

ДРЖАВНИ УДАР ОЗГО: ПРВИ АПРИЛ 1893: СВРГНУЋЕ КРЊЕГ КРАЉЕВСКОГ НАМЕСНИШТВА

Садржај

ПРВИ ОДЕЉАК

Узроци преврата првог априла

Устав од 1888.

Никола Пашић кандидат за Краљевског намесника

Уважава се оставка Ник. П. Пашића. Либерални кабинет образује Авакумовић 7. августа 1892. год.

Припреме либералног кабинета за избор народних посланика 1893. год.

ДРУГИ ОДЕЉАК

Свргнуће крњег Намесништва првог априла 1893. године

Изборни терор Авакумовићева кабинета

Како је збачено крње Намесништво?

Јован Ристић предаје дужност Др. Л. Докићу

Састанак Краља Александра Обреновића са својом мајком Краљицом Наталијом

Народ одобрава првоаприлски преврат

Прва Народна Скупштина после априлског преврата 1893. год.

Адреса Краљу

Програм владе Др. Лазе Докића

ТРЕЋИ ОДЕЉАК

Оптужба против либералског кабинета Јована Авакумовића

Садржина оптужбе

Одговор Авакумовићев на оптужбу народних посланика

Говори и мишљења појединих посланика о оптужби против Авакумовићевог кабинета

Извештај истражног одбора

Повреда члана 71 Устава

Повреда члана 101 Устава

Повреда члана 52 Устава

Повреда члана 145 тачка 4 Устава

Повреде изборног закона члана 36, 106, 35, 58 и 59

Повреда члана 85 Устава

Повреда члана 5 и 12 закона о телеграфу

Повреда члана 67 изборног закона

Повреда члана 147 Устава

Повреда члана 92 Устава

Повреда члана 110 Устава

Завршетак извештаја Истражног одбора

Шта је влада Пашићева требала да ради по смрти Косте Протића трећег намесника?

Путовање Краљево у западне и источне крајеве. Краљ у Аранђеловцу. Повратак Краљев преко Градишта у Београд. Састанак Краља

Александра са Краљем Миланом у Абацији. Сазив Народне Скупштине за 1. новембар

Краљ на гробу Карађорђевог у Тополи

Докићева оставка

ЧЕТВРТИ ОДЕЉАК

Измене и допуне у закону о Народној Банци

Питање о ажији

О банчином капиталу

Ограничење интересне висине (стопа) по разним врстама Зајмова код банке

О учешћу државе као акционара

О максимуму дивиденде

Претрес извештаја финансијског одбора у Народној Скупштини

Решење Народне Скупштине о предлогу измена и допуна у закону у Народној Банци

Појава ажије

Разни производи у разна времена вршили су улогу новца. Издвајање злата од осталих производа

Појава ажије

Ажија између злата и сребра

Папирна златна монета

Златна и сребрна монета – биметализам – као законско мерило цена

Пројекат закона о Хипотекарној банци

инв. бр.
7788

Раша Милошевић

РАША МИЛОШЕВИЋ

ДРЖАВНИ УДАР ОЗГО
ПРВИ АПРИЛ 1893
СВРГНУЋЕ
КРЊЕГ КРАЉЕВСКОГ НАМЕСНИШТВА

БЕОГРАД

Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А. Д.
12, Кнез Михаилова улица 12

1936

Миб 7788

П Р В И О Д Е Л Ј А К

УЗРОЦИ ПРЕВРАТА ПРВОГ АПРИЛА

Први април 1893 последица је скоро једногодишњег неуставног и непарламентарног режима *крмеј краљевској Намесништва* двојице пунокрвних либерала, и либералног кабинета Јов. Авакумовића. То је теза коју имам да докажем.

I

Устав од 1888.

До 4 јуна 1892, дана смрти *Косте Протића*, генерала, трећег члана намесништва за време непунолетства Краља Александра Обреновића, државни су послови текли нормално; није било никаквих неспоразума између Краљевског Намесништва и радикалне владе Николе П. Пашића.

Почев од избора народних посланика за Велику Уставотворну Народну Скупштину, која је децембра 1888 год. изгласала слободумни земаљски Устав, народ је увек поклањао своје поверење претставницима народне радикалне странке. Избори за ту Велику Народну Скупштину извршени су били под владом Николе Христића, чија је унутрашња политика добро позната, те се не може тврдити да је она навијала избору народних посланика у корист радикалне странке. По нарочитој жељи Краља Милана избори за Велику Уставотворну Народну Скупштину 1888 г. извршени су били потпуно слободно.¹⁾ На овим изборима ничим није био помућен израз народног поверења. Избори су били слободни, али и слободно изабрани народни посланици имали су да приме без дебате, „од корице до корице“, предложени Устав онако како је израђен и усвојен у Уставотворном Одбору, иако се овакав захтев није слагао са суверенитетом Велике Народне Скупштине, највишим претставником народа. Неоспоран је факт, да су радикали добили већину на слободним изборима за Велику Народну Скупштину благодаревћи само трајном непоколебљивом поверењу народа народној радикалној странци.

¹⁾ Само у округу чачанском, коме је био окружни начелник Каменичић, огрезли либерал у најгорем смислу речи, избор је био незаконит, али на жалбу гласача самом Краљу Милану, избор је поништен и наређен други, потпуно слободан.

Абдицирајући 22 фебруара²⁾ 1889 г. у корист свога сина, Краљ Милан именује за намеснике Краљевског достојанства: Јована Ристића, Јована Белимарковића и Косту Протића. Прва двојица су били прононсирани либерали, а трећи је био човек Краља Милана, али наклоњен напредњацима. Дакле у Краљ. Намесништву није било ни једног радикала. Иако се је оваквом саставу Краљевског намесништва могао пребацити тесногрудост и непријатељски став против радикала, ипак је Краљ по Уставу имао право да поставља за Краљевске намеснике кога је хтео, као што је и *уставно право* мале Народне Скупштине да без ичијег утицаја са стране бира намеснике чије место буде упражњено смрћу или другим којим случајем.

Овакво Краљем Миланом постављено Краљевско намесништво поверило је састав кабинета Сави Грујићу генералу, претставнику нар. радикалне странке, јер је Пашић тада још био у емиграцији.

Овај поступак Намесништва потпуно је одговарао духу парламентаризма; негодовање неких либерала што либералној странци још тада није поверен састав кабинета — противило се принципу парламентаризма. Стога је сасвим у реду било што је Намесништво поверило владу странци, која је на последњим изборима за Велику Народну Скупштину, вршеним под Николом Христићем, добила скоро сва посланичка места.

Под кабинетом Саве Грујића извршени су избори за ванредну малу Народну Скупштину, прву изабрану по новом привременом изборном закону. Ови избори извршени су били потпуно слободно и правилно; либерали су и на овим изборима добили свој стереотипни број посланика: шеснаест. Овако изабраној Скупштини био је задатак да донесе законе органски везане са прелазним наређењем новог Устава.

Значај ове прве Народне Скупштине изабране по одредбама новог Устава, по новим принципима изборног закона, толико је велики да је писац *Политичке историје Србије*, требало да каже коју реч више како о престоној беседи првог намесништва тако и о адреси прве Народне Скупштине изабране после абдикације Краља Милана по одредбама новог Устава. Ж. Живановић који признаје да су и престоно беседа и скупштинска адреса биле „велике“ и „дуге“, ипак је нашао да је доста рекао кад је о адреси Народне Скупштине са радикалном већином написао свега седам редова. Али му не треба замерити, јер он пише историју либералне странке иако је по наслову књиге обећао писати *Политичку историју Србије*.

Други избори за редовну Народну Скупштину, извршени на Крстов-дан, 14 септембра 1889 год. по новом изборном закону, били су исто тако слободни и правилни; они су опет дали радикалној странци већину, док су либерали добили петнаест а напредњаци једног посланика.

²⁾ Дан, кад је 1882 г. проглашена кнежевина Србија за краљевину и Кнез Милан за краља Србије.

Све ово доказује да је народ поклањао своје поверење радикалној странци како за Велику Уставотворну Народну Скупштину, тако и за обе мале Законодавне Народне Скупштине. Из овога је сваком јасно било на чијој је страни био народ па је то морало бити и јасно и разговетно и Краљевским намесницима, а и оним либералима који су у ово сумњали кад је Краљевско Намесништво било поверило састав кабинета претставницима радикалне странке.

Али 4 јуна 1892 год. умре намесник Коста Протић, генерал. Овај природни момент у животу човековом изазива у нашем политичком животу читав низ, без потребе, крупних и неочекиваних догађаја, без којих се могло бити само да намесничку власт нису вршила тада два пунокрвна либерала.

До смрти Косте Протића Намесништво није сумњало о расположењу народа: оно је знало да је народ поклањао своје поверење радикалној странци. Али смрт Косте Протића пољуљала је уверење о томе остале двојице намесника.

Смрћу Косте Протића Намесништво постаје крње; два члана Намесништва сада су само провизорно претстављала краљевску власт; њему је недостајало трећег намесника па да може бити пуногажан претставник и носилац Краљеве власти. Уставом је одређено да Намесништво т. ј. сва три његова члана заједно врше краљевску власт; у њему се не решавају послови већином гласова; они су претставници и носиоци једне воље, јединствене власти, краљеве и воље и власти, те сви они вреде као претставници и носиоци краљевске власти само када су сагласни, кад је какво решење одлука њих свију а не већине; без јединства и потпуне сагласности све тројице; без њихове једногласности нема решења Намесништва.

Смрћу Косте Протића је Намесништво, поставши крње, изгубило форум за пуноважно решење; оно је лишено потребних атрибута пуног Намесништва краљевског достојанства, јер само кад сва три намесника потпишу какву одлуку, само је тада она пуноважно решење Краљевског Намесништва. Стога је требало да се два члана крњег Намесништва постарају да у што краћем времену оспособе Намесништво да може пуноважно решавати; да што пре аутоматски за време, уставом предвиђено, сазову Народну Скупштину која би изабрала трећег намесника. Јер ако се призна да два члана Намесништва могу вршити пуноважно Краљевску власт, зашто се онда не би признало да Краљевску власт може вршити и један члан ако би случајно умрла два члана, и сазвати скупштину форме ради, па је растурити и наредити нове изборе, и после годину дана бирати нова два намесника на место умрлих или у опште не бирати намеснике.

Но кад би каквим случајем за време радикалне владе били лишени живота и сва три члана Намесништва, сигурно либерали не би пристали да Краљевску власт врши радикални кабинет, који би могао сазвати скупштину ради избора тројице намесника кад му се свиди, него би тражили да радикална влада по гласу чл. 71

Устава сазове што пре скупштину ради избора намесника. Као год што земља сме остати без Краља само толико колико је потребно да се скупштина на најбржи начин састане ради његовог

Генерал Коста Протић
трећи намесник

избора, тако исто ни крње Намесништво не сме вршити Краљевску власт без броја намесника Уставом предвиђеног. Стога

је и смело и могло остати крње Намесништво само док се најбржим путем не попуни трећим намесником изабраним од стране Народне Скупштине, а за то време, до избора трећег члана намесништва, крње Намесништво није имало права да доноси какво решење у име краља и по његовом овлашћењу.

Са сличним политичким појавама сретамо се врло често у државном животу, и таквих примера има доста. На пр.: законом је одређено кад је пуноважнио решење Државног Савета. Посматрали смо месецима да Државни Савет не може да ради, да доноси решења јер нема потребног броја саветника, јер само оно решење Државног Савета има силу закона на коме је у саветској седници решавао одређени број чланова Државног Савета. Тако је и у судској струци. Само она судска решења имају правну вредност које је донео дотични суд у седници којој је присуствовао одређени број судија. Судије извесног непотпуног суда постоје али нема пуноважног суда; они не могу да доносе меродавна законска решења све док их не буде онолико колико закон прописује, док се не постави нови судија на место умрлог или отсутног ма из којих узрока. Све је ово јасно за све. На основу чега се онда сме друкчије поступити кад умре један члан Краљ. Намесништва, у толико пре, што се код Државног Савета и судова решава већином гласова док решење Намесништва има вредност Краљевске одлуке само ако су одлуку донели једногласно сва три намесника.

Да ли није крње Намесништво погазило устав тиме, што није одмах после смрти Косте Протића сазвало Народну Скупштину ради избора трећег намесника, како би себе оспособило за уставног вршиоца Краљевске власти? Да ли се није огрешило о устав када се није усвојио предлог владе да сазове Народну Скупштину ради избора трећег намесника, него је изазвана оставка владе, која је уживала поверење пуног Намесништва, дакле сва три намесника, а која је при том уживала поверење и Народне Скупштине. И ова неуставност појачава се тиме што Намесништво прима оставку једне парламентарне владе и поверава је једној групи, која у Народној Скупштини има само 15 посланика. Не само да би било парламентарно него и саобразно Уставу, да Намесништво није уважило оставку владе него да ју је замолило да остане на управи земаљској док се Народна Скупштина не састане ради избора трећег намесника, јер оно као крње Намесништво нема право да уважава поднету му кабинетску оставку, нити да другоме поверава састав кабинета. Крње Намесништво поступио је супротно: није уважило предлог владе за сазив Народне Скупштине, него је примило поднесену му оставку и покудило састав кабинета другој групи; продужило је вршити краљевску власт, иако је свесно било да двојица намесника вреде као носиоци краљевске власти само кад је поред њих и трећи члан Намесништва. Требало је сазвати Народну Скупштину да изабере трећег намесника, који би са члановима крњег Намесништва створио Намесништво од три члана, какво предвиђа наш Устав.

Намесништво је погазило Устав одбивши радикалној влади предлог за сазив Народне Скупштине у ванредни сазив стога што је по чл. 71 Устава само Народна Скупштина у редовном сазиву надлежна да бира намесника. Узмимо да је ово тврђење крњег Намесништва тачно, али се онда намеће и питање; зашто Намесништво није изабрало намесника у редовном сазиву Народне Скупштине сазване за 1 новембар? Чиме би Намесништво могло бранити свој поступак да редовна Народна Скупштина сазвана за 1 новембар не бира трећег намесника, него да је одлаже и распушта. Зар то није очигледно гажење чл. 71 Устава?

Свака друкчија радња крњег Намесништва противна је била Уставу и све што је урађено од смрти Косте Протића било је повреда Устава. Зато је и Народна Скупштина, изабрана после 1 априла 1893 г., сматрала овакав поступак крњег Намесништва као повреду Устава. Стога се и јавила једна струја међу посланицима која је хтела и намеснике да повуче на одговор. Али како за *владар* и *намеснике као вршиоце краљевске власти нема параграфа по коме би им се судило кад појазе Устав, то је сврћуће Краља с престола краљевској и одузимање краљевске власти од недостојних намесника било и јесте једина казна за њих.* Фактичку одговорност по закону о министарској одговорности носе министри који су Намесништву помагали да газе Устав а намесници су могли бити кажњени само свргнућем са намесничког достојанства.

Кад је за све тадање политичаре јасно било да је крње Намесништво погазило чл. 71 Устава, не усвојивши предлог радикалне владе ради сазива Народне Скупштине за избор трећег намесника, шта је онда побудило чланове крњег Намесништва да врше краљевску власт дуже него што је преко потребно било, како је међутим свесно било да је могу вршити само сва три члана заједно? Да ли су намесници крњег Намесништва могли извршити такав један државни акт као што је примање оставке министарства и поверавање другоме саставу министарства? И ма да по Уставу нису могли то учинити, чланови крњег Намесништва су ипак то урадили и тиме погазили Устав. Они су жудно очекивали тренутак кад им Коста Протић неће сметати, да супротно парламентаризму доведу своје либерале на власт, којима се никако није хтело пропустити овај по њих згодан и давно и жељно очекивани тренутак да дођу на власт. Крње Намесништво је срећно било што му се дала прилика да испољи своју латентну наклоност према својим либералима па макар и по цену гажења Устава. Да би задовољили своје либерале они су погазили Устав, примили оставку радикалне владе, поверили њен састав другој парламентарној групи, која ни из далека није била претставник већине народа. Нестало је Косте Протића, те кочице либералских прохтева и политичка кола пошла су шабродице не водећи више рачуна ни о Уставу, ни о законима.

Либералим намесницима дошао је сад згодан тренутак да обнове либералну странку, која је сахрањена била још 1880 г. Напори либералне странке још 1886 и 1887 год. да се подмладе у друштву с радикалном странком само су још јасније испољили и

доказали њену политичку неупотребљивост — изанђалост; поједини њени чланови који су се још затекли на трулој лађи либералној могли су се зар и спасти као уљези у огранке поцепане радикалне странке. Неки су њени чланови ушли у радикалну а неки у самосталну радикалну странку, која се доцније назвала демократском странком, у коју су ушли и неки напредњаци и још нешто заосталих либерала; што није ушло ни у демократску странку, остало је ван постојећих политичких странака, да се о њима као либералима још само прича.

Ето такву једну странку, која је своју политичку мисију свршила још 1880 год. покушали су чланови крњег Намесништва да обнове па макар и по цену гажења Устава.

II

Никола Пашић кандидат за Краљевског намесника.

Уместо да избор трећег намесника изврше о року и Уставом предвиђеним путем, два намесника га почињу ометати не сазивајући Народну Скупштину да га она врши онако како налази за потребно, него га почињу решавати онако како то захтевају интереси либералне странке.

И Ристић се почиње спремати за решење овог питања сондирањем мишљења Николе П. Пашића председника Владе и вође радикалне странке. Ристић је хтео знати: кога Пашић мисли истаћи за намесничког кандидата. Пашић је умесно упућивао Ристића на Народну Скупштину; изјављивао је да на такво питање може одговорити само Народна Скупштина и да он не жели одговором својим закорачити у делокруг права Народне Скупштине. Ристић, и ако је знао да је за избор трећег намесника надлежна Народна Скупштина, ипак је хтео знати шта шеф радикалне странке мисли о томе питању; јер онако како шеф странке мисли, тако ће мислити и његова странка. Ристић је знао да је за Пашића врло тугаљиво било да сам о себи каже да жели да буде намесник, и да ће он бити кандидат за намесника. Он је и без те исповести Пашићеве могао знати да ће Пашић бити скупштински кандидат, а сигуран је био да ће Пашић умети да сузбије сваку другу кандидацију ако би се појавила. При том је знао и то да је Краљ Милан очигледно противан кандидацији Пашића за намесника, пошто Пашић није могао бити ни министар за време владавине Обреновића.

Жив. Живановић износи у својој политичкој историји Србије да су Ристићеви кандидати за краљевског намесника били: Сава Грујић, ђенерал, Никола Пашић, др. Лаза Докић, председник Државног Савета, бивши гувернер престолонаследников и Пера Велимировић, државни саветник. Ристић је оваквом кандидацијом погодио жељу Народне Скупштине и он је био сигуран да ће један од ове четворице бити изабран за трећег намесника. Ако је дакле за Ристића било сасвим свеједно ко ће од ове четворице бити изабран, онда је могао што пре сазвати Народну Скупштину

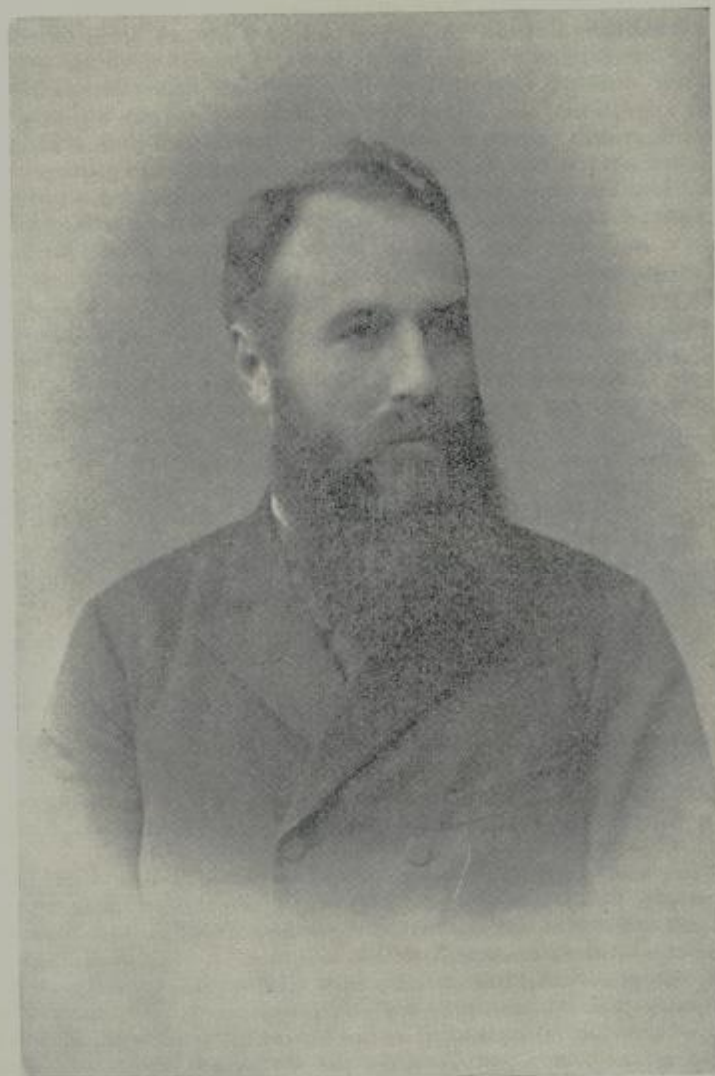
и приступити избору трећег намесника и тиме оспособити крње Намесништво за функцију пуног краљевског намесништва, јер од предложених најнеповољнији кандидат за трећег намесника био би Пашић, и кад би Ристић „као пристао“ (како Ж. Живановић вели) да буде изабран за намесника и Н. Пашић, онда зашто је потребно било правити уставну кризу, газити Устав присвојивши крњем Намесништву пуну власт Краљевског Намесништва? Овде се намеће питање: на основу чега Ристић присваја себи бригу о томе ко ће бити намесник; којим је чланом Устава ова брига изотварена на његова леђа? Процедура о постављању намесника тачно је прописана Уставом. По Уставу три намесника поставља Краљ; у ово се право његово не меша никакав други фактор. При абдицијаци својој краљ поставља намеснике, даје им по снази Устава краљевску власт; а овај нови фактор краљевске власти поверава састав Владе коме хоће, и све даље иде својим током како је Уставом, законима и парламентарном праксом наређено и усвојено. Да ли се при постављању три намесника још когод мешао у Краљево право? Нико. Устав даје то право Краљу који абдицира; он је поставио по својој вољи регенте до пунолетства свога сина, и против тога нема нико ништа, јер је тако Уставом наређено.

Ако и у току вршења краљевске власти од стране Краљем постављеног Краљевског Намесништва нестане једног, па рецимо и два па и три намесника сукцесивно, тренутно, потпуно, шта онда бива с носиоцима краљевске власти, са намесницима краљевског достојанства. Ко сад има право да на место несталог или несталих намесника бира нове намеснике. За избор нових намесника једино је надлежна Народна Скупштина: ово право њој нико не сме спорити, јер јој је ово право дато чл. 71 Устава; једино крње Намесништво не сме да распусти Скупштину а да тиме не погази Устав.

Да је при том у Народној Скупштини била већина либерала а у крњем Намесништву два проносирана либерала, намесницима не би на памет пало да се мешају у избор трећег намесника. Нашло би се, као што и јесте, да је Народна Скупштина једино надлежна да бира трећег намесника, и крње Намесништво би сазвало Народну Скупштину по пропису чл. 71 Устава да ово хитно питање реши. За избор трећег намесника није требало чекати сазив редовне Народне Скупштине, него је требало сазвати редовну Народну Скупштину у ванредан сазив, јер се крње Намесништво не може сматрати као нормална дужност Краљевског Намесништва, и требало га је попуњавати онако исто брзо као што се попуњује упражњен престо. Али либерални намесници не би били либерали кад не би употребили ову згодну прилику да отму власт из руку радикалне странке. За сваког непартајичног политичара било је јасно, да само три члана Намесништва имају пуну краљевску власт а то су знала и два либерално обележена намесника.

Устав даје право крњем Намесништву да отправља намесничку дужност онако како је Уставом и законом предвиђено, али да у исто време сазове и Народну Скупштину ради избора трећег намесника

а не да распитује да ли ће Народна Скупштина изабрати овог или оног за трећег намесника. Јер као што је краљ Милан поставио за намеснике Ристића и Белимарковића не питајући Народну Скуп-

Никола П. Пашић

штину, тако и Народна Скупштина бира кога хоће за трећег намесника и не тражи за то ничије мишљење: силом акта Краља

Милана они су постали намесници а вољом Народне Скупштине бива изабран трећи намесник, и он тим самим без икакве сарадње крњег Намесништва постаје трећи намесник и равноправан друг обожени: Ристића и Белимарковића. Али се тада није веровало у искреност горње Ристићеве кандидације. Знано се да о избору трећег намесника треба да да реч и Краљ Милан, који би пристао само на кандидацију Анте Богићевића, ђенерала, свога рођака и поузданог човека. Ова је кандидација онда циркулисала у политичким круговима. Да је ову кандидацију прихватио и Јов. Ристић да се закључити из тога, што је Анта Богићевић био кандидат за намесника и за време Авакумовићевог кабинета. Ко познаје мржњу Краља Милана на радикале мора бити убеђен да овај Краљ никад не би пристао да претставник на абдицираном Краљевском престолу његовом буде један Пашић, за кога Жив. Живановић вели, по причању Стеве Ивковића (либерала) „крупног поседника у Палидули“, да Пашић није имао ни панталона кад се вратио из емиграције него му је Ђура Љочић, инжењер, позајмио своје.¹⁾

Да намесници нису били либерали него пре свега вршиоци дужности Краљевског намесништва, они не би од избора трећег намесника правили партиско питање и министарску кризу него би прихватили предлог Пашићеве владе да се што пре сазове Народна Скупштина да одмах после смрти Косте Протића изабере трећег намесника, да изврши један државни посао, него су без земаљске потребе одбили предлог владин о сазиву Народне Скупштине ради избора трећег намесника, изазвавши тиме оставку владину и поверивши састав кабинета једној политичкој групи претстављеној у Скупштини са петнаест посланика.

III

Уважава се оставка Ник. П. Пашића.

Либерални кабинет образује Авакумовић 7 августа 1892 г.

Како нова либерална влада није могла радити са тадашњом Народном Скупштином, то Намесништво није ни сазвало Народну

¹⁾ Не знам управо зашто је Живановићу потребно било да унесе у „Политичку историју Србије“, боље речено у политичку историју либералне странке, и Ђурине панталоне. Мањ ако тиме није хтео наметнути на Пашићеве ношкове, јер онда кад се вратио из емиграције Пашић није имао ни панталона, а сад се по Београду виђају све сами Пашићеви ношкови. Пре свега, кад се Пашић вратио из емиграције могао је изабавити пар панталона, ако их случајно није имао, а и други би се постарали да му их набаве. У осталом ваља знати да је Пашић прекинуо са Ђуром Љочићем још 1882 кад је Ђура покренуо „Раденика“ (не „Раденик“ Светозара Марковића већ Митке Ценића) који је страшно нападао радикале што су напустили програм Светозара Марковића и тиме помогао тадашњу напредњачку владу. Ко је год познавао фигуру Ђуре Љочића морао се салтно насмејати претстављајући Пашића у Ђуриним панталонима.

Скупштину сагласно Уставу, да на њој изврши избор трећег намесника, него Народну Скупштину, сазвану за први новембар, одлаже, затим је распушта и погазивши Устав допушта својој либералној влади да продужи у гажењу Устава и закона, да направи политички дар-мар и да срља у чељусти Првог априла. Овакву једну политичку неувиђаност могли су извршити само људи заражени партијском „халапљивошћу“ (како вели Живановић) и који се још нису могли помирити с фактом да је либерална партија политички сахрањена још новембра 1880 год.

Нашавши се на положају вршиоца дужности Краљевског достојанства, либерали се нису могли помирити с чињеницом да су Ристић и Белимарковић намесници само по милости Краља Милана а не експоненти какве јаке политичке странке. То нису могли разумети, зато су и доживели Први април.

Не треба никад заборавити да прави израз крњег Намесништва и политичке снаге на коју се Намесништво наслања никад није био „мудри и смотрени“ Ристић, него намесник Јов. Белимарковић, смртни непријатељ радикала, који је гласно и јасно говорио да се тује и да се зна да ће се „радикалска црева аући по калдрми београдској“.

Подневши оставку, Пашић је дао Ристићу једину могућност да оствари своју давнашњу намеру и задовољи нестрпљивост и халапљивост либерала. Још при првом састанку Краљевске владе, одмах по абдикацији Краља Милана, либерали су гуњали што им намесници нису поверили састав кабинета, ма да их је у Народној Скупштини било шака јада. Сад кад су Краљевску власт претстављала два стуба либералне странке, био би „злочин“ да Ристић не награди своју заборављену и пропалу партију. Још се није ни охладило мртво тело Косте Протића а Ристић је већ почео распитивати за снагу либерала у народу код живе Народне Скупштине, коју је требало хитно сазвати да би што краће време била власт краљевска у рукама крњег Намесништва. За њега није била израз снаге и расположења народа Народна Скупштина него оно што каже тај и тај газда из тога и тога села, какав либерални пензионер или адвокат. Да ли има логике код оних који тврде да је Ристић искрено мислио на радикале као намесничке кандидате кад одмах после смрти К. Протића пита „мудру главу“ (Ж. Живановића): „Шта сад?“ Зар је Ристић према саставу Народне Скупштине могао и за тренутак посумњати да за трећег намесника може доћи неко други а не онај кога би изабрала Народна Скупштина? На жалост, за Ристића ништа не значи поверење народа давано радикалима почев од 1888 год. Доказало се поступком крњег Намесништва да је само К. Протић био бранилац уставности и парламентаризма у Србији, јер чим је овај умро његови другови у Намесништву показали су сву своју либералну политику: требало је да умре Коста Протић па да се испоји политичка душа Јована Ристића, да престане бити претставник Круне а постане вођа либералне странке. Још се није ни охладило тело Протићеве а он ангажује свога обожаваоца за министра у либералном министар-

ству, и то у тренутку кад са Пашићем кокетира о личности трећег намесника.

Да ли се може веровати да Ристић искрено помишља на Пашићеву кандидацију за намесника у времену кад ангажује Ж. Живановића за министра у либералном кабинету.

Не верујем тврђењу Ж. Живановића да је Ристић почео расправљати за расположење народа преко својих политичких пријатеља, јер му то није потребно било, пошто је то знао. Ако је пак сматрао да се расположење народа променило у корист либерала, онда откуд да се то расположење преокренуло баш после смрти Протићеве? Требало је да умре К. Протић те да се расположење народа промени, као да је то расположење било оличено у личности Протићеве. Најзад кад је веровао да се расположење народа променило после смрти Протићеве у корист либерала, зашто није искористио такво расположење према радикалима и Народној Скупштини, па наредио одмах изборе него мрцварио и људе и законе читавих осам месеци само да би накрмио што већи број либералних посланика.

Не, није се могло променити народно расположење; смрт Косте Протића није пореметила народно расположење према радикалима; оно је и после смрти Протићеве остало какво је и пре ње било. То је знао и Јов. Ристић, али је њему требало да буде обратно, и да би доказао да је одиста народ окренуо леђа радикалима, он је погазио Устав, и употребио преко своје либералне владе све само да добије Народну Скупштину са либералном већином, и за то гажење Устава једина је достојна, заслужена казна била свргнуће намесника са престола крњег Намесништва и краљевског достојанства. То су намесници заслужили, само што је Србија испаштала осам месеци ту намесничку свесну грешку, а штета је велика по народ што их је испаштање те грешке постигло тек првог априла 1893 год.

Ристић је примио оставку министарства Ник. П. Пашића, поверио састав кабинета Јов. Авакумовићу, скинуо са себе неутралну тогу краљевског намесника и пристао да буде шеф либералне странке у личности намесника. И нека се његови глорификатори и писац „Политичке историје Србије“, боље речено историје либералне странке, или још тачније историје Јов. Ристића, не пренемажу и не измамљују саучешће својих читалаца због претрпљеног страдања намесника и либералних министара првог априла. Либерални намесници и либерални министри погазили су чл. 71 Устава на штету народа и за то су били кажњени. Нису прихватили предлог радикалне владе да се сазове Народна Скупштина ради избора трећег намесника него су пристаји да се погазе и Устав и закони и пролива крв српских грађана; доживели су да их збаци са краљевског достојанства непунолетни Краљ, али у корист народа. Прекор да је Устав првог априла 1893 год. погажен не вреди, јер су овај чин намесници називали гажењем чл.

71 Устава 7 августа 1892 год. Тај прекор нема више свога оправдања; он је потпуно депласираи.

Сме ли се тврдити да је уставно кад намесници не само да не сазивају Народну Скупштину ради избора трећег намесника (чл. 71 Устава), него је сазивају па је затим одлажу, па је сазивају и распуштају и одређују нове изборе народних посланика после осам месеци. Хитност је попуњавања краљевског престола па разуме се и вршиоца краљевске власти, толико велика да чл. 59 Устава прописује да се упражњени престо што пре попуни и да Краљ најдаље за 10 дана од дана откад је престо упражњен положи заклетву. У овом нашем случају није умро Краљ, али је умро краљевски намесник и на његово место требало је да буде изабран и положи заклетву један намесник, трећи део вршиоца краљевске власти; умро је један члан краљевског Намесништва, члан једног фактора који је законит, меродаван за вршење послова само кад је пун, па ипак при свем том остала господа намесници не сазивају Народну Скупштину ради избора трећег намесника, без кога не могу пуноважно вршити краљевску власт, него га одуговлаче преко оног времена, за које се мора сазвати Народна Скупштина ради полагања краљевске и намесничке заклетве; за ово је потребно по Уставу десет дана а за избор намесника, вршиоца краљевске власти, и полагање нове заклетве треба да протекну осам месеци! За избор трећег намесника крње Намесништво требало је да сазове Народну Скупштину, предвиђену уставом, и на њој изврши избор намесника, али оно то не чини него распушта Народну Скупштину која је била дужна да изабере трећег намесника. Распушта је, јер је сигурно било, да ће она изабрати за трећег намесника једнога од радикалних кандидата, наглашених од самог Ристића.

Из свега овога се јасно види да се Ристић решио да стане на стрму равнину; стао је и почео је клизити док није стигао до отпорне тачке, до првог априла. 9 августа 1892 год. кад је поверио састав кабинета Јов. Авакумовићу, он је свестан био да либерали могу добити на предстојећим изборима већину само силом, само гажењем закона, па и проливањем грађанске крви. После оваквог првог неуставног поступка настаје читав низ незаконитих мера и гажења и Устава и закона само да би либерални кабинет осигурао себи већину народних посланика на доцнијим изборима народних посланика.

IV

Припреме либералног кабинета за избор народних посланика 1893 г.

Поред осталих мера врло је важна за успешан избор народних посланика и околност у којим су рукама за време избора управе политичких општина, јер су по изборном закону председници политичких општина у исто време и председници бирачких одбора за

време избора народних посланика, ако случајно ма из којих узрока на дан избора не дођу у изборна места одређени квалификовани председници бирачких одбора. Како су скоро све општине биле у рукама радикала, то су, разуме се, и председници политичких општина били радикали; стога је Стојан Рибарац, министар унутрашњих дела у Авакумовићевом кабинету, дигао хајку против радикалских општинских председника: почео их је збацивати и намештати своје људе, који ће му без скрупула извршивати његове захтеве за случај ако буду замењивали председнике бирачких одбора. У овоме је министар унутрашњих дела толико далеко ишао да је преко полицијских органа збацивао општинска часништва, одузимао општинске управе од радикалских изабраника, не презајући ни од проливања грађанске крви. То доказује и крв проливена у селу Горачићу где су радикали бранили своју општинску управу од полицијског напада извршеног помоћу војника сталног кадра. Отимајући општине од радикала и намештајући за председнике општина своје поузданике, либерална влада је имала намеру да ти људи буду и председници бирачких одбора. Да би ово остварио, министар унутрашњих дела огласио је рад Државног Одбора за незаконит, јер је овај поставио за председнике неких бирачких одбора и такве који нису имали законске квалификације. Да је баш и било таквих председника, није био надлежан министар унутрашњих дела да контролише рад Државног Одбора. И сад на основу тога, с министровог гледишта, неправилног рада Државног Одбора, министар ништа не само изборе председника оних гласачких места за која су одређени такви „неквалификовани“ председници, него и оних који су имали пуну квалификацију за председника, али који су били радикали, а оставио за председнике неквалификоване само ако су били либерали. Неки од другова министра унутрашњих дела, који су још мање водили рачуна о законитости, били су за то, да се сав распоред Државног Одбора поништи и да председници политичких општина буду и председници бирачких одбора. Али како међу председницима бирачких одбора није било само радикала него и либерала, то је незгодно било поништавати сав рад Државног Одбора.

Није овде случајност да је министар унутрашњих дела нашао да је „распоред“ као „неправилан“ и онда кад би ови председници бирачких одбора били квалификовани. Јер иначе не би имало никаквог смисла отимање општина од радикала. Напротив, општине су биле отимане од радикала макар и проливањем грађанске крви намерно, јер се знало да ће председници политичких општина бити и председници бирачких одбора. Поставити за председнике општина своје људе и спречити одлазак у изборна места председницима бирачких одбора изабраним од стране Државног Одбора — то је план који је скројио и изводио без скрупула министар унутрашњих дела, само да би добио више од петнаест посланика, колика је иначе била редовна снага либералне странке приликом избора народних посланика.

И ова два кружна насиља: збацивање радикалних општинских председника са намештањем у исто време вршилаца министар-

ских наредба, и физичко спречавање законитих председника бирачких одбора да оду у одређена им бирачка места, јесу гажење изборног закона, чија је последица улазак у Народну Скупштину либералних посланика несразмерно снази либералне странке у народу. Ова безаконја узрок су првом априлу, и она нису могла остати некажњена. Да није било првог априла; да пок. Краљ Александар Обреновић није тога дана истргао власт из руку недостојних вршилаца његове власти, — гажење закона и Устава би остало некажњено. Али су срећом противустанке и противзаконите радње крвџег Намесништва и „халапљивог“ либералног кабинета изазвале преврат првог априла и тиме је постало легално оно што је у „прелому одржало победу“. Ово је суштина сваког па и првоаприлског преврата.

Министар унутрашњих дела употребио је насиље да спречи одлазак не само оних који по његовом мишљењу нису имали квалификација за председнике бирачких одбора, него и оних који су неоспорно имали квалификација (Милован Миловановић-Балачко, Веља Тодоровић и други, које су жандарми с воза скидали). Полицијске власти добиле су наређење од министра унутрашњих дела да не издају дозволу за одлазак у гласачка места онима које је одредио Државни Одбор само ако су били политички противници тадање владе. И полицијске власти су се тога строго придржавале. Ако се који председник дрзнуо да без полицијске легитимације иде у своје бирачко место, њега су с пута враћали, скидали из вагона, скидали с коња, с кола и враћали у место одакле је пошао¹⁾ па и апсилаи.

¹⁾ Као одређени председник бирачког одбора за село Крупац, близу Пирота, одем управнику града Београда, Паји Денићу, „ујкином детету“, есерићу намесника Белнимарковића, да ми да дозволу за путовање у Пирот. Пошто ми не хтеде дати тражену легитимацију, одем председнику Државног Одбора, Др. А. Докићу, добијем дозволу и са легитимацијом његовом одем у Пирот. Срећно сам прошао и без полицијске легитимације само стога што нисам чекао последњи дан поласка и што сам сео у железничка кола у Топчидеру а не у Београду. У селу Крупац био сам на дан припремања изборног материјала. Кад је неки Коста Павловић, рески начелник за срез ипљавски, дознао да сам у Крупац и да већ вршим припреме за избор, дошао је у село, ушао у собу где сам са претставницима бирачких места вршио припреме послале и дрско ме упитвао: каква посла имам у згради где ће се вршити избор, тражећи у име власти да се одмах укљоним из собе и села, иначе ће ме стражарно спровести.

На овај дрски захтев реског начелника мој му је одговор био: „Напоље, напоље из ове собе, јер сам данас и сутра овде ја господар“. Начелник није ни чекао да му се мора рука спусти на главу, те без капе и свога корбача: изађе из собе, Заборављену капу и корбач пошаљем му да не би гологлав прошао кроз Пирот и да би имао чиме да пожури коња.

Полазећи из Пирота за село Крупац, капетан се хвално како ће ме везати дократи у Пирот. Разуме се, капетан није ово извршио и вратио се у Пирот „се по ладу да га не познаду“.

Ретки су они председници бирачких одбора, које је одредио Државни Одбор и који би доспели до свога изборног места. Стога су председници бирачких одбора били махом председници дотичних општина, разуме се либерали, или извршиоци полицијских захтева, звани регенти.

Али полицијске власти нису веровале ни председницима које су оне наместили. Наређивале су председницима да изборна акта доносе среској полицијској власти па да их ове шаљу у окружна места. Пандури су пресретали као разбојници председнике који су изборна акта носили у окружна изборна места и покушавали да им изборна акта одузму. У појединим изборним местима председнике бирачких одбора пратио је довољан број бирача да би се уверили да ће однети и предати бирачка акта председнику окружног бирачког одбора и да их заштите од претставника полицијских власти ако би ови покушали да им отму изборна акта. Јурњава претставника власти за отимање изборних аката дотле је ишла да су поједини либерални министри јурили на локомотиви у изборна места ради отимања изборних аката од окружних одбора.

Либерали се нису задржавали само на спречавању назначених председника бирачких одбора да оду у своја бирачка места; они су били виртуози у изналажењу и других сретстава да се народна воља изигра. Гдегод су могли, либерали су издавали бирачке карте и онима који нису платили порез, а где нису могли добити бирачке карте без плаћања пореза, тамо су плаћали порез либерални одбори. На биралишта су изводили и „мртве душе”. Управник једног сточарског завода изводио је на биралиште и робијаше који су радили на државном имању у том сточарском заводу. Управник овог сточарског завода спасао се после избора кривичне одговорности само бегством из земље.

Тада је сваком у Србији знано било каквим су се безакоњем служили либерални министри и либералне полицијске власти, само да би на изборима победила либерална странка.

И за оваква безакоња траже оправдање адвокати либералних владавина!

Жив. Живановић правдајући ову незаконитост у својој „Политичкој историји Србије” тврди како се министар унутрашњих дела задовољио само објављивањем критике „Распореда” у „Службеним Новинама”. Међутим то није истина. Он се није задовољио само критиком „Распореда” председника бирачких одбора, него је силом своје власти физички спречавао председнике бирачких одбора да оду у своја бирачка места. И „у маси одговорности, вели Живановић, које му је опозиција већ стављала на терет као и целој

Селаци села Крупа су целе ноћи стражарили око школске зграде у школском дворишту бојећи се да полицијске власти не синну стављене печате на школској учионици где ће се сутрадан вршити избор, и да не однесу намештени изборни прибор. „Ич не бери бригу, господине, иди и мирно спавај, ми смо ту”. И селаци су, заиста, целе ноћи ложили ватру у дворишту и чували стражу.

Влади, ово би била само једна, која би му можда уштедила потребу да и за остале одговара, с обзиром на ону истину свију преврата и обрта: „да је у њима легално оно, што у прелому одржи победу”.

Нема сумње да би се ова одговорност либералних министара, нарочито министра унутрашњих дела завршила у тако изабраној Народној Скупштини само „голим констатовањем” почињених безакоња. Али се десило ово чему су се либерали најмање надали, догодило се *Први април* и преко њега створило ново стање које се није задовољило само „голим констатовањем” политичких безакоња него је повукло на одговор и његове учиниоце. Г. Живановић чак изјављује, да одговорност министра унутрашњих дела не би била ни већа ни мања кад би он потпуно погазио закон о суспендовању права Државног Одбора. Он није требао да се обазире на начин којим би довео своју већину у скупштину, он је требао да доведе либералну већину у Народну Скупштину ма и по цену гажења закона и таква би му скупштина одобрила сва његова безакоња.

ДРУГИ ОДЕЉАК

СВРГНУЋЕ КРЊЕГ НАМЕСНИШТВА ПРВОГ АПРИЛА 1893 ГОДИНЕ

Изборни терор Авакумовићева кабинета

Али правећи такав рачун либерали су заборавили да сем незаконито изабране скупштине и крњега намесништва може доћи и *Први април*. И он је за либерале неочекивано дошао. Ж. Живановић и Јов. Авакумовић треба да знају да Први април није пао с неба: њега су изазвали неуставна радња крњег Намесништва, насиља и безазорна гажења закона од стране либералних министара под заштитом *крњег Намесништва* од двојице проноснираних либерала.

Пашић није постао намесник краљевског достојанства, али су краљевски намесници крњег Намесништва и либерални министри дочекали Први април.

Треба напоменути да сам тих избора био посланички кандидат на листи радикалној и Рибарчевој полицији било је много стало до тога да се не појавим у Пиротској околини као председник бирачког одбора. Г. Паја Денић је сигурно мислио да нећу ни отићи у Пирот, а према распису министра Рибарца и Павловић начелник среза нишавског био је изненађен кад су му доставили да сам већ прошао Пирот и стигао у село Крупац да припремим изборни материјал; мислио је да ће ми полиција београдска спречити одлазак у Пирот у толико пре што сам на неколико дана пре мартовских избора 1893 год. био отпуштен из државне службе, у којој сам тада био члан Пореске Управе.

Вреди узгред напоменути зашто сам отпуштен из државне службе. Фебруара месеца рече ми Пашић, да ћемо у Пироту тешко са радикалном листом продрети ако се не кандидујем за посланика. Без речи пристанем. Закажемо за једну недељу збор у Белој Паланци за цео округ пиротски. Одемо у очи једне недеље на збор у Белу Паланку, одржимо га у недељу и у понедељак изјутра будем у Београду на дужности. Претседник Пореске Управе беше тада Аћим Прокић. Око 9 часова долази Прокић у моју канцеларију и рече ми да ме зове министар Димитрије Стојановић. — „Ама шта је овом

Рибарцу, телефонира ми да си у Белој Паланци, а ја мало пре разговарам са Прокићем који ми рече да си у канцеларији”. Одговорим му „да и Рибарац и Прокић истину говоре, да сам отишао у суботу увече у Белу Паланку, био сам на збору и вратио сам се јутрос. Има право и Рибарац и имаш право и ти кад си му тврдио да сам овде”.

Вреди прочитати и ово писмо једног пиротског свештеника пок. Митрополиту Михаилу па да се сви увере да је узалудна била борба полиције против мене у Пиротском округу.

Писмо гласи:

Ваше Високопреосвештенство,

Садања влада пуштајући и позивајући у скупштину све незадовољнике, апсенике, радикале — голаће, који ће само Г. Ристића и Г. Митрополита нападати и омаловажавати, као људе који су цео свој век и прошлост посветили срећи и добру српског народа, створила је сама такав кредит у Пироту Раши Милошевићу, да данас и ако употребљава сва незаконита средства, насиље и притисак на сваком кораку, ипак није у стању да осујети избор Рашице, и као што Вам је из новина познато, он је 15 а и сада 29 маја ипак великом већином за посланика изабран.

Полиција непрестано и сад вуче мирне грађане и апси и казни новчано, да их само претњом заплаши, али сам јој је труд и напор сујетан јер као што рекох Раша ужива велико поверење код Пироћана и ма која влада била, Раша ће ваада бити њихов посланик, осим ако би полиција сваког појединца везала за шљиву да не гласа.¹⁾

II

Како је збачено крње Намесништво?

Прелазећи на начин како је извршен преврат првог априла констатујем ово:

Да се смрт Косте Протића није могла отклонити. Да је и пре и после смрти Косте Протића Народна Скупштина била израз поверења огромне већине народа. Да је крње Намесништво погазило чл. 71 Устава и није создало Народну Скупштину ради избора трећег намесника; да је погазиши тај члан Устава крње Наме-

¹⁾ Ово су били избори 15 маја, кад су посланици радикалне странке марта исте године дали оставке на свој посланички положај, али су 29 маја били поново сви изабрани, те су у место њих били позвани за посланике тако званци „двогласци”, који су бирани помоћу либералних и напредњачких чиновника, добијали по „два” гласа и проглашени од двогласачке скупштине за нар. посланике. (Види моју „Тимочку буњу”).

сништво вршило неуставно краљевску власт скоро девет месеци. Да је за то време допуштало либералној влади да гази законе и да гажењем изборног закона и проливањем крви грађана добије у Народној Скупштини недовољан број посланика.

За сва безакоња почињена у Србији од 9 августа 1892 год. до 1 априла 1893 год. криви су на првом месту намесници краљеве Намесништва, па онда либерални министри. Намесници су имали прерогативе круне, стога их Народна Скупштина није могла ставити под суд. Њих је могао казнити за гажење Устава само онај чију су власт они претстављали, а то је био Краљ па макар и непунолетан био. Да их није свргнуо Краљ, да није извршен преврат одоаго, он би био извршен оздо, њега би извршио народ, јер другог излаза није било. За оне намеснике краљевског достојанства, који јавно прете да ће се вући радикалска црева по калдрми београдској, и који с висине намесничког престола посматрају како либерални министри проливају крв српских грађана, за такве намеснике није прописан никакав казни поступак; такви се носиоци краљевске власти кажњавају само одузимањем власти па било револуцијом озго или оздо. И непунолетни Краљ учинио је само своју дужност кад је збацио намеснике, недостојне претставнике његове краљевске власти; он је овим својим чином спречио да их народ збаци, и добро је учинио.

Ја бих поставио ово питање браниоцима краљеве Намесништва и њихових чланова: како би се и на који начин народ ослободио намесника који газе Устав и допуштају својим министрима да у народ пуцају, проливају грађанску крв и одузимају му његова уставна права? Нека нам кажу, каква су то друга средства, ако не револуција којом народ сузбија носиоце краљевске власти кад газе Устав. Они су били недостојни носиоци краљевске власти и требало их је спречити да газе Устав и законе и даље до пунолетства Краљевог; намесници су газили Устав, и законе на зло народу, и они немају права да се позивају на Устав кад се нађе неко који им одузимањем намесничке власти спречава да продуже гажење Устава и закона. Њих је казнио Краљ одузимањем намесничке власти, и цела му је земља одобрила овај поступак; а намесничке министре имала је да казни Народна Скупштина изабрана неокрвеном вољом народа.

Нека се браниоци краљеве Намесништва нимало не ишчуђавају Првом априлу, јер је овај чин рођено дете намесничке неуставне радње и безакоња либералног министарства Јов. Авакумовића. За његово страдање не тражите саучесња народа: он вам га не да и никад неће дати па да сте и горе прошли; ви сте посејали семе за Први април и доживели сте заслужену жетву. Народ се ослободио либералског зла, па макар га искоренио и Краљ који је пре свога пунолетства примио краљевску власт у своје руке. Такво гажење Устава народ је свесрдно одобрио.

Оба осуђивача првоаприлског догађаја тврде како је Краљ Александар Обреновић погазио Устав одузимајући пре времена од краљеве Намесништва краљевску власт. Па јесте! Краљ Алексан-

дар је погазио Устав у корист свога народа што је од краљеве Намесништва које је неуставно примењивало Устав одузео власт за годину и по дана пре свога пунолетства. А та господа не рекоше ни једне прекорне речи краљеве Намесништуру, што је без потребе погазило Устав не хтевши усвојити предлог Влади да се сазове Народна Скупштина ради избора трећег намесника; што не изнесоше на решење то питање првог новембра пред редовну и по Уставу и по мишљењу либерала надлежну Народну Скупштину. Ако је још и могло бити двоумице о гажењу Устава, што није прихваћен предлог радикалне владе о ванредном сазиву Народне Скупштине ради избора трећег намесника? Не може бити сумње да је краљеве Намесништво погазило Устав што није трећи намесник изабран на редовној Народној Скупштини сазваној за први новембар, јер тако наређује члан 71 Устава. Народ је одобрио Краљево гажење Устава којим је пресечено даље намесничко гажење Устава и могуће проливање крви у земљи, јер је оно било корисно по земљу, и тиме је била спречена једна револуција оздо са свима несрећним пратиоцима сваког преврата оздо.

Рад краљеве Намесништва и његовог либералног кабинета уливао је наде Краљу Александру да ће радикална странка прихватити и одобрити Први април. И он се није преварио; њега нису одобрили једино либерали.

Нисам знао с ким је у споразуму пок. Краљ Александар спремао збацивање краљеве Намесништва и тиме уштедео земљи један сувишан потрес од недогледних штетних последица. Али сам после извршеног првоаприлског државног удара дознао да су за њега знали: др. Лаза Докић, председник Државног Савета, некадашњи гувернер Престолонаследника Александра, Никола П. Пашић и Милутин Гарашанин. Овај чин је извршио сам краљ Александар помоћу официра, придодатих му на службу. За вечером коју је приредио првог априла намесницима и либералним министрима Краљ се пригодном здравицом захвалио намесницима на њиховом намесничком вршењу краљевске дужности; том приликом их је разрешио од те дужности и изјавио да узима сам краљевску власт у своје руке. Кад је Краљ наишао из трпезарије, онда је Илија Ђирић, први ађутант Краљев, по наредби Краљевој саопштио намесницима и министрима да до даље наредбе имају остати где су. Саопштивши намесницима и министрима ову краљевску заповест уклонио се из собе и старао се да се утврђени план изврши.

Вредно је забележити како је извршен првог априла сам чин збацивања краљеве Намесништва.

Покојни др. Лаза Докић причао ми је да је тај чин требао да изврши краљ за вечером првог априла око 9 часова па коју су били позвани и сви министри и на коју су били дошли сви звани сем Стојана Рибарца министра унутрашњих дела, који се тога дана разболео.

Имеђу Краља Александра и др. Лазе Докића било је уговорено да Краљ пошаље Докићу по извесном официру свој часовник

као знак да су намесници збачени и задржани с министрима у трпезарији где су за вечером били. Пок. Докић прича како је свој

Краљ Александар Обреновић

часовник био дотерао према Краљевом. Вечера је отпочела у 8 часова. Докић је тада метнуо на сто свој часовник и очекивао долазак дежурног официра, који је могао и не доћи. Око 9 часова

долази му дежурни официр и предаје му Краљев часовник. „Напрегнуте живчане жице мало попустише, — причао је Докић — оба часовника метнем у џеп и с дежурним официром пођем у Двор. Кад сам ушао у вестибил старог Двора, с леве стране од улаза видим пред вратима трпезарије вод војника. Преко пута од трпезарије с десне стране од улаза уђем у собу у којој се налазио Краљ, који ми потанко исприча шта је намесницима казао праштајући се са њима. Краља сам затекао сасвим мирног, као да се није десило ништа особито”.

Краљ је поверио др. Докићу састав кабинета и Докић је одмах разаслао писма личностима које је мислио ангажовати за ministre. О успеху Краљевом Докић је известио и Н. Пашића и Милутина Гарашанина, који су били посвећени у овај краљев корак.

Поред осталих кандидата за ministre у Докићевом кабинету био сам и ја.

Првог априла, биће око 9¹/₂ час. у вече, стадоше пред мојом кућом дворска кола (становао сам у кући где је сада „Москва”). Отворим прозор и спазим поред кола жандарма који погледа на први спрат куће где сам ја становао. На питање моје одговори ми жандарм да доноси писмо из Двора. Прође ми кроз главу Митровданска ноћ 1883 год. кад су ме затворили пре десет година. Истина онда нису по мене дошла дворска кола, него члан кварта и два-три жандарма. Ипак с прозора покажем жандарму пут којим треба да прође и дође до мога стана. Дочекам жандарма у кући, писмо прими и отвори моја супруга, прочита га и преда ми га. Пријатно смо били изненађени. Докић ми саопштава да је Краљ збацио намеснике, да је Краљ примио Краљевску власт у своје руке, да су намесници с министрима лишени слободе, да му је поверен састав кабинета и моли ме да дођем у Двор.

Научем зимски капут, сиђем са жандармом, уђем у кола и за минут два био сам у Двору. Возајући се премишљао сам како су ме пре десет година возили у кари у горњи град, а сад у дворским колима у Двор. Како се времена мењају! А пишући сад ову, за мене непријатну али потребну полемику, пролазе ми кроз главу важнији догађаји и видим како се скоро сваких десет година или око тога времена понављају важнији догађаји (1804, 1815, 1826, 1839, 1848, 1858, 1868, 1878, 1883, 1893, 1903.).

Кад су кола стала испред старог Двора, који је сада порушен и који је саграђен био на узвишеној средини између оба садања дворца на плато-у изнад дворске баште, сиђем с кола, уђем у Двор, и у вестибилу видим с леве стране вод наоружаних војника. Дежурни официр ме дочека и спроведе у собу десно, где затечем Краља за једним шахматним столићем, а поред њега др. Лазу Докића, Драгутина Франасовића, ђенерала, Светозара Милосављевића, државног саветника, и Светозара Станковића, инжењерског потпуковника, званог „чичица”.

Краљ ме ослови овим речима: „Г. Милошевићу, нисам могао више трпети да се под краљевским намесничством, које влада у моје име, и даље тазе Устав и закони земаљски на штету на-

рода, стоја сам узео краљевску власт у своје руке уверен да ће народ одобрити овај мој поступак. Молим вас да се примите за министра народне привреде у кабинету др. Докића”.

Захвалим Краљу на чину којим је спасао земљу великог зла, на чему ће му и цео народ бити захвалан.

После мене дошли су Андра Николић, др. Миша Вујић, и Ђока Павловић, ранији министар правде и финансија у напредњачком кабинету.

Сва су господа сем Ђоке Павловића пристала да приме понуђене им министарске положаје, да помогну извршен чин Краљев и да спасу земљу од владавине либералног краљег Намесништва и либералног министарства. Ђока Павловић изјавио је да се не може примити понуђеног му положаја, јер је једином ранијом приликом изјавио Краљу Милану да се никад више неће примити за министра и остаје при тој раније датој речи својој. Пошто је Краљ уважио разлоге Ђоке Павловића, то се Андра Николић министар иностраних дела примио да заступа и министра правде, док се није добио пристанак Пере Максимовића, адвоката и посланика смедеревског за министра правде.

Док смо сви нови министри били у соби с Краљем, Анта Богичевић министар војни у кабинету Јов. Авакумовића, двапут је позивао Илију Ђирића, првог ађутанта Краља Александра и главног му помагача у преврату и захтевао да пусте намеснике и министре, предочавајући му каква га одговорност чека за такав његов поступак. Кад су једном те вечери министри под вођством војног министра покушали да изађу из собе морали су стукнути пред одсудном речју Ђирића. Краљ је једног тренутка понудио А. Богичевићу, као своме рођаку, да може ићи кући, али је он понуду одбио, јер није хтео да се одваја од својих другова, те је с намесницима и осталим министрима спроведен у нови Двор.

Пошто су намесници и министри били спроведени у нови Двор, Краљ је отишао из Двора у касарне да се јави војсци а министри остану у двору и приступе саветовању. По предлогу Докићевом Андра Николић напише прокламацију. Око 11 часова Краљ се врати са инспекције и прочита му се прокламација коју потпише. Та прокламација гласи:

Српском Народу

Срби!

Кад је год животни интерес Српскога Народа тражио задовољење, Моји претци Обреновићи увек су похитали да се ставе у службу Српском Народу и Српској државној мисли.

Одгајен у њиховим традицијама, веран духу народном, научен да знад свега служим српској државној мисли, и ја имам дужност данас, да следујем примеру мојих предака.

У данашње време требало би да се народни живот развија мирно под заштитом Устава, који је Мој узвишени Отац, у договору са свима партијама и у сагласности с Народом, дао земљи.

Нажалост, Устав је у последње време тако јако угрожен, грађанска права Мојих драгих Срба доведена су у таку опасност, уставни положај Народнога Претставништва тако је јако понижен, да Ја не могу оклевати да пустим да ово несрећно стање и даље траје.

Срби!

Од данашњег дана Ја узимам Краљевску власт у своје руке.

Од данашњег дана ступа Устав у своју потпуну силу и важност.

Ослањајући се на срећну звезду Обреновића, а на основу Устава и закона, ја ћу управљати земљом, и Ја вас позивам све да Ми послужите верно и одано.

Призивајући благослов Свемогућег Бога на Мој драги Народ и молећи Бога да Ме помогне на сваком кораку Ја завршујем Моју прокламацију Народу узвиком:

Да живи Српски Народ!

У Београду 1 априла 1893 год.

Александар.

Опростисмо се с краљем и одосмо у министарство унутрашњих дела, које је било на месту где је сада подигнута зграда Новог Двора.

Светозар Милосављевић, министар унутрашњих дела, нареди да се одмах позове Стева Рајчевић управник Државне штампарије, Таса Миленковић, начелник министарства и Стојан Протић.

Кад је око 2 часа после поноћи жандарм однео писмо адресовано: „Господину Стојану Протићу, Управнику Града Београда”, којим га Таса Миленковић зове као *Управника Града Београда* да одмах дође у министарство, и кад му је жандарм рекао: „Господине управничке, имате једно писмо од г. министра унутрашњих дела и молим за куверт”, тада му је Стојан Протић одговорио: „То је сигурно нека грешка јер ја нисам управник”. Тада му је жандарм одговорио да није никаква грешка него да г. управник сигурно још не зна да су намесници збачени, да је Краљ узео краљевску власт у своје руке, да је г. Др. Лаза Докић министар претседник, а да је министар унутрашњих дела г. Светозар Милосављевић.

Стојан Протић је још неколико тренутака загледао писмо: познаде рукопис Тасе Миленковића, још се кратко време свему овом ишчуђавао, потпише куверт и преда га жандарму.

Док смо се још задржавали у министарству унутрашњих дела уђе и Стојан Протић и јави се Св. Милосављевићу.

Око 4 часа вратим се кући. Прокламација је већ била наштампана и излепљена на кућним зидовима и на варошким стубовима, на којима су шкиљиле петролејске лампе. Живо се сећам и сад живе слике пок. Винтеровића инжењера како стоји пред таквим једним уличним стубом код хотела „Париз”, чита прокламацију и

кретањем руку маша се за дирек, хтео би као нешто боље да прочита, све му се чини неверица, не верује у оно што чита. Становао сам преко пута хотела „Париз” и посматрао сам како се свет скупља око стуба на коме је била излепљена прокламација; сваки прочита прокламацију и одмах кидне брзим кораком да што пре саопшти другима ову важну вест. Дан је свитао а улице су већ биле пуне света. Цео је Београд изишао на улице. Радост Београђана била је неописана. Срушио се један режим који је срамотио Србију. Хтели су либерали васкрснути један режим који је био прободен глоговим коцем још новембра 1880 год.

Из овог кратког описа начина којим је завршен преврат Првог априла јасно је да га је Краљ Александар извршио сам са својим официрима. Од овог преврата није никог глава заболела, једино што је риба пресела намесницима и либералним министрима, али је ово болест која се је лако преболети могла.

III

Јован Ристић предаје дужност Др. Л. Докићу

На неколико дана после првог априла Јован Ристић намесник предао је дужност Др. Лазу Докићу, министру председнику и кључеве од касе, у којој је чувао важна државна акта поверљиве природе. Отворивши касу Ристић извуче из ње своју личну преписку и најзад извади из ње и пружи Докићу један државни акт, пропративши га речима: „Ви мени спремисте први април а ја Вама предајем конвенцију са Аустро-угарском, и сад смо квит”, И Др. Л. Докић прими из руку Ристићевих оригиналну конвенцију, коју је Чедо Мијатовић, министар спољних послова у кабинету Милана Пироћанца, 1881 год. закључио са Аустро-угарском владом, о којој је Милан Пироћанац, председник напредњачке владе 1880 тек доцније сазнао. Краљу Милану била је толико „чиста” савест и тако сигуран у оданост народа према њему, да му је потребна била помоћ Аустро-угарске владе те закључи конвенцију, чију је садржину могао потписати само један Чедо Мијатовић на захтев Краља Милана.

После предаје намесничке дужности, Ристић је отишао у иностранство на лечење.

ДОДАТАК

Приговор на „необјављени рукопис Јов. Ристића” краљевског намесника.

У мојој књизи „Тимочка буна”, штампаној 1923 год. изнео сам узроке паду кабинета Јована Ристића 1880 год. и слом либералне странке, којој је Јов. Ристић био шеф, као и борбу радикалне странке за промену намесничког устава од 1869 год., која је однела победу тек 1888 год. после тешке борбе.

Ристић је био те ретке среће да двапут буде намесник владалаца Србије из династије Обреновића; први пут после убиства Кнеза Михаила (1868 год.) за време малолетства Краља Милана, а други пут услед абдикације Краља Милана (1889 год.) у корист свога сина Краља Александра Обреновића.

Абдицирајући у корист свога сина, Краљ Милан је поверио *незаклетим* намесницима: Јов. Ристићу и генералима Јов. Белимарковићу и Кости Протићу примену још неопробаног устава од 1888 год. Извођење пак овог Устава Намесништво је поверило кабинету генерала Саве Грујића, тадањем шефу радикалне странке, јер је Ник. Пашић, прави њен шеф, тада био у изгнанству.

Ник. П. Пашић је ускоро по повратку из емиграције предузео вођство радикалне странке и био председник владе у времену Косте Протића. Смрћу Косте Протића Краљевско Намесништво постаје *крње*. Смрт трећег намесника изазва радост у кругу либералне странке. Крње Намесништво прими оставку Ник. Пашића и повери састав кабинета Јовану Авакумовићу, адвокату и шефу либералне странке. Душа ове либералне владе био је Стојан Рибарац, адвокат и народни посланик, који је у овоме кабинету био министар унутрашњих дела и имао да спроведе изборе за Народну Скупштину.

Примање оставке Пашићевог кабинета и поверавање владе Јов. Авакумовићу било је већ на првом кораку повреда Устава, јер је ову промену учинило *крње* Намесништво. Ова повреда Устава није сметала Краљу Милану, који се одавно одрекао престола у корист свога сина, да одмах по промени владе, августа месеца 1892 год., честита Намесништву овај државни чин. Али према намеснику Ристићу исти Краљ Милан постаје недоследан, кад после Уставног оргијања у земљи одобрава своме сину чин Првог априла 1893 год. и кад захваљује Др. Лазу Докићу на помоћи коју је указао његовом сину у овоме чину. Краљ Милан и Јов. Ристић су се квитирили. Краљ Милан је дао Ристићу намеснички чин, он му га је и одузео; Ристић је погазио Устав онога тренутка кад је од Краља Милана примио намеснички положај не положивши *заклетву* уставом прописану. Јов. Ристић не треба да се ишчуђава што му Краљ Милан одобрава поступак августа месеца 1892 год. нити пак што је одобрио поступак свога сина првог априла 1893 год., нити што поздравља долазак Др. Лазе Докића, као претставника радикалне странке, јер је био убеђен да је и сам престо његовог сина био угрожен због гажења Устава, проливања грађанске крви и употребе редовне војске у корист утврђивања режима *крњег* Намесништва и либералне странке. После проливања грађанске крви у Горачићу децембра 1892 год. из пушака војника регуларне војске по наредби Авакумовићевог кабинета са знањем *крњег* Намесништва, намесник Ристић узвикује: „Ко то тврди да је било пре првог априла опасности по мир?” Сви виде да је у Србији владало једно политичко безумље, које је водило Србију правце у грађански рат. Срећа је што се збио први април 1893 год. те није мечка заиграла и пред Ристићевом кућом; можда би

тада Ристић добио одговор на његово питање. Али пошто је радња крњег Намесништва била јасна за свакога, сем Ристића и његове околине, то се Краљ Милан обрадовао првом априлу не због новчаних неприлика његових него што је тиме спасен и угрожени престо његовог сина. Политичку ситуацију је прозreo и Краљ Милан, и његов син, и њихов пријатељ Др. Докић, нарочито после фебруарских избора 1892 за народне посланике, па су ти догађаји још једном за свагда запечатали судбину и крњег Намесништва, и либералног кабинета Ј. Авакумовића, и либералне странке. Др. Лаза Докић помогао је Краљу Александру да се збуде први април 1893 год. како се не би поновио покољ из 1883 год., у коме би на једној страни био Краљ Александар Обреновић са већином свога народа против крњег Намесништва и шаке либерала. На жалост, смрт је Др. Л. Докића прекинула жицу нормалног развића и Краљ Александар је платио главом своје вратоломне покушаје; насуљао Србију на страшутицу јануара 1894 год. аболитицијом кривнице оптужених министара Авакумовићевог кабинета, и тиме бедно завршио свој живот 29 маја 1903 године.

Да би чорба била гушћа и јунаштво било веће и „намесника крњег Намесништва” и Авакумовићевог кабинета, Јов. Ристић у чланцима у *Политици* из „необјављеног рукописа Јов. Ристића” вели како је за време дворске вечере Првог априла 1893 год. двор био „оикољен војском”, сигурно у намери да се спречи излазак из трпезарије „смелих” намесника и његових министара у народ или да народ не нагрне у двор да ослободи „љубљене” намеснике и министре који су проливали и крв српских грађана само да дођу макар и насилничким путем до Нар. Скупштине, која би им одобрила сва почињена безакоња и владавину крњег Намесништва све до пунолетства Краља Александра. Од све те војске било је у холу пред трпезаријом само двадесетак академика.

Исто је тако неистинито тврђење Ј. Ристића да је Др. Л. Докић за трајања дворске вечере био у новом двору, и одатле издавао наредбе, јер је Докић тад био код своје куће и дошао је у двор на позив Краља тек по свршетку вечере. Разуме се да је Докић знао шта ће се збити после „кечиће” и очекивао је позив од Краља. Преврат *Првог априла* десио се онако како сам га описао напред у овој књизи.

Да ли је Јов. Ристић био онакав јунак за каквог се претставља да је био те вечери — не знам, али ће бити пре онакав, како га претставља Велизар Кундовић у својем драстичном одговору на питање Јована Ђорђевића, министра просвете, кад су сви министри с намесницима очекивали у новом двору зору да би могли отићи својим кућама, разуме се у дворским колима.

С Ђирићем ађутантом познавао сам се и раније били смо другови, а био сам доцније с њим у веома поверљивим односима, али ми никад није причао о овом јунаштву Ристићевом те вечери. Знао само то, да је једног тренутка отворио врата од трпезарије Анта Богићевић, министар војни и покушао да изађе, али га је

Ђирић вратио, којом му је приликом Богићевић рекао да не заборава да је он Богићевић министар војни и да ће му Ђирић одговарати на овај свој поступак. Ђирић је о томе известио Краља који је у то време био у супротној соби с новим министрима. Краљ је наредио Ђирићу да извести Богићевића да му Краљ допушта да може ићи кући, али само он. Но како је Богићевић изјавио да се неће одвајати од господе намесника и својих другова, то је Краљ наредио да оба намесника и министри пређу у салу новог двора, где су остали све до 8 часова јутра, кад су у пратњи ађутаната одвезени били дворским колима својим кућама. То је све што је Ђирић причао о покушајима намесника и министара да изађу из трпезарије.

Лист *Политика* у својем ускршњем броју ове (1935) године штампа и други чланак из „необјављеног рукописа Јована Ристића”.

Ј. Ристић даје на знање одмах у почетку овога чланка „да су му још новембра 1892 год. почела стизати из Париза у Београд француска писма која су наговештавала, да је Краљ Милан остао без новаца”. Достављач му то јавља у једноме писму без датума и без потписа. А 29 новембра, али опет без потписа, добија опет из Париза вест, да је „Краљ Милан добио вољу да игра опет улогу у Србији”, и да тога ради „покушава да се споразуме са отступелим кабинетом, а ваш овдашњи претставник служи му као посредник”, а „овоме мигу давала је неку вероватност и та вест да ће Краљ Милан ићи у Беч да се саветује са политичким личностима српским”, „но овај пројектовани пут у Беч није извршен”.

Најзад Намесништво добија писмо из Париза (на штампилу поштанском био је датум 31 јануар по новом, — а које ли поште штампил носе прва два писма?), које му потврђује Миланово расположење, да „Милан нема новаца”. То све достављач „дознаје из сигурног извора”. „И кључ је свему овоме да Милан нема новаца” и да „залаже и сабље свога деде”. Тако покојни Ристић саопштава садржину доставе о узроку *Првом Априлу* 1893 год.

Нека ми опрости сен пок. Јована Ристића што се усуђујем изјавити да ме двоструки намесник владалачког достојанства, 1868 и 1889 год., није могао убедити да постоје ова достављачка писма, нека без датума а нека са „поштанским штамплом” на куверту, и притом из „сигурног извора”. Личност која је дала ова два чланка из „необјављеног рукописа Јов. Ристића”, има без сумње та писма о којима говори писац. Ако те писмене доставе постоје потребно је штампати их као историски докуменат, јер Ристић наводи њихову садржину као важан историски докуменат, пошто њиме објашњава *Први април* 1893 г. Право је да их штампа, кад је нашао за потребно да штампа Миланово писмо; треба да нас увери да доставе постоје, чије су, и да се испита да ли су и сами потписи исправни. Потребно је да се уверимо: да ли цитати из „сигурних извора” припадају личностима, којима се може веровати. Јер ако су те доставе измишљене, или, ако су писане од личности, којој се не може веровати, онда њихова садржина није могла бити узрок првом априлу

1893 год. Но у сваком случају намеће се питање: како намесник Ристић може веровати непотписаним доставама, узимати их као један важан историски докуменат ради доказивања узрока једног свргнућа краљевског намесништва, па макар било и *крње*.

У првом чланку, у *Политици* од Божића прошле године (1934); штампана се Миланово писмо од августа 1892 год. упућено Ристићу, ласкаво и по њега и по Авакумовићев кабинет, којим се баца „анатема“ на Пашићев кабинет, а већ новембра месеца (тако брзо) Ристић дознаје да Милан „покушава да се споразуме са отступелим кабинетом“, против Ристића и другова му, који су већ загрдили одлагањем сазива Нар. Скупштине, коју никако не сазивају, него је и последњи пут само формално сазивају 31 децембра, и одмах је распуштају и наређују другим указом изборе за фебруар 1893 год. Милан је сигурно увидео да уставна теревенка коју тера влада Авакумовића гура земљу у сигуран грађански рат и доводи у питање и сам опстанак династије.

Све су ове измишљене доставе и мизерне и непотребне биле ради доказивања мржње Краља Милана према Пашићу и радикалној странци и ради констатовања да су финансије Миланове очајне. Ово обоје је познато било свима и излишно је било потврђивати њима неизбежност првог априла 1893 год. Обе ове чињенице биле су познате и пре и после абдикације Краља Милана на престо у корист сина његовог. Његово бедно стање прорешетано је било у једној Народној Скупштини после абдикације, која је регулисала његове дугове под условом да се никад више у Србију не врати, кад је известилац о закону којим се предлаже регулисање његовог дуга рекао, да је овим издатком стављена „надгробна плоча“ на гробницу Краља Милана, и то баш за време кад је Пашић био претседник министарства а Јов. Ристић намесник краљевског достојанства. То се знало и казало свечано у Нар. Скупштини кад је стање Милановог дуговања било регулисано, али се тада није веровало да ће се после неколико година једног дана Краљ Милан повампирити и одвалити тако *скупо плаћену* надгробну плочу и натоварити томе истоме Пашићу Ивањдански атентат. Међутим није непознато, да се ни један виђенији министар претседник у Србији није растао на леп начин са владоцима, али ни владоци нису боље прошли: Књаз Милош напушта Србију (1839 год.) у корист оболелог Милана услед негодовања народа, Књаз Михаило побеже, испред потере Вучићеве 1842 год. То исто се десило са кнезом Александром Карађорђевићем 1858 год., Кнез Михаило би убијен, 1868 год., Краљ Милан напусти Србију 1889 год., а син му Александар би убијен 1903, и тиме заврши династија Обреновића. Ко с ђаволом тикве сади, о главу му се разбијају. Владоци се растају са својим министрима претседницима, пошто су их добро исцедили, али су они бар умирали, а владоци су били убијани или протеривани. Као што је Пашић прошао, тако су прошли и Ристић и Гарашанин, кога је Краљ Милан јавно у новинама оптумивао да је по његовом наређењу Книћанска обешена у тврђави београдској, а Гарашанин му отпо-

здравља чланком: „*Дим у дим*“ и враћа му жао за срамоту: да је Краљ Милан наредио да у пожаревачком затвору удаве *Илку*, снају Светозара Марковића која је пуцала на Краља Милана да покаје смрт свога мужа Јована Марковића, пуковника. Ето, такви су били владоци! А и регенти нису боље пролазили! Све писмене доставе што их Ристић горе наводи, могле су изостати ако су постојале, јер је новчана оскудица Миланова била опште позната и пре првог априла 1893 год. Да је била новчана оскудица узрок овоме догађају, Србија би била у трајној револуцији. *Часно би било да је Ристић признао бар у својој последњој изјави, у својој последњем необјављеном рукопису, да је тажење Устава и изборног закона, за време Крње Намесништва, био узрок његовом свргнућу са намесничког крње престола првог априла 1893 г.*

Срџба Ристићева против Докића избила је одмах првих дана после првог априла, кад је при предаји докумената рекао Докићу: Ви мени спремисте први април а ја Вама предајем конвенцију, коју је закључио са Аустро-угарском Чедом Мијатовић, министар спољних послова у кабинету Милана Пироћанца.

Први април заболоо је Ј. Ристића, и ову рану у својој „*Необјављеном рукопису*“ превиди неким доставама и бедним финансијама Краља Милана. Приликом своје одбране пред Народном Скупштином, јула 1893 год., његови министри, а нарочито његов министар унутрашњих дела, нису сваливали одговорност за Први април на неког другог, а најмање да су доказивали да је узрок првом априлу била новчана оскудица Краља Милана. Пок. Ј. Ристић је имао све ове доставе у рукама још 1892 и 1893 год., па кад је знао да ће оне повући *први април*, што није спречио овај њему непријатан дан.

И сам Ристић признаје да тажење Устава бива негда „стварно“ а негда „измишљено“. Па Народна Скупштина окривљује јула месеца 1893 год. његове министре не због „измишљене“ него због „стварне“ повреде Устава. Због тажења Устава а не због финансиске оскудице је дошао *Први април* 1893 год. кад су свргнуто крње Намесништво и његови министри стављени били под суд. Повреде Устава и од страве крње Намесништва и од стране његових министара изнесене су у *ојтужници* нар. посланика и у *извештају* истражног скупштинског одбора, и читаоци ће наћи сав оптужни материјал у овој мојој књизи.

Да би оснажио своју срдиту немоћ и ублажио бол који му је зрчио *Први април*, Краљ Александар и Др. Л. Докић, Ј. Ристић лукаво и привидно безазлено изјављује „како би му крње Намесништво и без првоаприлске вечере вратило краљевску власт“, само да је Краљ Александар изјавио да и пре пунолетства жели узети владаочеву власт поверену намесницима његовим оцем, разуме се, ако ту жељу и Краљ Милан прихвати ма да би извршење такве жеље било — повреда Устава. Ову његову великодушност, погодили су оба Краља, отац и син, и извршили су је Првог априла Краљ Александар и Др. Л. Докић са шефовима радикалне и напредњачке странке, с том разликом од његовог предлога, што су

извршиоци првог априла увидели да је предлог Ристића „кисело грождје” и да није потребно тога ради сазивати Велику Народну Скупштину и од ње тражити одобрење, пошто намесничку власт није примио Ристић од Вел. Народне Скупштине него од Краља Милана. Јер Нар. Скупштина, изабрана по рецепту његовог министра унутрашњих дела, дала би своје мишљење да Краљ Александар још није зрео за краљевску власт, иако би имао 18 година, и Краљ би морао доказати своју зрелост једним другим датумом, свргнувши крње Намесништво револуцијом оздо, када би доказао Крњем Намесништву да народ заједно с регуларном војском, оданом Краљу и народу, уме да казни крње Намесништво и његово министарство за гажење Устава. Притом Намесништво не би требало да заборави да се војска није заклела на верност крњем Намесништву него Краљу Александру. И да није било државног удара оздо, Првог априла 1893 год., чланови крњег Намесништва и његови министри би се уверили, да је ипак бољи био *Први април 1893 год., нешто ли какав други црни датум* за намеснике и њихове министре, који би приредили непунолетни Краљ с народом и њима, намесницима, оданом војском.

Ристић замера Докићу што није био државник него партизан, јер после 1 априла није пружио руку измирења оним чиновницима што су доводили робијаше у грађанском оделу да гласају, што су председнике бирачких одбора апсили а регенте општинске одређивали да врше њихове дужности; што је претседницима главних бирачких одбора наређивано да се не издаје уверење изабраним посланицима, да учине неправилности у изборним актима како би се оспорио избор опозиционих посланика у Нар. Скупштини, да с војском и проливањем крви осујети избор посланика; жали што ти чиновници нису остали на својим чиновничким положајима, што намеснике и министре нису оставили на миру па да затварају нове министре за покушај њиховог свргнућа с власти. Какво назаренство! Војска је извршила оно што јој је дужност била, она је била на страни Краља и народа а не на страни крњег Намесништва и министарства његовог, које се није либило да погази уставне и законске одредбе само да дође до скупштине која би одобрила да крње Намесништво влада са својим министарством до пунолетства краљева.

На велику жалост Ристићеву, од војске која је послушала свога Краља и помогла му да свргне намеснике крњег Намесништва и његове министре преда суду — никога ни глава није заболела. А кад су старешине те исте војске убили истог Краља са Краљицом, први министар претседник новог стања после убиства краљевског пара био је тај исти Авакумовић, стуб либералне странке, који је газио Устав од августа 1892 до априла 1893 год.

Времена се мењају па и људи у њима. Војска и сила му је помогла да држи власт у рукама; изгубио је власт кад му је други приграбио силу; добио је власт кад му га је сила дала.

Преврат 1893 одузео је краљевску власт од крњег Намесништва и предао у руке Краља Александра Обреновића IV. Притом

никога глава није заболела. Само што је крње Намесништво са својим министрима стекло једно искуство више! Крњем Намесништву је крив и Краљ Александар и Докић, само му је прав намесник Ристић и његова владавина, срушена првог априла 1893 год. Тако је то!

IV

Састанак Краља Александра Обреновића са својом мајком Краљицом Наталијом.

Преврат првоаприлски затекао је Краљицу Наталију у Ливадији на Криму. Пошто су се мало утишале изјаве народног одушевљења, Краљ је изјавио жељу да се састане са својом мајком, која је после прогонства из Србије изабрала Ливадију за место свога боравка. Као место састанка сина с мајком одређено је Кладово, на српској територији. Али пре свога састанка, Краљ је желео да обиђе Јагодину, Ђуприју, Свилајнац и њихову околину који су доста пострадали од труса на сам дан састанка растурене либералске нар. скупштине, крајем месеца марта. Овај трус је допро био до Београда, од кога су веће зграде биле слабо попуцале. Народ је на свој начин тумачио ову природну појаву, разуме се на штету либералне владавине и незаконито изабране Народне Скупштине. У трусу је народ видео бич Божји за сва либералска почињена зла.

У пратњи министра претседника, Др. Лазе Докића и министра унутрашњих дела Светозара Милосављевића, Краљ Александар крене у почетку маја на пут у крајеве пострадале од труса, и врати се преко Свилајнца у Пожаревац. На путу кроз пострадале крајеве Краљ се живо интересовао за положај пострадалог народа и министар унутрашњих дела непосредно је издавао наредбе да се последице труса што пре уклоне. На путу је народ краља свуда одушевљено од срца дочекивао; њега на ову пријатну дужност нису нагониле никакве полицијске наредбе; народ је добровољно излазио на друмове у свечаном руху да свога Краља поздрави; и једна и друга страна пута којима је Краљ кроз крајеве пролазио биле су прекријене народом; све што је могло да хода изашло је на друм да свога Краља дочека; Краљ је био задовољан а народ радостан што види својим очима владоца који му враћа потлачену слободу, што може слободно да дане душом, јер се над њим не чује више корбач Рибарчевих полицајаца. Још једном се доказало, да полицијски органи могу бити само вршиоци закона а не политички агитатори својих министара и њихове странке.

Путујући за Пожаревац, Краљ је пролазио кроз шпалир одушевљеног народа, а сам Пожаревац био је препун света из околних срезова и села, која су била удаљенија од пута Свилајнац-Пожаревац; била су у овом граду заступљена сва села из пространиг пожаревачког округа, и сви су се грађани без разлике политичких

странака истицали изјавама своје радости што је повраћена политичка слобода свима грађанима.

На бакљаци коју су му приредили пожаревљани, а чију су масу увећали својим присуством и грађани осталих сеоских општина, а и за вечером тога дана, Краљ је осудио либерални режим, и изјавио је пред народом да ће уложити сву своју снагу и напоре да се поштује устав и закони који су гажени за време либералне владавине.

Сутра дан је Краљ примао депутације у присуству председника владе и министра унутрашњих дела. Општина је тога дана давала велики ручак на коме је Краљ пред свима поново изјавио да ће бити чувар уставности и закона. Увече је Краљ испраћен народом отпутовао за Дубравицу, где се укрцао у засебан брод, којим је отпутовао низ Дунав да се састане с мајком која је путовала узводно из Ливадије. Краља су пратили министар председник Др. Л. Докић и Драг. Франасовић министар војни. Путујући у сусрет мајци својој Краљ се није нигде задржавао и идућег дана обе лађе с високим путницима сусреле су се код Калафата и Видина, где је Краљица Наталија прешла у лађу, у којој је био Краљ. Сусрет је био дирљив. Истог дана високи путници су стигли у Кладово, где су на броду остали дан-два. Из Кладова се Краљица Наталија вратила у Ливадију а Краљ у Београд, где је стигао 12 маја, дочекан од Београђана невероватно срдечно, јер су се радовали састанку Краља са својом мајком, коју су пре неколико година на захтев и претњу Краља Милана прогнали из Београда противу воље Београђана. Манифестације Краљу прожете су биле искреном љубављу према Краљици Наталији.

V

Народ одобрава првоаприлски преврат.

Др. Лаза Докић са својим друговима министрима одобрили су преврат и прихватили државне послове. Ми, министри у Докићевом кабинету били смо свесни одговорности коју примамо прихватавши власт коју нам је краљ понудио извршивши државни удар. Намесници су погазили Устав августа 1892 године а Краљ Александар погазио је Устав 1 априла. Августа месеца либерални министри помогли су крњем Намесништву да погази Устав, потписавши указ којим се растерује влада која је тражила од Намесништва сазив Нар. Скупштине ради избора трећег намесника на основу члана 71 Устава. Министри Докићева кабинета нису збацили намеснике крњег Намесништва и пролили крв либералних министара, него су прихватили управу земаљску после извршеног првоаприлског преврата, спречили народни одисај и крвопролиће у земљи, спасли земљу незаконитости и гажење Устава од стране либералних министара и либералне партије и решили се да упитају народ: одобрава ли Краљу збацивање крњег Намесништва и тиме

преузимање краљевске власти пре свога пунолетства, и да ли осуђује Др. Лаза Докића и његове другове што су примили власт из руку непунолетног Краља.

Докићев кабинет наредио је изборе народних посланика; хтео је да утврди да народ одобрава поступак Краљев о првом априлу и поступак Докићеве владе којим је указана помоћ Краљу. Тако је поступио Докићев кабинет, док либералски министри нису тако радили, нису сазвали Народну Скупштину ради избора трећег намесника него су је најурили и тиме погазили чл. 71 Устава.

Избори народних посланика извршени маја месеца за скупштинску периоду 1893, 1894 и 1895 године били су потпуно слободни. Није било народног одисаја над либералима, какав је био над напредњацима 1889, кад је Краљ Милан абдицирао. Нигде никаквих нереда није било. Разуме се да се либерали нису јавили на слободном биралшту, јер на таквом пољу нису навикли да огледају своју политичку снагу са својим политичким противницима. Никад, ама никад се није могло рећи да су под либералном владавином вршени слободни избори: буца је при изборима под либералима била символ и претставник слободе народне; без буде се не могу претставити либерали; буцоносци и либерали су били синоними. У зраку слободе њима није места; стога и на овим изборима пуним слободе нису се ни јавили. Мрак и насиље је њихово знамење.

Народ је својим гласом на дан избора 18 маја 1893 г. слободно, јединодушно, отворено, срдечно, без икаквог притиска ма с које стране одобрио Први април. Каква разлика између овог избора и избора онога који је извршен под либералном владом Јов. Авакумовића фебруара месеца исте године. Фебруара месеца избори извршени под највећим притиском са знамењем либералне буце и убијањем бирача на самом биралшту, а избори после првог априла извршени су под владом Лазе Докића у највећој слободи. Избори извршени маја месеца 1893 год. у највећем реду одобрили су први април 1893 год. а осудили август 1892 год. Тако народ суди: неког ороси а неког покоси; он је осамнаестог маја својим изборним гуменим куглицама коначно дотукао либерале, смрвио их тако да ни либерална странка није остала несатрвена. Тако народ уме да казни узурпаторе његове слободе.

VI

Прва народна скупштина после априлског преврата 1893 године.

Први избори народних посланика за Народну Скупштину после знаменитог априлског преврата извршени су били 18 маја а сама Народна Скупштина сазвана је била за 1 јуни у свој ванредни сазив.

У првим седницама ванредног сазива Народне Скупштине посрђавани су били претходни скупштински послови и изабрано

стално скупштинско часништво. Као што се и очекивало, за претседника Народне Скупштине био је изабран Никола П. Пашић, шеф радикалне странке, а за потпретседнике су изабрани: Димитрије Катић, економ из Црквенца (Ресава) и Павле Вуковић, такође економ и често бирани претседник општине из Крагујевца.

Већ се 4 јуна могла држати седница Народне Скупштине, коју ће Краљ отворити читањем Престоне беседе. Како се за ову седницу поред народних посланика очекивао и велики број грађана и достојанственика, то је прва седница Народне Скупштине одржана у згради Народнoг Позоришта, чији су партер заузели народни посланици, а страни посланици, државни саветници, виши чиновници, представници разних корпорација и установа заузели су галерије. На бини су били претседник и потпретседници Народне Скупштине са секретаријатом, митрополит Михаило и тимочки владика Милентије. У одређено време приспео је био у Народну Скупштину и Краљ праћен претседником министарства и осталим министрима. При улазу у зграду Краља је дочекао претседник скупштине са потпретседницима. Још на улици нису умукли узвици радости народа Краљу а већ су се почели проламати поздравни народних посланика Краљу у самој скупштинској згради, који су се утишали тек кад се Краљ попео на узвишено постоље и почео читати Престону беседу, коју је Др. Лаза Докић распросто на катедру, украшену разноликим мајским цвећем и зеленилом. Настао је тајац, све је било умукло, настала је у дворани нема тишина, коју је Краљ прекинуо читањем престоне беседе; па није се чуо ни жагор са улице као да је и сам народ хтео да чује шта Краљ збори народним посланицима.

У немој тишини Краљ је отпочео читати ову значајну Престону беседу:

Поштовани посланици,

Ступајући први пут као Краљ Србије пред Народно Претставништво драгога Ми народа, Ја хитам да Вам Мојим првим речима искажем особито задовољство, које осећам налазећи се у средини народних изабраника.

Моје је задовољство у толико веће, што Ми је данас, поред прилике да Вас искреном добродошлицом поздравим, и да седнице Народне Скупштине отворим, дата још и прилика да извршим особито драгу за Мене уставну дужност: да положим свечану заклетву на Устав.

Поштовани посланици,

Поздрављајући Вас на почетку Ваших важних послова, Ја сам испуњен успоменама на онај значајни дан, кад је Мој узвишени Отац преда Мном, Наследником Престола, потписом Својим потврдио нов Устав Србије, намењен да у нашој Отаџбини створи бољу и срећнију еру. Пружајући Народу Српском нов основни закон у ком је лежала залога за унутрашњи мир Србије, за рад и спокојство, за љубав и за слогу, Мој је узвишени Отац тога епохалнога дана изјавио да је срећан, што је могао, не Себе ради, већ ради Србије, ради Народа Свога, ради части Свога Дома и ради Мене, сина Његова, извршити велику уставну реформу.

Још тога дана Ја сам примио аманет да чувам српску уставност као драгоцену заједничку тековину Обреновића и Народа. Још тога дана Ја сам разумео да је света дужност Обреновића на Престолу српском да, одржавајући неокрвљено наслеђе добијено од Предака, чувају од сваке повреде уставност и уставна права српских грађана. И тој својој дужности ја сам одговорио првог априла.

Поштовани Посланици,

Чин првог априла био је за Мене неодрживи налог дужности. Ја нисам могао ни смео допустити да се за Мојега малолетства, под владавином која се врши у Моје име, поруше у Србији основи Уставности. Кроз све време од како је 9 августа прошле године, без икакве државне потребе и противно парламентарно-уставним начелима, извршена у Србији промена владе, Ја сам будним оком пратио и поступке противне Уставу и законима, и занемаривање државних послова, и запуштање виших интереса земаљских, све само за рачун и на корист једне партијске владавине, која није уживала народно поверење. За то време, а за владавине Краљевског Намесништва које није било у потпуном саставу, и које је, по Уставу могло само отправљати државне послове, најпре је одложена, а после и распуштена Народна Скупштина, без икаква обзира и на то што пред Србијом стајаху послови, који нити су се без одобрења Народне Скупштине могли свршити, нити без штете за земљу могли одложити. И кад је најзад Народ добио реч, после свих неправилности и насиља посвршаваних у времену изборне припреме, које је продужено до крајних уставних граница, онда су без икаквих скрупула употребљена сва средства и на биралишту и у самом дому Народнoг Претставништва, да би се на тај начин створило народно поверење, које се није могло ни задобити ни изнудити.

У нашој драгој Отаџбини већ није било уставности на дан 31 марта, кад је Краљевско Намесништво, које је пропустило попунити се у уставном року, отворило седнице Народне Скупштине, која се није могла уставно конституисати, Ја сам пожурио одмах сутра дан да спречим даљи развој неуставне владавине. Моја прокламација објавила је тога дана Моје драгом Народу да Сам Краљевску власт Ја узео у Своје руке, и да су Устав и закони тога дана ступили у потпуну силу и важност.

Поштовани Посланици,

Народ Српски из свих крајева Отаџбине, поздравлио је чин првог априла с одушевљеним одобравањем понављајући том приликом изјаве своје љубави и своје неограничене оданости према Мени. Одузимајући краљевску власт од Краљевског Намесништва, Ја сам био уверен да ћу изаћи у сусрет најприснијим жељама народним. И Ја сам срећан што с поуздањем могу изјавити да се у мојим очекивањима нисам преварио. Народ је српски исто тако добро разумео Моје побуде и намере, као што сам Ја разумео његове жеље и наде. И Краљ и Народ сусрели су се у подједнако

чврстом уверењу да спас отаџбине лежи у искренности и поштовању Устава и закона, који свима одређује права и дужности.

Општем одобравању у земљи придружило се и одобравање, које је чин првог априла нашао у иностранству. Мени је особито мило што Вам могу саопштити да је промена извршена тога дана у Србији свуда правилно оцењена, као ново јемство унутрашњег мира и напретка наше Отаџбине, те су је симпатично поздравили сви многобројни пријатељи Србије који с учешћем прате њене напоре да одговори свом државном позиву и својим културним задацима.

А нарочито сам срећан што вам могу саопштити, да су Моје нотификације Узвишеним Владарима и Поглаварима иностраних држава нашле свуда пријатељску и ласкаву предусретљивост, и што су Ми том приликом стигле са свих страна драгоцене изјаве симпатија за Мене и за Србију.

Моја ће свагдашња брига бити да се Србија покаже заслужна свих високих симпатија, и да, као солидан елеменат реда и напретка на европском Истоку, одржи и усаврши сва већ стечена а да задобије и нова пријатељства.

Поштовани Посланици,

Пошто сам узео краљевску власт у своје руке, Ја сам, водећи најстрожије рачуна о уставним правима народним, сматрао за своју прву дужност да у најкраћем Уставном року позовем народ да слободним гласањем изабере Народно Претставништво, које ће узети свој уставни део у пословима државним.

Влада Моја која се првог априла одазвала Моме позиву, да Ми послужи вратити државни живот Србије у уставни колосек, испунила је моју наредбу: све уставне и законске одредбе, које зајемчавају слободу и правилност избора биле су потпуно извршене. Народно Претставништво изишло из избора 18 маја, може с правом тврдити да је чисти израз народне воље.

Позивајући вас у овај ванредни сазив, Ја сам имао пре свега пред очима оне послове, као што су Моја уставна заклетва и одобрење државног буџета, који се по Уставу морају одмах свршити и који су и до сад изостали преко Моје воље, по недољивној сили минулих ванредних прилика. Али поред тога Ја нисам губио из вида ни све послове, чије би одлагање, до редовнога сазива Народне Скупштине у октобру, донело осетне штете државним интересима: то су нарочити трговински уговори с Аустро-Угарском и Немачком, које Ја, због њихове пресудне важности за нашу привреду и за наше финансије, препоручујем Вашој особитој пажњи.

Поштовани Посланици,

С Божјом помоћу наша је Отаџбина изишла без икаквих потреса из критичнога и мучнога стања у које је била доведена владавином, којој је већина народна била противна. С уверењем да наступају бољи дани, јер се Ваш уставни Краљ, с поуздањем у помоћ Божју и љубав народну, залаже посветити све Своје старане напретку народном, одајте се и ви сад усрдно и заузимљиво

пословима, који вам у дужност спадају. Проглашујем да су седнице ванредног сазива Народне Скупштине отворене и хитам да одмах у овој седници, положим, пред Народном Скупштином, према наређењу чл. 60 Устава, уставну заклетву Краљевску.

Том светом чину приступајући, ја кличем из дубине душе:
да живи Народ Српски!
да живи слободна Уставна Србија!

Александар с. р.

Београд, 4 јуна 1893 год.

Претседник министарског савета и министар просвете и црквених послова Др. А. Докић, с. р.; министар војни пуковник Драг. Фравасовић, с. р.; министар финансија Др. М. Вујић, с. р.; министар унутрашњих дела С. В. Милосављевић, с. р.; министар иностраних дела Анд. Николић, с. р.; министар грађевина потпуковник Свет. Станковић, с. р.; министар народне привреде Раша Милошевић, с. р.; министар правде Пет. Максимовић, с. р.

Влада је била исковала и златну медаљу која је раздана свима посланицима ове Скупштине. На тој медаљи је с једне стране лик Краља Александра а на другој страни исковане су ове речи из прокламације првог априла: „Од данашњег дана ступа устав у своју потпуну силу и важност“.

Краљ је пред овом Скупштином положио заклетву; пред њом је жигосан и неуставни рад крњег Намесништва и безакоња либералног кабинета, а скупштина је одобрила Краљев акт од првог априла док је либерални кабинет ставила под оптужбу.

Народна Скупштина је затворила једно питање које је отворено било првим априлом; народ је преко својих претставника одобрио Краљу што је првог априла збацио намеснике и скинуо је сваку одговорност са владе Докићеве што је прихватила први април. Али је у исто време повукла на одговор министре Авакумовићевог кабинета.

Свршетак престоне беседе пропраћен је одушевљеним усклицима присутних у позоришту а френетичким усклицима прихваћен публиком ван позоришне зграде.

Одмах после прочитане беседе Краљ прочита уставом прописану заклетву и потписа је нарочитим пером, које му је пружио претседник министарства. Овај чин Краљев присутни топло поздраве овацијама Краљу, и кад Краљ уграби тренутак да каже „Срећан вам рад, збогом“, тада се одушевљење претвори у пароксизам које публика настави при излазу Краља из позоришне зграде. Краљ с претседником министарства, праћен свима министрима и својом свитом мицао се крећући се Двору; густе редови народа прекрилили су Теразије до Двора, и тешко је било пробијати се кроз масу народа који је поздрављао свога Краља. Ова се слика не може заборавити, утисци су били тако јаки, да и сад, после толиких година осећам живо све одушевљење народа које сам тога дана осећао. Тако су ми пријатни ови освежени утисци. Што је Краљ био ближе Двору, све је теже било пробијати се кроз народ!

Краљ је био срећан што је народ задовољан био његовим поступком; у народном задовољству црпео је своју срећу.

Милија Тирић, пуковник

Краљ је био дужан рећи народним посланицима шта га је побудило да пре свога пунолетства узме краљевску власт у своје руке, и он је то отворено казао у престоној беседи: тражио је да

му народно претставништво одобри овај противуставни поступак извршен у корист народа. И влада је кроз престону беседу изјавила да ју је нужност земаљска нагнала да помогне краљу да се народ ослободи намесничког гажења његових уставних слобода, владавине крњег Намесништва, да му врати сву његову слободу, па макар и помажући краљу да одузме вршење краљевске власти од крњег Намесништва и пре пунолетства свога. У престоној беседи Краљ је тражио да му Народна Скупштина одобри што је примајући краљевску власт погазио чл. 60 Устава, јер је немогуће било да у року од десет дана, од преузимања краљевске власти, у она бурна времена, положи уставом одређену заклетву. Краљ је изјавио да је државни удар првог априла био за њега неодољиви налог дужности. Није могао допустити да се за време његовог пунолетства, у име његово руше у Србији основи уставности, а то све само за рачун а у корист једне партијске владавине. Од 7 августа прошле године Устав је у Србији погажен и то у корист једне владе која није уживала народно поверење. И кад је крње Намесништво најзад увидело да је опасност по ред у држави достигла границу, наредило је изборе, који су краљу бираче окупали. Кад је пак Краљ видео да је либерална влада без икаквих скрупула газила и устав и законе и у самој Народној Скупштини да би озаконила фалсификоване изборе, који се нису могли „ни задобити нити изнудити“; када је Краљевско Намесништво, које је пропустило попунити се у Уставном року, отворило седнице Народне Скупштине, која се није могла уставно конституисати, он је пожурио одмах сутра дан да спречи даљи развој неуставне владавине. „Моја прокламација објавила је тога дана Моме народу, да сам Краљевску власт ја узео у своје руке и да су Устав и закони од тога дана ступили у потпуну силу и важност. Одузимајући Краљевску власт од Краљевског Намесништва ја сам био уверен да ћу изаћи на сусрет најприснијим жељама народа. И нисам се преварио. Народ је разумео моје побуде и намере, као што сам ја разумео његове жеље и наде“. И Краљ и српски народ срели су се у једнодушном поштовању Устава и закона, у уверењу да спас Отаџбине лежи у искреном поштовању Устава и закона који свима одређује и права и дужности.

Тако је Краљ Александар Обреновић кроз престону беседу окарактерисао неуставни незаконит рад крњег Намесништва и либералне владе од 7 августа 1892 године.

Истог дана, 4 јуна после подне, држана је друга седница Народне Скупштине, на углу улице Милоша Великог и Краљице Наталије, преко пута Вазнесењске цркве.

На истом скупштинском састанку саопштава се указ Краљев да је кабинет Др. Лазе Докића дао оставку, али да је Краљ опет поверио састав кабинета Докићу, у који су ушли сви дотадањи министри сем генерала Драгутина Франасовића, кога је заменио генерал Сава Грујић као министар војске.

У истој скупштинској седници министар народне привреде подноси Народној скупштини *трговинске уговоре са Аустријом, Угарском и Немачком*, који чекају на решење још од прошле године.

На томе своме састанку Народна Скупштина изабрала је *Одбор за састав скупштинске адресе и Одбор за трјовинске ујворе.*

VII Адреса Краљу.

Већ на седмом састанку 10 јуна, састављени су дневни ред и *нацрт адресе и извештај одбора за трјовинске ујворе с Аустроугарском и Немачком.*

Одговор Народне Скупштине на престону беседу толико је значајан и важан да га у целости саопштавам:

Ваше Величанство, Мили Господару!

Народно је претставништво срећно, примајући у овом драгоценом историјском тренутку, кад Ваше Величанство ступа први пут као Краљ Србије, у његову средину, уз топле поздраве Краљеве добродошлице, и изјаву да Ваше Величанство хита положити пред Народном Скупштином, одмах у првој седници Скупштинској своју уставну заклетву.

Народно претставништво се радује, што је Ваше Величанство безало овај велики историјски чин за успомену на један доста свечан дан, кад је Твој узвишени Отац, потврђујући Устав Краљевине Србије, изјавио да пружа нови основни закон народу Српском, не себе ради, већ Сина Његова ради, Тебе ради Господару, и ради Србије. А најживље нас испуњава радошћу да Ти још од оног дана носиш у души Својој, као свети аманет, уверење, да је позив Обреновића на престолу Српском да чувају Устав и уставна права народна од сваке повреде.

Ваше Величанство, Мили Господару,

Народно претставништво сматра за своју прву и најсветију дужност, да Ти у име народа Српског, поднесе најдубљу захвалност на великом и срећном делу извршеном 1 априла. Отаџбина доведена до на ивицу пропасти разузданом насилничком владавином, која је без зазора газила Устав и законе, која је својим саможивим циљевима жртвовала мир и будућност народну, враћена је самој себи, спасена је Твојим јуначким патриотским делом, и ноћ од 1 априла остаће свагда светле успомене у васколиком, вечно Ти захвалном народу Српском.

Да господару, 31 марта, кад је Краљевско Намесништво које се није попунило у уставном року, и које, према Уставу, није више ни имало права да врши власт краљевску, у Твоје Име, отворило седнице неуставно конституисане Народне Скупштине, извршен је био у својој потпуности Уставни злочин, припреман све од 7 августа прошле године. И права, која устав зајемчава Народном Претставништву, па и прерогативе Српске Краљевске Круне, присвојени су били самовласно и злоупотребљени у циљевима противним интересима и Престола и Отаџбине.

Без мало осам пуних месеца Народ је Српски имао да сноси владавину, која није презала ни од средстава, што их само туђинске најезде примењују у завојеваним земљама. Не само права и слобода, која је нови слободоумни Устав осигурало Народу Српском, но и ове традиционалне самоуправне установе, које су се одржале и кроз дуге векове туђинског господарства, биле су дивљачки нападнути. И после насилничких апшења, после сваковрсних гоњења и злостављања, после злочиначких стварања кривица, просута је најзад нештедимице крв српских грађана, који су с Уставом у руци, оставили своја гола прса на браник својих права.

Ваше Величанство, Мили Господару,

У тешким данима Народ је српски покушао и исцрпео сва Уставна и закона средства, да остајући строго на легалном земљишту, одоли власничком притиску и да нађе мирнога излаза из критичног и неуставног стања. Ми изабраници Народни, који су у пркос незаконитим средствима и власничком насиљу ушли у скупштину као претставници правог расположења огромне већине његове исцрпели су све путеве, да мирним споразумом и претставкама отклонс од земље мучну кризу и тешко искушење, кад, потиснута до на ивицу пропасти, дође до жалосног уверења да мирним и законитим путем не може лека и излаза да се нађе и онда стоји пред тешком алтернативом: или да се пасивно и скрштених руку даде шибати власничким бичем и водити у пропаст или да сиђе са законитог седишта ради спаса Отаџбине и Устава. И кад је та група народних претставника видела, да су и последњи покушаји са отклањањем кризе остали без успеха и да би њен даљи останак у Скупштини већ значио и нехотично учешће у државном удару, онда је настао онај тренутак у политичком животу народном, где је једна велика група правих народних претставника својим излазом из скупштине морала да уложи последњи законити протест противу насиља и гажења Устава, и где се објављује народу, да је земља дошла на ону мучну раскрсницу где су сва уставна и законита средства на измаку и где пуца конач народног стрпљења, јер се колебају сами темељи и основи уставне зграде. Беше то један од оних тешких и ванредних случајева у државном животу, кад настаје оно загушљиво и мучно стање привремене тишине, које претсказује буру и потресе са свима неугодним последицама и опасностима.

И у таквом тренутку законити Владалац, који је будним оком пратио све и гледао мутне облаке што су се гомилали на унутрашњем обзору Србије, и разумео сву критичност и опасност створеног положаја, морао је да врши државне дужности, да врши неодложну и свету дужност, према Уставу и према Себи, те да тренутно прескочи један кратак размак времена, једну формалну уставну одредбу, да би спасао све есенцијалне и битне одредбе Устава, да би једним махом пречистио замршени положај, коме не беше законог излаза, и на најбезопаснији начин избавио земљу из тешке кризе, која јој је неминуовно претила.

И тој својој дужности према Отаџбини и народу Ти си се одазвао одсудно и потпуно, као што доликује врломе пријемнику славних традиција Обреновића. И Народ Ти Српски, преко нас, својих изабраника, кличе из свет срца: Хвала Ти.

Ваше Величанство,

Жигошући по заслузи владавину, којој си Ти, господару, учинио крај 1 априла, Народно претставништво налази још, да виновници тога несретног стања не смеју остати некажњени. У том уверењу Народно је претставништво решено послужити се још у овом сазиву правом, које му Устав даје, да подигне оптужбу против министара из минуле владавине и преда их на суђење неумитној правди. На тај начин ће се једном утврдити и у нашој Отаџбини, да злочин против Устава и државних интереса не могу остати некажњени.

Мили Господару!

Народно Претставништво осећа се прожмано Српским поносом, што је чин Твој од 1 априла наишао на опште одобрење не само у Србији и код народа Српског, већ и у иностранству, свугде, где има пријатеља Српства. Оно дели у пуној мери Твоју радост, што су Твоје нотификације узвишеним владарима и поглаварима иностраних држава наишле свуда на пријатељску и ласкаву предусретљивост.

И у изјавама свих високих симпатија, које су Ти том приликом стигле са свих страна и за Тебе и за Србију, Народ Српски гледа најбољи доказ, да се у Европи праведно цени савесно вршење међународних дужности, које је Србија на се примила, и њено искрено старање да остане вазда на висини својега културнога позива на европском истоку. Народно ће претставништво бити вазда готово да свима својим силама потпомогне Твоје старање да се пријатељства, која су већ стечена Србији, одрже и развијају, као и да се нова задобију.

Ваше Величанство,

Народно Претставништво Ти изјављује своју особиту захвалност за то, што си васпостављајући Устав и Законе, одмах по пријему краљевске власти позвао народ да слободним гласањем у најкраћем Уставном року, изабере Народно Претставништво. Оно исто са задовољством констатује, да се влада, коју си 1 априла позвао да Ти послужи вратити живот државни у свој уставни колосек, показала потпуно достојна часне мисије коју си јој поверио. И уверени да су одредбе Уставне и законске за изборе народних посланика биле потпуно извршене, и да је народ у пуној слободи употребио своје најбитније и најсветије уставно право, ми смо са захвалношћу чули правичну оцену и потврду Вашег Величанства, да је Народно претставништво, изашло из избора 18 маја, као чист израз слободне воље народне.

Ваше Величанство, Мили Господару!

Народно претставништво констатује са осећајима најдубље захвалности Твоје старање, да се што пре посвршавају Уставни по-

слови, који су услед ванредних прилика, створени минулом владавином, морали трпети одлагања.

И потврђујући да је Твоја уставна заклетва, положена у најкраћем року у којем је то према сили околности било могућно, Народно ће претставништво, по сили неодложних потреба опстанка државног такође сматрати за своју дужност, да накнадно потврди продужење буџета истекле рачунске године од 1 маја па на даље.

Народна ће Скупштина исто тако поклонити сву своју пажњу трговинским уговорима између Србије и Аустро-Угарске и Србије и Немачке, имајући у виду да њихов пресудни утицај на важне привредне и финансијске интересе наше Отаџбине захтева њихово брзо решење.

Поред тога уверено, да је Твојим великим делом од 1 априла постављена основа правилноме развијању наших државних послова, Народно претставништво се нада да ће се од сада моћи предати мирно и поуздано побољшању наших привредних прилика, у чијем правилном уређењу оно гледа сигурну основу за материјално благостање наше Отаџбине и јемство да се, као што ваља, уреди и снабде Твоја и наша узданица — Српска војска.

Мили Господару,

Данас, кад је криза изазвана 7 августа, срећно решена и кад је Србија повраћена у свој Уставни колосек, данас, када је оборен режим, који је покушао да у новој Уставној ери оживи најнесрећније успомене из доба неискрене Уставности засноване 1869 године, Народно претставништво ће похитати да се, одазвајући се с највећом готовошћу твојој позиву, усрдно и заузимљиво преда својим Уставним пословима.

Пуно најдубљег уверења да је од 1 априла настало у Србији ново доба, доба законитости и слободе, доба рада и напретка, пуно поуздања, да ће под Твојом владавином, мили господару, тако срећно отпочетом 1 априла, Србија и Српство кренути, као веран тумач оних осећаја, који одушевљавају сав Народ Српски, подноси пред Твој престол осећаје неограничене народне љубави и оданости, кличући Ти из дубине душе:

Да живи узданица Српска!

Да живи Краљ Александар први Обреновић пети!

Адреса Народне Скупштине, прве после првоаприлског прерата, упућене краљу на његову престолу беседу, веома је карактеристична, а нарочито њен шести став, чији је главни редактор био Гига Гершић народни посланик, државни саветник и професор на тадањој Великој Школи, наш познати правник. Народна Скупштина у својој првој речи, није прејутала факт, да је Краљ пре свога пунолетства, не положивши Уставом прописану заклетву, одузео краљевску власт из руку непотпуног краљевског намесништва, које се није хтело попунити трећим намесником у року Уставом одређеним, није пропустила нагласити Му, да га је државна нужност, неодложна и света дужност, према Уставу и према Себи

Самом, натерала да тренутно прескочи један кратак размак времена, да прекрши једну формалну Уставну одредбу, да би спасао све есенцијалне и битне одредбе Устава, да би једним махом пречистио замршени положај, коме не беше законска излаза, и на најбезопаснији начин избавио земљу из тешке кризе, која јој је неминовно претила. Државна нужност приморала је Краља да не положи заклетву на Устав после десет дана од ступања на престо, јер нова Народна Скупштина још није изабрана а стара је распуштена пошто половина њених посланика нису били изабраници народа него полицијских власти, а прави изабраници народа нису хтели да раде с полицијским изабраницима. Краљ је у томе погазио Устав у корист народа, а Докићева влада је прихватила такав неуставни али у корист народа извршен чин и Народна Скупштина је дужна била изјаснити се: да ли одобрава или осуђује такав неуставни корак Краља и Докићевог кабинета. Својом скупштинском адресом Народно Претставништво је одобрило овај неуставни чин Краљев и његове владе. Преврат 1 априла је државна нужност, корисна по народ. Народна Скупштина је затворила једно питање постављено превратом 1 априла; питање политичке одговорности Докићевог министарства решено је адресом Народне Скупштине. И Краљ и Народна Скупштина једнодушног су мишљења о првом априлу: да није било преврата озго било би га оздо са недогледним немалим последицама.

Крв би се пролила! Не треба се варати да би се услед необуздане жудње за влашћу либералних министара и невиног проливања крви српских грађана створило политичко стање постигнуто превратом озго. Да је овај преврат извршен оздо, народ се тада не би колебао и питао: да ли два члана крњег краљевског Намесништва треба казнити за гажење Устава иако за то није законом предвиђена казна, да ли и по ком се закону и намесници кажњавају за гажење Устава. Срећа је била, те се првог априла нису „ваљала црева по кадрми београдској“ ни побеђених ни победиоца. „Добро је свршено“ то је било убеђење целог народа. „Народног одисаја“ није било.

Кад је земља без потреса и жртава пребродила ову државну кризу, Народна је Скупштина, у своме јунском сазиву, приступила, поред претресања трговинских уговора који чекају на своје решење већ дуже од године дана, и припреми за оптужбу либералног кабинета.

VIII

Програм владе Др. Лазе Докића

Пошто је скупштинска адреса усвојена, председник владе, Др. Лаза Докић, изнесе пред Народну Скупштину свој програм у овој декларацији:

„Господо, кад ми је Његово Величанство Краљ поверио да саставим нову владу, ја сам се примио те дужности с уверењем да ћу наћи одзива и у Народном Претставништву.

„Адреса, коју сте изволели мало час примити, та адреса потврдила је то моје уверење и ја мислим да је сада наступно тренутак, када влада може изнети свој програм.

Др. Лаза Докић

„Ја, дакле, молим Народно Претставништво да изволи чути програм, изјаву, нове владе: Краљевска влада, сматрајући за дуж-

ност да оцени Народниг Претставништва изложи, како опште право стање свога народа, тако и свој пословни програм, има част изјавити пред Народном Скупштином и ово што иде.

„Искрено поштовање уставности и законитости руководиће владу у сваком послу. Напазећи да је наш Устав довољно слободуман, Влада ће се старати да његове одредбе тачно примењује те да се у нашој земљи потпуно одомаћи практика слободумних установа и парламентарне уставности, уз потпуно зајамчење личне и имовне безбедности свих грађана српских.

„Служећи верно намерама и нарочитој заповести Његовога Величанства Краља, влада ће све своје старање употребити на то да одношаји Србије према иностраним државама а нарочито према њеним суседима буду лојални и пријатељски и да Србија тачним испуњавањем својих обавеза и међународних дужности сачува на довољној висини свој међународни положај.

Влада сматра за једну од највећих својих дужности учинити све што јој је у могућности да се подигне народна производња те да се постигне већи степен народног богатства.

У повећаном богатству народном влада види најбољу залогу за напредак наше отаџбине. Тако исто влада ће најодлучније прегнути на посао да наше финансијско стање уреди и државни буџет доведе на сталну основу. Од поправке финансијског и економског стања влада очекује обилатија средства, која жели употребити на даљи развитак народне привреде, на ојачање одбранбене снаге и на напредак народне просвете.

У посебним законским предлозима, које ће подносити Народна Скупштина, влада ће се старати да намирује државне потребе по реду њихове важности; нарочито ће се проучити и спремити законски предлози о уређењу тежачког кредита, о осигурању стоке и усева, о уредби извозне трговине, о прерађивачкој производњи и њеном кредиту, о акционарским удружењима, о подизању рударске експлоатације без оштећења приватне иницијативе, о развиту мреже путовања, о редукцији тарифе железничке, о подизању путева колико је год могуће, о поправци стања државних судија, о поправци свештеничког стања, о ујемчењу веће сталности за учитеље, о једнообразној средњој школској настави, о подизању Велике Школе на степен Универзитета и о кодификацији закона. Ове своје законске предлоге влада ће се старати да на време запнесе и на оцену јавности.

„У тежњи да се дође до буџетске равнотеже, влада ће се старати да регулише привремене дугове, а од увођења нових монопола очекује увећање прихода који ће уједно са тачним и брижним прикупљањем пореза помоћи да се буџет доведе у ред.

„Влада ће поклонити своје озбиљно старање правилном решењу чиновничког питања, руководиће се при том начелом да за државну службу требају савесно и стручно спремни радници, који ће за свој добар рад у државној служби с правом моћи очекивати и бољу награду од државе.

„Ступајући у послове с изјавом, коју имам част учинити пред Народном Скупштином, Влада жели да буде оцењена по раду и по резултатима”.

Народна је скупштина без дебате једногласно примила к знању владину изјаву и тиме је изјавила поверење, које је већ унапред осигурано пријемом престоно беседе.

Влада Др. Лазе Докича

С лева на десно: 1. Петар Милосављевић, министар правде; 2. Др. Мил. Пујић, министар финансија; 3. Свет. Станковић, министар грађевина; 4. Генерал Сава Грујић, министар војне; 5. Др. Милосављевић, министар просвете; 6. Раши Милошевић, министар народне привреде; 7. Св. Милошевић, министар унутрашњих послова.

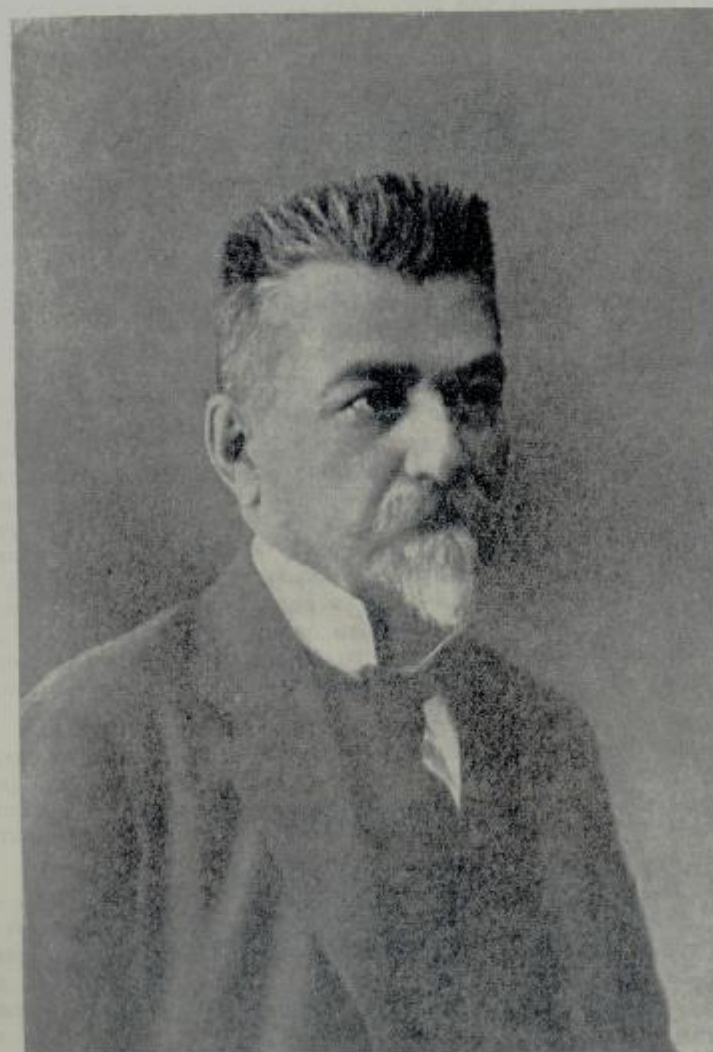
Одговарајући на престону беседу, Народна Скупштина је својим одговором у скупштинској адреси потпуно и у свему усвојила првоаприлски преврат. Она је државном неодољивом нужношћу окарактерисала и преврат првог априла и предузимање Краљевске

власти пре пунолетства и исполагања заклетве у року Уставом одређеним. Народна Скупштина је одобрила и поступак Др. Докића и његових другова што су помогли Краљу да се преврат са својим последицама учврсти те су тиме и министри Докићевог кабинета ослобођени сваке одговорности за помоћ коју су указали Краљу у његовом гажењу Устава у корист народа. Прво-априлски преврат је Народна Скупштина одобрила, јер је био користан по народ, али је у исто време осудила намеснике и либерални кабинет што су погазили Устав и законе на штету народа. Тиме је Народна Скупштина још једном потврдила: да одобрава гажење Устава у корист народа, али га не одобрава кад се Устав гази уништавајући уставом загарантована основна права народна. Краљ Александар Обреновић је доцније поступио супротно идејама којима се руководио првог априла. Укидао је Уставе, мењао их преко лођ, док најзад није платио главом вероломност и гажење заклетве онако свечано положене пред Народним Претставништвом. Погажењу заклетву, гажење Устава и укидање Уставом загарантованих слобода и права, које је народ крвавом борбом стекао, казни се кад-тад; од ове народне казне ни један владар, никакав узурпатор његових права није умакао. Само се унапред не може знати кад ће се и над ким казна извршити.

Преврат првог априла повукао је собом на одговор два либерална члана крњег Намесништва и министре либералног кабинета Јована Авакумовића, који су заједнички газили Устав.

Завршујући овим излагање првог дела првоаприлског преврата, вредно је констатовати како браниоци рада крњег Намесништва, г. Јов. Авакумовић и његов партнер г. Живановић цене догађаје како и кад треба. Они сматрају да је првог априла погођен Устав што је Краљ Александар пре свога пунолетства узео вршење краљевске власти у своје руке од крњег Намесништва, али Авакумовићу ништа не смета да буде министар претседник једног револуционарног министарства после убиства једног Краља. И један и други чин је гажење Устава, али је народ оба чина одобрио, јер су они били корисни по народ. Либерали не сматрају да је устав погажен кад крње Намесништво није прихватило предлог радикалне владе, да се сазове Народна Скупштина ради избора трећег намесника. Уставно је било када је г. Јов. Авакумовић примио владу после убиства једног Краља, али је неуставно било да се народ свргнућем крњег Намесништва ослободи једног неуставног стања. Гажење устава је извршено и 7 августа 1892 год. и 1 априла 1893 год. и 31 маја 1903 год.; разлика је само између последња два и првог акта у томе, што је народ последња два преврата одобрио преко народних скупштина, а први чин је народ одобрио збацивањем крњег Намесништва и оптужбом министара Авакумовићева кабинета, који су заслужене казне ослобођени само аболацијом њихове кривице. Дакле има разлике између једног и другог гажења Устава. Гажење Устава 1 априла 1893 и 29 маја 1903 год. народ је одобрио, а гажење Устава 7 августа 1892 год. народ је осудио и чиниоци овог последњег ослобођени су казне

само аболацијом њихове кривице. Има дакле разлике. Постоји гажење Устава које народ одобрава, а постоји и гажење Устава које народ не одобрава; чиниоце овог првог гажења Устава народ

Андра Николић

слави а оног другог — ставља под суд. Ето г. Авакумовићу и г. Живановићу, разлике између гажења Устава који сте ви, либерали, вршили с крњим Намесништвом и гажењем Устава 1 априла.

Наш је поступак народ одобрио а вас је спасла од казне само аболиција. Онако исто као што је народ преко своје Народне Скупштине одобрио убиство Краља Александра 29 маја 1903 год. исто је тако одобрио збацивање крњег Намесништва 1 априла 1893 год. И један и други чин нису били уставни, али су били корисни по народ, и у добри час. Он их је одобрио; гажење Устава на штету народа народ казни а пре а после. Ко гази Устав у корист народа — доживљује одобравање.

Мислим да је доста са прекорима, јер да либерално крње Намесништво није погазило Устав не би га снашао први април; да Краљ Александар није ништио један Устав а октроисао друге не би га снашао 29 мај; ко је како сејао тако је и жњео. Овакве аномалности нису биле ни прве ни последње у политичком животу. Дани слични првом априлу и 29 мају долазе кад год их изазову слични удеси. Тако је било, тако мора бити; исти узроци изазивају исте последице, само што је пропланак између једног и другог чина некада дужи а некада краћи.

ТРЕЋИ ОДЕЉАК

ОПТУЖБА ПРОТИВ ЛИБЕРАЛСКОГ КАБИНЕТА ЈОВАН АВАКУМОВИЋА

I

Садржина оптужбе.

Двадесет петог јуна 1893 год. двадесет и шест народних посланика са Др. Миленком Веснићем на челу поднели су Народној Скупштини предлог, којим оптужују министре кабинета Јов. Авакумовића од 7 августа 1892 год., за гажење Устава и појединих закона. Предлог оптужбе спомиње да је по смрти Косте Протића намесника, Никола П. Пашић поднео оставку свога кабинета 7 августа, која је истог дана уважена, јер два намесника нису усвојили предлог Пашићев да се сазове ванредна Народна Скупштина, која би поред примања трговинских уговора са Аустро-Угарском и Немачком имала да изабере и трећег намесника, сагласно чл. 71 Устава, који изрично наређује да после смрти једног намесника два остала намесника отправљају дужност Намесништва до првог састанка Народне Скупштине која бира трећег намесника.

Два краљевска намесника сматрају, како тужбени предлог вели, да избор трећег намесника треба да изврши редовни сазив Народне Скупштине, иако чл. 71 Устава гласи да они имају да отправљају Краљевску власт до првог састанка Народне Скупштине која бира трећег намесника.

Падало је још тада у очи да је Претседник владе тражио да се сазове ванредна скупштина за примање трговинског уговора с Аустро-Угарском и Немачком на основу чл. 71 Устава. Ако се загледа у одредбе овога члана видеће се, да ова одредба гласи да ће два намесника отправљати дужности Намесништва до првог састанка Народне Скупштине која бира трећег намесника. У Уставу се не спомиње: да ли ће се избор трећег намесника вршити на првом састанку редовне или ванредне Народне Скупштине, него на првом састанку Народне Скупштине која бира трећег намесника. Два намесника тврдили су да се трговински уговори могу решити на редовној скупштини, која се по Уставу сазива 1 новембра, а до 1 јануара 1893 год. кад треба да ступе на снагу, они би насигурно били примљени у Народној Скупштини.

Сами предлагачи за оптужбу министара тврде, како су краљевски намесници, Ристић и Белимарковић, примајући оставку Пашићевог кабинета, изјавили, да се избор трећег намесника не може вршити у ванредном него у редовном сазиву Народне Скупштине. Да ли су два намесника то казали није баш тако сигурно, али је мишљење предлагача било да чл. 71 Устава наређује да се ненормално уставно стање преократи у најкраћем року, дакле, да се дочека 1 новембар, кад се састаје редовна Народна Скупштина. Оптужба вели да је у чл. 71 Устава предвиђен случај смрти једног намесника и у његовој је првој тачки речено, да ће у таквом случају „друга два намесника отправљати државне послове до првога састанка Народне Скупштине која бира трећег намесника. Јасно је, да два намесника ни према овоме уставном стању не сачињавају потпуно Намесништво, те се према томе они не могу користити ни свима прерогативима круне..... Непотпуно Намесништво по првој тачки чл. 71 Устава само отправља државне послове до свога попуњења, и као такво оно нема права да се користи прерогативама чл. 54 Устава, које су у власти само круне или потпуног Намесништва. Према томе је кабинет г. Авакумовића погазио наређење чл. 71 Устава, кад је премапотписао указ најпре о одлагању, за тим о распуштању Скупштине, која је имала да се састане 1 новембра прошле године у редован сазив и тиме отворио еру нових противуставности и безакоња. Но и да се допусти да кабинет г. Авакумовића није могао сазвати ондашњу скупштину с којом није могао радити, он је, да није био решен да гази Устав и законе, имао довољно времена, да у уставном року изврши у земљи изборе, те да се и таква скупштина састане 1 новембра прошле године. То се и очекивало тим пре, што је г. Авакумовићев кабинет примио управу земље у своје руке под изговором неопходности апеловања на народ. Да у најмању руку ово бар уради, диктовали су г. Авакумовићевом кабинету не само императивни парламентарни захтеви, који истичу из самога духа нашег Устава од 1888 год., већ и за то, што је имао угледа у уставотворној пракси свих уставних држава, па и у пракси наше земље, и то још за владавине старог Устава од године 1869..... Наведеним поступком г. Јован Авакумовић учинио је са својим друговима противуставно дело — чл. 71 и 102 Устава — које долази под одредбу тач. 2 чл. 2, а казни се по чл. 8 Закона о министарској одговорности.

Пошто је кабинет Авакумовићев погазио чл. 71 Устава, он је онда предузео читав низ гажења Устава и Закона о избору народних посланика све у намери да скрпи такву већину у Народној Скупштини. Кад се уверио да и после свих предузетих мера ипак неће добити потребан број нар. посланика, Рибарац, министар унутрашњих дела, преклиње шифрованом депешом свога партиског једномишљеника, г. Живана Живановића, државног саветника, председника главног бирачког одбора у Тимочком округу, да пошто-пото, како год може поништи избор у Тимочком округу, и Жив. Живановић му се одазвао молби не потписавши пуномоћје изабраним посланицима, али није могао спречити избор радикалних кандидата за Народне посланике.

Али је Авакумовићев кабинет зацрнио гажењем Устава, кад је поднео крњем Намесништву да потпише указ којим се отвара Народна Скупштина, у којој по изласку радикала и напредњака из ње није био потребан број посланика за рад, што је констатовао М. Гарашанин, напредњачки народни посланик, изашавши из Народне Скупштине са осталим напредњачким посланицима, и изјавивши да не жели бити учесник у гажењу Устава.

„Основни закон земаљски, Устав, заједно са осталим законима, толико је био безочно гажен и непоштован за то време (од 7 августа 1892 год. до 31 марта 1893 год.), да је земља била изгубила сву веру у законе и њихову вредност. Колико је тај факт страшан и погубљан за једну земљу, не треба нам нарочито доказивати. Јасно је, да чим влада закона престане у толикој мери у једној земљи, да онда настаје грађански рат — она страховита бура која често обара и сасвим затире и старије и јаче државе од наше. Ми смо били пред грађанским ратом.

„Сва законска средства за чување и одбрану уставног и грађанских права била су исцрпена. Крв српских грађана већ је била проливена у неколико крајева наше отаџбине. Мало је било па да плавне цела земља, и да се међусобним ратом униште све досадашње тековине, па да се, можда, и сам опстанак Србије доведе у питање.

„Заплет је био наступио у толикој мери, да су само два излаза била могућа: или грађанска револуција, или удар озго прекоштвом самога владоца, који је још био малолетан. Срећом за Србију, наш узвишени Краљ Александар први нашао је у љубави и показаној свести народној за одбрану права својих довољно снаге и поуздања да изведе дело 1 априла, које је сачувало земљу од последње пропасти.

„Толики низ престопа, свесно вршених и с планом извођених за пуних осам месеци, на штету мира и спокојства земље, на штету хармоније између владоца и народа, која је за напредак земље тако потребна, на огромну штету толиких важних и битних интереса и задатака наше отаџбине не сме остати некажњен.

„Ми смо дубоко уверени да су опстанак Устава и свих наших слободоумних установа, као и ауторитет закона и правде, која по народној изреци, држи земљу у градове, тесно везан за осуду оних, који су на онако цинички начин за пуних осам месеца немилнице гавили Устав земаљски.

„Кад се цела једна земља, која је тек пре четири године добила, после валора од 20 година, један добар Устав, доведе на праг грађанског рата, и то за малолетства владоачева, без икакве потребе, и при једној скоро читавој и јасној политичкој ситуацији; кад се земља једна намерно и свесно излаже штети продужавањем штетног трговинског уговора, не само без суделовања Народног Претставништва, него и у пркос позитивним и изричним одлукама његовим; кад се од Круниног права, да апелује на народ, чини тако широка и кроз свесна злоупотреба, да се Народном Прет-

ставништву одузима могућност учешћа у пословима државним за пуних осам месеци те се самовољно прибегава бесконтролном управљању земљом у тренутцима кад не само ништа не смета, да се апел на народ изврши у границама дугом и парламентарном праксом утврђеним, но кад још изричне одредбе Устава заповедно налажу да Народна Скупштина до утврђевога рока реши тако важна питања, као што је избор трећег намесника и решење новог трговинског уговора са суседном монархијом; кад се у врховима средишне управе изгуби толико свести и осећања достојанства свога и државнога, да се влада једне земље служи грубом неистином, да је фактичка немогућност решити на време један међународни уговор — разлог што она понизно тражи продужење старог уговора од једне стране државе; кад се преко толиких и тако замашних повреда уставних права Народнога Претставништва, после пуна четири месеца, намерно и свесно прилази вређању уставних права Српских грађана са смером, да се на силу изнуди њихово расположење, те да буде сагласно намерама владе из једне странке, која стално кроз цео један деценијум стоји у незнатној мањини и у народу и у његовом Претставништву; кад се за пуномоћје једног, тако преступнога смера ремете сви одношаји између грађана и државних власти, подрива опстанак и важност толиким земаљским установама и поништава, на јавну саблазан, ауторитет једне од најстаријих установа наших, Државног Савета, кад се све то ради, и кад је све то урађено, онда је и сувише оправдано, да кривци за све то буду кажњени”.

..... „Ми не тражимо освету. Ми хоћемо правду, и захтевамо је у интересу и у име Србије, у име Устава и Закона Отаџбине наше. И кад то тражимо, уверени смо, да вршимо једну свету уставну дужност и као грађани и као народи ипосланици и као верни поданици Његовог Величанства Краља Александра I”.

Такву су оптужбу поднели Народној Скупштини 25 јуна 1893 год. Др. Миленко Веснић са још 25 другова.

II

Одговор Авакумовићев на оптужбу народних посланика.

Седнице Народне Скупштине држане су у старој скупштинској згради, преко пута Вазнесенске цркве, на углу улице Краљице Наталије и Милоша Великог. Скупштинском седницом руководио је потпретседник Димитрије Катић, јер је председник скупштине, Никола П. Пашић био заинтересован као бивши претседник радикалског кабинета пре кабинета Авакумовићевог.

Пошто су скупштински секретари наизменце читали и прочитали доста дугачку оптужбу, потпретседник је позвао присутне бивше министре кабинета Авакумовићевог да даду свој одговор на оптужбу која им је прочитана.

Сви министри Докићевог кабинета, сем мене, напустили су скупштинску дворану.

У дворани скупштинској било је присутно 122 посланика. Галерије су биле пуне. Министри Авакумовићевог кабинета седели су за нарочитим за њих спремљеним столом.

Потпретседник Д. Катић, на основу чл. 15 закона о министарској одговорности позива Авакумовића да да своју реч по оптужби која му је позната.

Авакумовић се обраћа народним посланицима и између осталог вели: „Господо! У Уставу нити има помена о томе да ће се трећи намесник бирати у ванредној скупштини (жагор) нити да ће се скупштина сазвати у „најкраћем” року. Но Устав зна само за општу одредбу да се Скупштина састаје годишње 1 новембра. Но Устав одређује такође исто и то да се по чл. 54 скупштина може и одложити”.....

Ј. Авакумовић обилази став први чл. 71 Устава у коме се истина не спомиње реч „ванредна” скупштина али се утврђује да два намесника отправљају државне послове до првог састанка Народне Скупштине која бира трећег намесника. Дакле, имамо три сазива Народне Скупштине: редовни сазив 1 новембра сваке године, ванредни сазив кад сазив Народне Скупштине захтевају ванредни хитни, државни послови, и сазив Народне Скупштине која бира трећег намесника на место умрлог, чл. 71 Устава.

Г. Авакумовић је избегавао да одговори: па која је то Народна Скупштина редовног или ванредног сазива која бира трећег намесника, која није ванредна, није редовна, него је ипак нека специјална, нарочита, која бира трећег намесника. Тек је нека Народна Скупштина надлежна да изабере трећег намесника.

Авакумовић се игра речима кад вели да Устав не зна за „ванредне скупштине”. Истина је да Устав не зна за ванредне скупштине, али зна за „ванредни” и за „редовни сазив” Народне Скупштине, и за сазив народне скупштине која на првом свом састанку бира трећег намесника, сагласно чл. 71 Устава. Ето! Влада Авакумовића дужна је била сазвати Народну Скупштину, која на првом свом састанку бира трећег намесника. То није учинила влада Авакумовића; није сазвала Народну Скупштину, која на свом првом састанку бира трећег намесника и зато је погазила чл. 71 Устава. Авакумовић тврди да се уставом не наређује да се Народна Скупштина има сазвати у најкраћем року, како се у тужби вели; само је једној Народној Скупштини одређен 1 новембар као дан сазива, а влада је ту скупштину сазвала, извршила дакле Уставну наредбу; али се у исто време користила чл. 54, па је Скупштину одложила; па је најзад, сазвала редовну Народну Скупштину за 1 новембар, али неодржану одложила за крај децембра, па је ни онда није одржала него растурила и наредила нове изборе, за фебруар 1893 год., за Народну Скупштину, сазвану за 23 март 1893 год. а трећег намесника ипак не би бирала ова Народна Скупштина сазвана у ванредан сазив, јер по чл. 71 требало је са-

звати Народну Скупштину која ће на првом своме састанку изабрати трећег намесника. Авакумовићу изгледа да је требало сазвати нарочиту Народну Скупштину да изврши наредбу чл. 71 Устава. То није учињено, те стога са избором трећег намесника треба причекати док се два намесника не смилоствиве да позову такву Народну Скупштину специјално за избор трећег намесника. Али како се Краљево пунолетство навршује 2 августа 1894 год. то ће се Краљ тада прогласити пунолетним, а трећи се намесник не би ни бирао. То је смер намеснички и владин био, јер од воље намесника зависи када ће сазвати специјалну Народну Скупштину, која ће на првом свом састанку изабрати трећег намесника.

Оптужба тврди, да је крње Намесништво по чл. 71 могло отпављати државне послове до првог састанка Народне Скупштине која бира трећег намесника, а не и вршити Краљевску власт, коју могу вршити само три намесника. На основу тога, што је Авакумовићев кабинет сматрао да је „отпављати државне послове” и „вршити краљевску власт” једно исто, сматрао је и да крње Намесништво, само са своја два члана, врши пуну краљевску власт. И како члан 71 Устава не одређује рок када се трећи намесник мора бирати, то је кабинет Авакумовића закључио да га и не бира све до пунолетства Краљевог, јер и два намесника по његовом мишљењу имају пуну Краљевску власт.

У осталом, и сама оптужба не говори о ванредној и редовној Народној Скупштини него тврди да је влада Авакумовића дужна била да сазове Народну Скупштину која ће на своме првоме састанку изабрати трећег намесника. Та околност, што у томе члану Устава није одређен рок када се има сазвати Народна Скупштина, два намесника врше краљевску власт дуже од годину дана. На позивање на чл. 71 Устава, оптужени министри наводе да тужба не значи да је влада имала права да одлаже избор трећег намесника до Краљевог пунолетства, дакле, да га никако не бира, да нетачно тврди, да се тај избор трећег намесника има извршити најдаље до 1 новембра 1892 г., „и он се могао извршити и доцније”. Према томе, по речима само оптуженог министра рок за избор намесника није одређен; избор би његов био онда кад би га и ако би одредило Краљевско Намесништво па макар и крње било.

Тако бране сви министри свој поступак преко свога председника Авакумовића; али пошто су указ за сазивање неодржане Народне Скупштине, њено одлагање и распуштање и све остало о унутрашњој изборној политици потицали од министра унутрашњих дела, то је интересантно чути министра унутрашњих дела Рибараца како он брани свој противуставни поступак који ће се још боље оцртати говорима појединих народних посланика.

Искрено је о гажењу Устава говорио бивши министар унутрашњих дела Рибарац, који је на својим деђима носио и сву одговорност. Бранећи се од оптужбе, он између осталог вели и ово: „Ако се каже да је Намесништво било окрњено 4 јуна (дан смрти Косте Протића, трећег намесника), онда то није потпуна оцена. Оно, ако је било крње, од 4 јуна, оно је било оједено, раз-

роко, и изјерено још 23 фебруара 1889 г. (дан, када је изашао указ о наименовању намесника). Зашто? Сасвим чисто питање и чист одговор. Зато што то Намесништво није строго по Уставу поло-

Стојан Рибарац

вило прописану заклетву. Па Господо, кад сте ви са тако оједеним, разроким и изјереним Намесништром могли да радите четири и по године, па да се у исто време закључују некакви тајни уговори

и пазари, зашто ви да не пустите нас да радимо са тим крњим Намесништвом, онај кусур до пунолетства (општи смех)".

Ово је отворено признање да либерални кабинет Авакумовића није ни мислио да попуњава крње Намесништво. Оптужени бивши министар Рибарац, највећи кривац у гажељу Устава али и најспособнији међу оптуженим либералним министрима, закључује овако своју одбрану у Народној Скупштини; „Кад стоји све ово, кад је несумњиво да све што год смо ми радили, радили смо за славу Краља, за срећу земље и напредак Отаџбине; кад стоји то, да ми нисмо учинили ни једну повреду Устава и закона, допустите ми да изјавим, да пресуда ваша, ако би била на нашу штету, не би значила триумф правде, него би имала значај санкције једног револуционарног акта, да би то право потицало из силе, док међутим сила треба да иде за правом, јер право треба да истиче из догађаја, које оно расправља, и тада може да задобије и осваја разум. Међутим не треба заборавити да као год што право и правда изазивају признања и поштовање, тако исто и освета не може ништа да изазове него освету. Тако исто при оцени овога односа не заборавите, да је у данашњем друштвеном животу врло мали размак времена, који је потекао од Метина брда до Палилуаске касарне.¹⁾ И не заборавите то, да је од Капитола до Тарпејске стене само један корак.

После Рибарчевог одговора на оптужбу остала господа министри изјавили су да су свој одговор дали у заједничком одговору на оптужбу, и пошто су изјавили да немају шта више да кажу у своју одбрану, потпретседник им је рекао да је престала потреба да и даље остану у Народној Скупштини и они су се удаљили из скупштинске дворане.

III

Говори и мишљења појединих посланика о оптужби против министара Авакумовићевог кабинета.

Поводом одговора појединих министара на оптужбу први је реагирало Др. Миленко Веснић, као први потписник на оптужби. Између осталог Веснић изјављује, да се народно претставништво раније, почев од 1869 год., почело користити природним својим правом, да оне људе који газе Устав повуче пред суд на одговор, он не би данас дошао у тај негодан положај да оптужује г. г. чланове бившег кабинета г. Јована Авакумовића..... да се поред нашег новог Устава од 1888 год. може владати самовољно

¹⁾ На Метиним брду више Кругујевца Вучић је 1842 год. са својим Гржиманима дочекао кнеза Михаила с његовом војском, разбио га и натерао да напусти престо и побегне у Земун; али 1859 год. и пре доласка кнеза Милоша и Михаила у Србију би затворен као претседник Државног Совјета у палилуаској касарни (у Београду), где је и отрован, тако причају.

без ослоња у народу и његовом претставништву..... Зао је удес за господу оптужене министре баш у томе, што они нису били свесни онога, што је за свакога јасно, а то је начело, да је најпре

Миленко Веснић

требало уставним, законитим путем добити народно поверење и створити већину у народу, па онда тек изводити програм (одо-

браваше)..... Није истина да ми оптужујемо господу чланове кабинета г. Авакумовића што нису радили онако „како је хтела опозиција..... него што је радила против Устава и закона”.....

„На прву тачку оптужбе, одговорили су господа министри да су били у праву да одложе и распусте скупштину стога, што су они то радили у име круне и са њеним потписом..... Тврдим, да од смрти пок. генерала Протића па до 1 априла у Србији није било Круне. Није било потпуно уставног фактора који се у Уставу подразумева под именом Круне (тако је). Устав зна Круну у лицу владоца, а за претстављену Круну у лицу три намесника; Устав зна за случај да од та три намесника један може отсутствовати, али да може отсутствовати с тим ограничењем, да он да пуномоћје својим друговима, да они, како у своје име, тако и у име његово пуноважно могу отправљати државне послове, да они како у своје, тако и у његово име могу вршити оне дужности и она права, која се подразумевају у Уставу под правима Круне и која су у власти само потпуног намесништва”.

„Устав не зна за два намесника, и то му нико не може подметнути. Истина је, да је у чл. 71 Устава предвиђен случај смрти једног Краљевског намесника. Али, господо одмах у првој алинеји каже се и ово: „у случају да који члан умре..... друга ће два намесника отправљати државне послове до првог састанка народне Скупштине која бира трећег намесника”.

„Господо, овде међу нама има добрих научара, политичара са прошлошћу, државника и правника, али чак ни то није потребно па да се разуме да овај израз „отправљати” не значи исто, што и вршити потпуно уставну власт оног уставног фактора који се у овом члану подразумева. — Отправљати значи привремено вршити послове у име првог фактора, привремено вршити само текуће послове, који не трие одлагања свакодневне потребе у животу државном. Отправљати значи само то, а никако не значи: вршити послове круне пуноважно, исто онако, као кад би била три Уставом предвиђена намесника.....” Према томе, та два намесника могу отправљати „у име Круне државне послове само дотле, док се не дође у могућност, Уставом предвиђену, да се то Намесништво попуни, да оно дође наново у свој нормални положај. Ја господо, тврдим (подвлачим ову реч), да никога нећу наћи, који би мислио, да се избор трећег намесника може одлагати чак и уз извесна адвокатска тумачења Устава”.

„Народна Скупштина имала је да изабере трећег намесника..... те да се тако изађе из тога анормалног стања, у ком се држава налази. Може се пребацити, а ја то нећу ни да браним, кабинету г. Пашићевом, што он није поднео предлог господи намесницима одмах на неколико дана после смрти краљевог намесника пок. генерала Протића, што тај посао није одмах извршен. „Господо, оптужени министри правдају се за одлагање Скупштине и после 1 новембра тиме, што је кабинет, који је њима претходио прошле године, такође одложио Скупштину. Колико има извештачења у томе акту, у одбрани на оптужбу, видећете из те чиње-

нице,..... да су оптужени министри удешавали, да своја одлагања Скупштине одређују и скроје према истом датуму, према којем је то учинио и кабинет, који им је претходио. Претседник њиховог кабинета г. Авакумовић, интерпелисао је 1891 године претседника г. Пашића за одлагање Скупштине од 1 новембра до 29 децембра, и онда је он у седници од 30 децембра 1891 год. у својој интерпелацији казао ово: „Нико нема права Скупштину ма којим начином спречити у вршењу тога права, те да се она састане 1 новембра сваке године, како је то предвиђено у члану 102 Устава”. Дале је додао: „ко то уради, тај је повредио Устав”.

Најзад, господо, што се тиче продужења, треба бити на чисто с тим, да Скупштина може продужити (своје седнице), Скупштина може решити (како хоће), то је њено право по Уставу: влада то не може. Нама је пребачено, и овде, и ја овде нећу да браним и заступам оптужбу, али је оптужби пребачено, како је влада од 1 априла такође погазила Устав, његов члан 105, кад је наредила, да буџет, који је дотле важио, има да важи и даље још и за месеце мај и јуни. Ја, господо мислим, да није потребно да напомињем никоме овде, да је влада, која је то учинила, била у таквим приликама, да *absolutno*, ја подвлачим реч апсолутно, није било никаквог другог излаза из стања, које је приговорљено против воље народне до 1-ог односно 2-ог априла. Избори се ни по изборном закону, ни по Уставу нису могли раније извршити, а никоме није могло пасти на памет да ради у овом светом дому са једном скупштином која је онако изиграла скупштинска права, као што је то урадила она назови скупштина која је изашла из избора 25 фебруара.

Пошто је цела изборна борба била у рукама министра унутрашњих дела, Рибарца и његових органа, то је сасвим разумљиво, што су све стреле народних посланика упућене њему. И ма колико да је Рибарац био вешт дијалектичар и добар адвокат ипак гажење Устава и своје и својих органа није могао оправдати. Њега су народни посланици затрпали фактима, која су била његова недела, и којих се није могао ослободити сваљујући их на своје органе.

Веома су поучна у гажењу Устава факта, што су их износили против Рибарца и његових органа народни посланици са села, који су сва та безакоња посматрали, или над којим су она вршена, и то са разних страна Србије.

Тако Стојан Станковић, народни посланик из округа црно-речког, примећује на правдање Рибарчево о употреби војске: „оптужени министар Рибарац вели: да је војска заштитница законитости. Ја ћу вам на то испричати..... да војска није била заштитница законитости него да је била наперена против воље народне за либералног програма. Још пре избора и на дан избора војска није гонила допове и хајдуке, већ је гонила кандидате за народне посланике, претседнике и чланове бирачког одбора; сви ти људи терани су у апсану среза зајечарског; на дан избора беше у тој апсану 76 људи; ту је било доктора, професора, инжењера, све-

штеника, учитеља, претседника радикалних листа и напредне странке. Све је ове људе после избора суд ослободио, али су они за

Милутин Гарашанин

време избора изгубили своје бирачко право и нису могли вршити додељене им дужности. У полициском затвору у Бољевцу је било 100 људи.

Сву Народну Скупштину красиле су најбоље говорничке снаге. Силна је била импресија за народне посланике говор Милутина Гарашанина, шефа напредњачке странке. Он је својим говором тукао амију у главу. Намесници су криви, њих треба казнити. Они су злочинци. Да они нису погазили закон и правила парламентаризма не би се збила безакоња, којих смо очевидци. Не могу остати некажњени злочинци, па макар се они задевали и круненим плаштом. Налази да треба бити великодушан и опростити кривицу министрима.

У томе се смислу кретао цео говор Гарашанина који је својом речитошћу чинио част Српској Скупштини.

Али у искреност његових савета није веровао нико од народних посланика, и стога је његов говор био и остао једна лепа ораторска вештина без икаквих стварних последица. Хтео је да скине одговорност са одговорних министара и натовари на neodговорне намеснике.

Нису слабији били ни говорници из радикалне странке. Марко Петровић, дугогодишњи народни посланик, из ваљевске Брањковине, стуб радикалне странке још од пре њеног оснивања (пре 1881 год.) чуђи се речима Авакумовића, да „нигде у свету нема да се један државник оптужује за своја правничка убеђења и дела, већ му је за то казна та, што му се изгласа неповерење“, и, разуме се, поп Марко лако открива ову голотињу министрову. Одговарајући Рибарцу на његово тврђење да је први април био неуставан, и сам не пориче да је први април био неуставан. „Ја то потписујем. Неуставна је била и француска револуција, — неуставни су и сви преокрети у историји светских догађаја. Али је народ све те прекрете благословио, и они су тога часа добили уставну санкцију. И народ српски, једнодушно је благословио нашу априлску револуцију, и она је тога часа добила своју уставну санкцију, а све што је народ благословио већином својом, све је то уставно (тако је). Дакле нека је благословен први април као неуставно дело, јер је њега благословио народ српски; а наши државници треба једном да се свикну, да оно што народ благослови као Уставно, да је то законито. Али исто тако, сви државници треба да су спремни, да за све оно, што неуставно ураде а народ то не одобри, поднесу заслужену казну као што први примају заслужену славу и признање народа“.

„Даље г. оптужени министар Рибарац, тврдећи да у Србији нема услова за револуцију, рече: да тих услова нема за револуцију од оног доба, од кад је један од наших другова потписао честитку Николи Христићу. На тај навод ја ћу му само овалко одговорити. Мени се чини да о томе питању најмање може и најмање има права да говори овај министар, који седи на оптуженичкој клупи, јер да није било услова за револуцију, он не би седео ту где је тога часа седео кад је ове речи изговорио. А што није било баш праве, кржаве или тако зване црвене револуције, то има једино да захвали великодушности и родољубивом пожртвовању и прегнућу нашег милот

Краља, иначе, ја сам тврдо убеђен, да оптужени министар не би седео ту, него би одговарао на Карабурми¹⁾ а не пред Народном Скупштином”.

Марко Петровић

¹⁾ Карабурма је брдашце између Београдске и Вишњићке општине, на коме су стрељани осуђени на смрт.

Не треба заборавити да Рибарац као болестан није био на првоаприлској вечери у Двору, кад су намесници и његови другови били похапшени, али његовом јунаштву није сметала болест да прескаче энд и себе спасава не питајући за своје похапшене другове.

„Таква одбрана, господо, од човека државника, који је по несрећи управљао унутрашњом политиком своје земље — није одбрана државника за државна дела, тако се бране само пилићари и пржибабе.

„Докле је дошло безумље полувзваничног органа, који је примао инструкције за писање од самог Рибарца, нека послужи овај напис: „да ће се они т. ј. либерали као владајућа странка”, ваљда заједно са целом владом, „причестити крвљу радикалском”, а у фебруару месецу, дакле баш око избора, да ли пре или после, писало се у једном броју полувзваничног владиног органа: „да је њихов свети завет и аманет, да истребе радикале са лица земље српске”. И ко су то, господо, ти радикали, чијом крвљу желе да се причесте владајућа странка и влада, и које мисле да истребе са лица земље српске? — То су, господо, ни више ни мање но 95% народа српског.....”. Тада се народу српском од претставника круне и краљевске власти јавно довикивало, да ће нам он — један од господе краљевских намесника — по калдрми београдској разбацити месо радикалско.

Осврћући се на говор Милутина Гарашанина, поп Марко Петровић напомиње: „да Гарашанин врло правилно каже, да су намесници извор свију несрећа, које смо у земљи доживели..... и да би њих требало да постигне заслужена казна. Но нека г. Гарашанин нађе у Уставу и закону ослоња, и нека тада напише оптужбу и против намесника, дајем му моју часну реч да ћу је ја, после г. Гарашанина први потписати (чује се: сви ћемо), али се мени чини да у ово озбиљно не верује ни сам г. Гарашанин.

Ранко Тајсић је из Драгачева, у коме је село Горачић, где је војска пролила крв српских грађана приликом браћења општине на основу решења Државног Савета. Вреди чути народног трибуна, кога народ бира за свога посланика све од 1873 године. Њега су народни посланици свагда бирали за члана финансијског одбора, и он је био бич за све министре финансија. Може се рећи да је он боље разумевао државни буџет него ли министар финансија, а при том је био и добар говорник. Он је био свој у Народној Скупштини, много се полагало шта ће народни трибун рећи о сваком питању. Његово Драгачево било је због њега мета свакој влади, која се борила против народа. Народни претставници су чекали да чују Ранка о Рибарчевој унутрашњој политици и о догађају у Горачићу.

Ранко Тајсић згодно примећује да Народна Скупштина сазвана за 1 новембар има да изврши став четврти чл. 71 Устава, који наређује: „да два намесника могу да отправљају послове државне само до првог сазива Скупштине, а то је до 1 новембра.

Скупштина сазвана за 1 новембар требала је на своме првом састанку бирати трећег намесника; она се није смела одлагати и морала је на своме првом састанку, свршити тај свој уставни посао.

„Кад је млади Краљ завео ново стање у земљи, кад је повратио Уставу и законима снагу, онда је тај Рибарац дошао пред Народно Претставништво где је дрхтао за своја недела (тако је), а Краљевски намесници Ристић и Белимарковић, кад су видели да је

Ранко Рајсић

негодно за њих да остану у земљи удаљили су се у Карлсбад, у Туингузију, као и свакад кад учине какво зло земљи, а кад је југовина — они су у Београду.....

„Покушао је Рибарац да оправда што је употребио војску у Горачићу и другим местима..... Ја ћу вам испричати тај важан моменат, па ћете се уверити колико има истине у ономе, што је Рибарац причао за Горачић..... Зашто је пало онолико жртава тамо!..... Кад је пре Божића Рибарац дошао у Чачак да саопшти усмено наредбе полицијским властима, он је скупио све старешине полицијске из целог округа рудничког и ужичког, и свима издао усмено наредбе за избор нар. посланика, фебруара месеца и рекао да не важе и престају важити решења Државног Одбора и Државног Савета; да се све општине морају узети и дати „регентима“ општина, па макар то било и са проливањем крви скопчано. Одатле је отишао у Горњи Милановац и ту издао наредбу да се мора узети општина у Такову, па макар морали убијати и пљачкати, јер треба до истребљења гонити и терати радикале. Полицијске власти, чим су добиле овакву усмену наредбу, одмах су почеле отимати суднице. После неког времена су покушали да отму Горачићску општину, али је нису могли да отму, већ су се одатле вратили у општину Тијањску, па у Зеокама сазвали збор, на коме су били капетан Никола и сви чиновници, пандури и потајници, и преко 400 грађана, и после дуже препирке капетан на збору направи наред, па се са истог са својима извуче, и одмах јави Чачку да му пошаљу војску. Дошла му чета војника, заузме школу и механу, од школе направи касарну за становање; истог дана, целе ноћи, полиција је уз помоћ војске претресала куће у тој јадној општини, претресала је на најбруталнији начин и мушко и женско, остављала голо и босо и мушко и женско, и ти људи који су то радили по наредби министра имају образа да бране своје поступке. Пола грађана Тијањске општине провело је три дана и три ноћи по снегу без хлеба и одеће.

„Кад су то учинили, они су узели судницу, озидану од тврда материјала, сву су је скрхали, разбили, па онда одвели све; у судници су оставили само касу Вертхајмову, јер се није могла однети, а све остало изнели и сместили у једној кући; — похватали 72 човека, повезали у један ланац..... па онда тако са тим робљем победници су отишли, певајући, у Гучу.

„Дошли су батеристи из Чачка, и спремао се напад на Горачић. После дуже преписивања са Чачком и Гучом, нападнут је Горачић на овај начин: 19 фебруара (1893) отишао је капетан драгачевски у Горачић, и покушао отети судницу и растерати закониту управу, но није могао. После дуже ларме и нападања он је био одбијен, вратио се не у Гучу, већ у Горачић у механу, где су „регенти“ судили. Те је ноћи писао у Чачак и Гучу (среско место) за војску и исте ноћи 19 фебруара до свазућа дошла је чета војске из Чачка и чета војске из Гуче. У Горачић дошао је капетан Милан Јовин и војска је попила четири чабра вина, слабо лањско, и после вина два чабра препечене комовнице ракије; то им је дао Драгаћ, механиџија, на шта је и благодарност од дивизије за овако племенити дарак — дата Драгићу. Па пошто се војска тако напојила, оде у крсташки рат у Горачић. Иако Го-

рачићани нису имали нигде код суднице пушке, Јовин им ипак рече: пукла је пушка из суднице! Срам га било! Људи су без икаквог оружја били пред судницом, тражили бирачке карте за 25 фебруар за избор посланика. Сем тога официри су лажно извештени од полициске власти да има шанчева, а војска кад је дошла, уверила се да нема шанчева, да нема људи под оружјем, него има људи који траже бирачке карте. Али и поред тога, војска је на захтев капетана драгачевског, сместа развалила ограду око суднице, сигурно да би куршум могао да достигне у груди, па је капетан војни, Милан Јовин запито: „шта ради тај народ туна?“ На шта је добио одговор да они ту чекају да им се даду бирачке карте за избор посланика. На питање имају ли оружја, казали су да га немају, о чему се и сам официр уверио; онда је питао кметове како кметују кад их је капетан разрешио. Кметови су му са решењем у руци одговорили да имају решење Државног Савета да је поништен капетанов (цивилни капетан); тад капетан војни затражи да му се решење прочита, и кад му је председник почео читати то решење, капетан га је из пушке посред чела погодио, а за њим су одмах и војници по команди осули плотун у месо. Једина је срећа што нису сви војници пуцали на народ него ваљда само њих десетак а остали су пуцали преко њега у ваздух; избачено је преко 4000 убојних метака; и разуме се, народ се уз пуцњаву повукао, оставивши 40 мртвих и рањених. Војска је после зашла, па је мртве на гомилу као стоку потрпала; а капетан? Капетан, орган Рибарчев... викнуо је, да ту пашчад треба затрпати да не трује ваздух. Таква управа чиновника, и у земљи, где никаквог Устава ни Закона нема, за осуду је, а камо ли, браћо, у нашој држави, где су јасно Устав и Закон сваком грађанину одредили дужност и зајемчили грађанска права. И ту браћо мора, бити суда и његово решење биће: смрт за смрт (вичу: тако је). Побили су што су успели, а опљачкали, разграбили и обили школу чим је у Горачићу пуцањ пушака престао.

„Као што видите, браћо, народ је бранио своје право. Кад је председник суда читао решење, које су добили од Државног Савета, капетан је те чете гађао председника у чело, чија је крв попрскала то решење (показује покрвављено решење); ево га, ја га пред овај свети дом износим, а богме да и кривце тога дела изведемо пред суд па на Карабурму. Ово је браћо оружје (растреса крваво решење пред Скупштином) којим су се бранили Горачићани, потомци верних бораца за отаџбину, па поред тога још и за Устав и остале законе, које су својом крвљу натапали. Ваља казнити Рибарца и његову тевабију, то је захтев сирочади погинулих и њихове браће, која су преживела ово насиље.

Молим Скупштину да ми не замери што износим све те руге, али, кад је овако могао Рибарац радити, кад је могао овде бацити срам на радикалну владу Тома из Враћа, изнесећи крвав јаглук једне Туркиње девојке, што ја, разуме се, осуђујем, онда ће бити далеко пре дозвољено Ранку Тајсићу, да устане и брани Уставна права и закон у погледу Горачићана, који су пред својом

судницом и школом изгубили своје животе бранећи своја права (Живео). Ова страшна афера у Горачићу не може се опрати вековима, она ће остати прљаво дело за једну владу, која је неко време владала у једној Уставној земљи.

Рибарац нам прети и вели: „не заборавите господо, да је од Капитола до Тарпејске стене само један корак“, а ја бих му на то одговорио: „да је од овог места, где је као министар седео, до оптуженичке клупе само шест педи“, и да је знао да је тако мало растојање између ова два места, данас као кривац не би одговарао.

Сем многих народних посланика са села, који су својим говорима о зулумима Стој. Рибарца, либералног министра полиције, живо претстављали стање у земљи, било је и школованих народних посланика који су као универзитетски образовани грађани ушли у ову скупштину, и достојно се одужили грађанима, који су крвљу својом платили своја политичка права. *Ђока Анђелковић*, народни посланик за округ моравски, упоређујући политичко стање за време либералног Устава од 1869 год. са стањем после Устава од 1888 год. доказује како се либерали ничему бољем нису научили..... и у ново доба нашло се људи, који нису могли да се окану ни старих навика, ни старих заблуда, ни старих традиција; тим људима није било зазорно, да и тај нови Устав изигравају на начин, на који су раније навикнути били.

„Крупан је цинизам кад један министар пред народним посланицима казује, како је либерална странка дошла на владу да и по цену проливања крви невиних Српских грађана поврати равнотежу странака“. Одиста, господо, ја морам сажаљевати са Вама заједно такав догађај (за проливање крви у Горачићу Р.М.). Мене је тронуло причање нашег давнашњег посланика Ранка Тајсића, кад је говорио о Горачићу; дирнуло ме је јако крвљу српских грађана попрскано уверење Државног Савета, којим су српски грађани бранили своју општину. Ранко Тајсић га није претставио лажно као што је Марко Аврелије износио Цезарову крваву хаљину, него је изнео један жалостан факт у одбрану закона, у одбрану права и слободе; изнео је факт, да је била проливена људска крв, крв Српска, крв грађана српских који се боре за своја права..... Констатујући факт..... прелазим на испитивање оних чланова Устава који су били злоупотребљени и криво разумевани а били су ослонац осмомесечној владавини либералној.

„Члан 71 Устава је прва инкриминисана тачка предлога оптужбе. Његово разумевање заслужује пажњу свију нас. У кратко речено: кад би се чл. 71 Устава правилно разумео, онда не би било 7 августа већ би се у најкраћем року сазвала Народна Скупштина и решило питање о избору трећег намесника.

Тога није било, 7 август дошао је и донео је унапред решење да по назорима либералне владе, а сигурно и самих намесника, може тај рок да пређе границе времена у коме се Скупштина одлагала два месеца после 1 новембра 1892 год. па најзад и распустила.

„Какав је политички разлог био?... Либерална владавина, хоћећи да прикрије своје старе навике по старом а можда и по новом Уставу, хтела је да задржи намесника; намера им је била да та два намесника, два давнашња политичка друга г. г. Ристић и Белимарковић, остану што дуже без трећег друга, који би им вероватно, само ако не би произашао из либералне странке, био озбиљна сметња за велике партијске смерове либерала. Требало је створити 7 август, погазити чл. 71 Устава а одлагањем и распуштањем радикалне скупштине погазити чл. 54 Устава и створити чисто либералну скупштину, из које би никао трећи намесник који би био либерал”. Ђ. Анђелковић наводи да је и по старом Уставу од 1869 год. било предвиђено, да се је за случај смрти једног намесника Народна Скупштина морала сазвати ради избора трећег намесника; да се је и сада Народна Скупштина сазвала одмах, Намесништво не би остало крње до 1 новембра; да се ово урадило, било би кратко време да се удесе такве изборне смицалице, из којих би никла скупштина с либералном већином. За ово је требало дуже време; овога ради требало је сазвати Народну Скупштину за 1 новембар, па је одложити за 25 децембар, затим је распустили и наредити изборе за 25 фебруар.

Марко Ђуричић, посланик за округ ваљевски између осталог тврди, да је Народну Скупштину требало сазвати и то не на паширу, него стварно, и на њеном првом састанку изабрати трећег намесника. Свако одлагање избора трећег намесника после 1 новембра — значило је гажење Устава.

Добра Ружић народни посланик, за округ ужички тражи да се два намесника ставе под суд, јер су узурпирали краљевску власт коју су могли вршити само три намесника. Тим поводом предаже да се донесе резолуција ове садржине:

„Народно претставништво уверено, да је Краљевско Намесништво од првог новембра када је према Уставу требало да се попуни — било не уставно, да од тога дана они нису имали никаквога права, која им Устав даје, и сматрајући да су за сва зла, почињена од 7 августа до 1 априла, они главни кривци и да их зато треба казнити, — препоручује влади да се ови као опасни по ред и поредак у земљи — а као казна за њихов неуставни рад, уклоне из земље, сходно резолуцији донесеној 30 марта, а извршеној 6 маја, о удаљењу Краљице Наталије”. Помажу га 9 посланика.

Др. Ружић завршује свој говор овим речима: „Рибарац је у одбрани својој рекао, да је и стари Устав добар, да је и нови Устав добар, и да су закони добри, али да људи не ваљају. Ја потпуно усвајам мишљење Рибарчево да не ваљају људи, а не Устави чему је доказ то, што је Рибарац с друговима дошао на оптужничку клупу”. (Тако је).

Интересантан је био говор *Михаила Веселиновића*, тимочког народног посланика. Он жали што није могао да потпише оптужбу против намесника, ма да су они главни кривци што је дошло до 7 августа, до проливања крви невиних грађана српских, што мисле и остали говорници. Та једнодушна жеља једне народне скуп-

штине не би требало да буде без одјека; није једно исто кад Краљ сам врши краљевску власт и када је врше краљевски намесници. Устави предвиђају да се Устав не сме мењати за време непунолетства Краља, али Устав не предвиђа казну за краљевске намеснике када укидају Устав, кад га газе и кад допуштају да га владе газе.

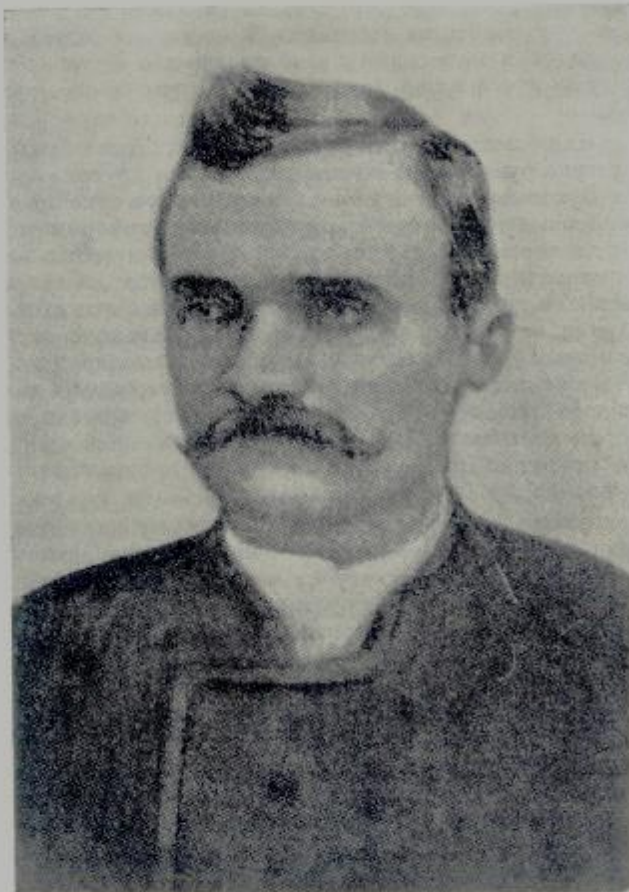
Владар се осигурао да се Устав не мења за време непунолетства, али се народ није осигурао да се Устав на његову штету не газе за непунолетства његовог. И поред све воље народних посланика да се и намесници казне за гажење Устава, ова жеља остала је само пушта жеља, јер за кривице намесника није предвиђена казна.

Најзад и сам потпретседник Народне Скупштине *Димитрије Катичић*, уступа руковођење скупштинске дебате другоме потпретседнику *Паји Вуковићу*, силази у посланичку клупу и отпочиње свој говор овим речима: „Господо, нисам мислио да говорим о оптужби која је на дневном реду с тога, што ми је веома тешко о овој говорити а непomiњати несрећне догађаје који су се до скоро у нашој земљи догађали. Још мање хтео сам о овој говорити стога што су наши одлични правници, г. Веснић и други, са законског гледишта веома лепо третирали ово питање..... али ме је изазвала да говорим одбрана мога земљака, оптуженог министра унутрашњих дела, г. Рибарца, који је нашао за потребно да у својој одбрани окривљује српски народ па и мене што нису могли да изврше свој програм. Он ме је принудио да са неколико речи пропратим оптужбу и уверавам вас да ћу бити веома кратак.

„Ако узмемо параграфску одбрану оптужених министара, ви ћете видети да је она веома слаба и никаква. Ако још упоредите ту параграфску одбрану њихову са одбраном коју је изнео Рибарац у општем делу особито у почетку а на крају свога говора, онда ћете видети да су потпуно признали своје кривице за све оно, што се у овој земљи догађало и за шта се оптужују. Ја вас молим да уочите сам почетак његове одбране, где каже: да је намера њихова била, да су ради осигурања парламентарног живота у земљи хтели да сузбију надмоћност једне странке, и да тиме створе могућност животу других странака. Доведите у везу са овим његову одбрану при крају говора, где каже: намера је владе још та, да демагогију учини безопасном у овој земљи; онда ће вам бити сасвим јасно, да је све оно што се догађало у овој земљи, за прошлах осам месеца, била последица, био производ оваквих њихових намера. (Тако је).

„Сва безакоња, сва рушења права грађанских морала су бити последице оваквих њихових намера, и нико на том месту да је био, не би то могао правилним и законским путем постићи, него само насилним мерама. И то је један доказ, да су српски либерали, и стари и млади, и они кад су владали пре, и ови, што су владали ових осам месеци, доказали, да су они себе мало, а народ свој нимало нису познавали. Они су хтели да опорекну непроменљивост природних закона, па су загазили у безакоња и учи-

нили су земљи велика зла, и због тих зала, ја мислим да не може бити никога овде, да их не оптужује. Они су заборавили да су на крају XIX века, и нису хтели да знају оно што један, ако хоћете, ђачић из основне школе, треба да зна. Они су хтели силом оружја да наметну народу оно, што он неће и никако не трпи. Молим вас, господо, у природи је човека да му је власт тешка

Димитрије Катић

и кад му није наметнута. Ево примера: сви смо ми имали оца, а неки га и данас имају, па да ли вам власт очева не изгледа тешка, и да ли не гледате сваком приликом да се извучете испод власти очеве, иако вам нико не може боље желети од оца. Па кад је тако, како се онда може од народа тражити да трпи власт и онда, кад се изметне у силу и дође у ред злочина.

„За правдање своје зле радње оптуженици окривљују народ српски. Г. Рибарац је то јасно исказао, кад у своме говору вели: „Народ нас је у почетку с негодовањем, с неповерењем дочекао. За све време владавине стављане су нам такве претње, да нисмо

Павле Вуковић

могли нигде да корачимо како смо хтели“. То је сасвим природно. Па не само да му је народ сметао, него сам му чак ја његов земљак, сметао с њом мојом изјавом, те нису могли завршити онако леп програм. У онаквој његовој зликовачкој радњи морали су наићи на отпор народни и не водити рачуна о законима природним и дру-

штвеним; не знајући ни законе човекове ни законе друштвене, они су чинили зла својој земљи и за то су криви. (Тако је).

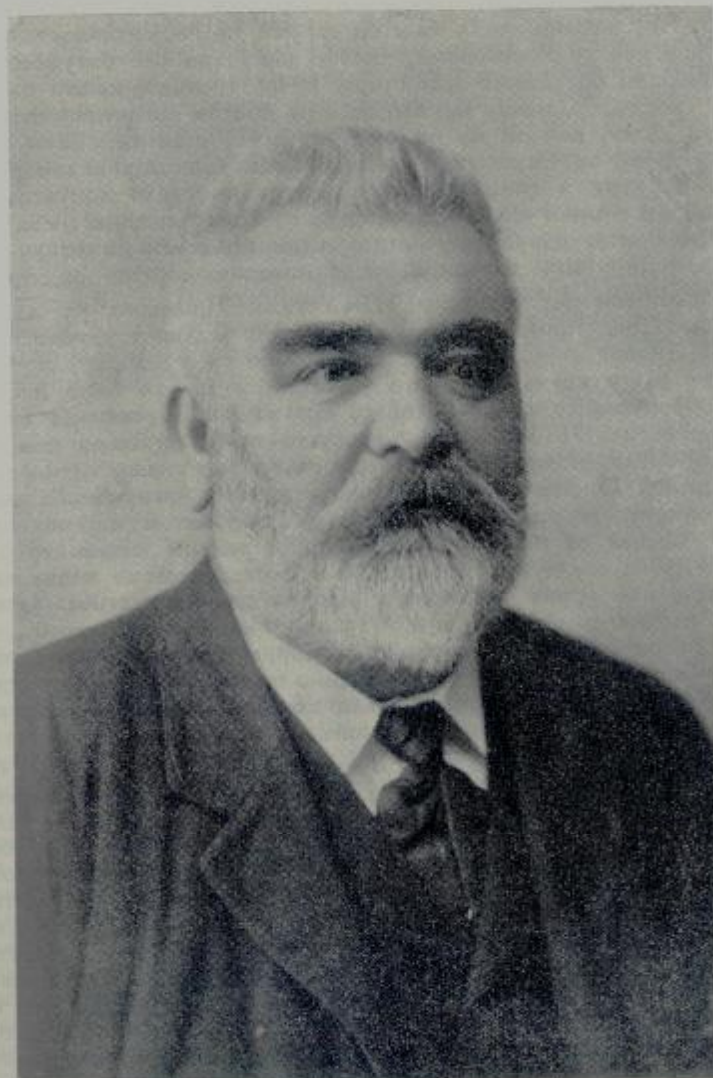
„Ја нећу да ређам та зла, јер су се она вршила до јуче, и у памети су свију нас, нећу да вас морим набрајањем, али налазим, да треба једном да одговарају министри као истински кривци а не као досада: писари, капетани и практиканти, који седе сада без хлеба само зато, што су их несавесни министри наговорили да тако раде. (Тако је). Стога вас молим да ову оптужбу примите, а на суду је да их суди онако, као што су заслужили.

Кад је потпретседник Катић завршио свој говор, други потпретседник Павле Вуковић даје реч *Михаилу Поповићу*, професору, квалификованом посланику за округ крушевачки. За Мику Поповића може се без сваког претеривања рећи да је био најбољи, најодлучнији говорник у скупштини. Није дакле никакво чудо било да су сви посланици заузели своја места, заузели миран положај, и спремили се да пажљиво и у највећој тишини саслушају говорника, и да не пропусте ни једну говорникову реч. Призор је био величанствен. И у таквој атмосфери Михаил Поповић отпочиње свој моћан говор.

„Господо! Опажам да сте веома заморени, и у колико то опажам код вас, у толико осећам тегобу свога положаја. Што и поред тога опет узимам реч, то чиним стога, што, у колико осећам тегобу положаја због Ваше уморености, у толико више осећам тежину дужности, која ме у овом тренутку потстиче, да у овоме важном питању кажем и сам своју реч.

„Пред вама су господо, као што видите две ствари. Имамо предлог оптужбе и одбрану оптужених министара. Сви, који смо слушали претрес о овоме важном питању, прво је што можемо у једном и у другом акту уочити јесте то: да је повод оптужби о оном стању, које је од 7 августа створено. И збиља из навода у оптужби види се: да су самовоља и неправда, насиље и тиранија, гажење не само појединих закона, него и основног земаљског закона — Устава, нашли најјачег израза у стању од 7 августа до 1 априла. Господо, једно такво стање у коме закони престају да владају, у коме закони не регулишу односе појединаца, у коме је самовоља просто извор свему, стање у коме као грађани не можемо у законима да нађемо заштите нашим личним и грађанским правима; такво је стање изједначено с оним, у коме се народ осећа, кад је освојен другим народима варварским, који неће да чују за његове осећаје, законе и обичаје. Нема сумње, да од таквог стања, не може бити горега стања; нема сумње да је наш народ то стање осетио у врло тешкој и великој мери, и верујте господо, да не претерујем кад кажем, да су се бар у мојој околини чули изрази: ово је стање горе него под Турцима! Према овоме природно је, да је народ у тако тешком расположењу једва чекао, да види виновнике таквог стања на оптуженичкој клупи. Ако Народна Скупштина у својим пословима треба да води рачуна о тежини и жељи својих бирача — а ја мислим да треба и мора — онда у том погледу мени се чини, да ни један предлог до сада поднет Скуп-

штини, не може да стане уз предлог оптужбе министара и да тако, као он, савршено одговара жељи народној.

Михаило Поповић

„Али, господо, поред овога предлога оптужбе ми имамо и други, — акт одбране. Захтев правде, достојанство дома, светиња оне велике дужности, која на нама у овом тренутку лежи, тражи запо-

ведно, да са једном истом пажњом приступимо читању, расматрању и оцењивању како једног тако и другог акта. У тој намери да и сам учиним један прилог, да нам оцена, кад приступимо вршењу чл. 16 Закона о министарској одговорности, буде што објективнија, у тој намери, да и сам одговорим тој објективности, — ја сам узео реч да проговорим, како о наводима ове оптужбе, тако и о одбрани оптужених министара. Нећу, господо, ништа да уносим у свој говор, макар немало везе са многим избаченим изјавама у овом Дому, ако то не би било у тесној вези са самим предметом, којим се Скупштина данас занима. Опажајући замореност вашу, нећу ни о свима тачкама да говорим, али допустите ми да говорим о оним тачкама, о којима се мени чини, да треба мало више говорити, допустите ми да будем простран на рачун оних тачака, које у мом говору нећу да наводим.

На првом је месту чл. 71 Устава. Праведно је, да пре, него што приступимо коначној одлуци, још једанпут узмемо њихов разлог, разлог оптужених министара, који су у одбрану и оцену, навели: јер у колико више то учинимо, у толико ћемо доћи до што објективнијег суда. Господо, оптужба их криви, да су они повредили чл. 71 Устава, с тога, што по томе члану они нису никако могли, нити смели да одложе, а још мање да распусте Скупштину. Општа њихова одбрана, а и г. Авакумовића на по се, међу првим разлозима, тврде, да тим актом није повређен Устав, оснива се на чл. 54 Устава. Да вам не читам тај члан, он вам је из ове дуге дебате веома познат. У том се члану каже: да Краљ има права одлагања и распуштања Скупштине. Ја нећу да се одмах позовем на чл. 71, који члан као употребу овог права ограничава, него ћу узети члан 54, потпуно сам за се, као и да не постоји члан 71, па да видимо да ли је извршен у духу Устава; онако, како је уставодавац хтео, он је нема сумње хтео, да се врши онако како интерес ове земље налаже.

Одлагање скупштине може бити само онда, кад влада не буде на време, кад Скупштина треба да се састане, готова са скупштинским пословима, и уставодавац, знајући да такве прилике могу наступити, запретио је влади, да то право може употребити. Али, која влада то право може употребити? Може то право употребити она влада која већ има своју Скупштину, и ону Скупштину, коју она мора да сазове. Али, кад једна влада нема своје Скупштине, кад једна влада има само 15 људи у Скупштини, и кад се по принципима уставним зна, да једна таква влада не може са таквом Скупштином да влада, јер нема већину, онда у основу нема тога права; јер све што је могла да учини и кад би члан 54 сам постојао, све што би влада могла да учини у том тренутку, могла је да распусти Скупштину, јер она нема своје Скупштине те мора да апелује на народ, да види хоће ли јој народ дати поверење. То су побуде чисте и моралне, које је уставодавац имао на уму, то су побуде које је диктирао интерес земље (одобравање). Па јесу ли оптужени министри учинили по тим побуздама? Не. Дакле, у првом акту њиховом видимо да побуде њихове не истичу на

таквог врела у толико, у колико не одговарају интересима земље и раду Устава. Дакле, по самом чл. 54 Устава, они ће бити као кривци, а у најмању руку као парламентарни кривци. (Тако је).

Они се позивају на радикалну партију. Према ономе, што сам казао упоређења не може бити. Јер радикална влада имала је своју Скупштину, затим радикална влада је сама одложила ту Скупштину, па је опет позвала; међутим, либерална је влада најпре одложила па после распустила; дакле, ту не може бити никаквог упоређења, нити сличности.

Тужба их дакле терети још једним тежим разлогом по чл. 71 Устава, а кад се узме још у обзир и члан 61 Устава, види се, да се као Намесништво које може да врши пуноважно Краљевску власт, разуме само Намесништво састављено од три лица. Покушали су, господо, оптужени министри да се бране тиме, што кажу: у другом ставу чл. 71 поменуто је: да „пуноважно“ може вршити Краљевску власт и Намесништво, у коме су само два члана, ако трећи који је на отсуству да изјаву, да унапред пристаје на све одлуке које буду донела ова двојица.

На примедбу да овде није случај става другог, кад је један намесник на отсуству, него случај става првог, кад један намесник умре, и да у том случају Намесништво не може „пуноважно“ вршити Краљевску власт, јер први став не зна за реч „пуноважно“, већ да може само отправљати послове, они веле: да се реч „пуноважно“ из првог става употребљава стога, што мртав намесник не може издати пуномоћство, које жив на отсуству намесник може да изда. И да само стога није први став употребио реч „пуноважно“ а никако да да друго значење — другу важност двојици намесника који они имају по другом ставу. Али то у ствари, господо, не постоји. Пођимо с оног начелног гледишта, с оног гледишта какво Намесништво Устав хоће. Уставом је јасно исказано да се хоће Намесништво од три лица: затим да у свима пословима мора бити сва три лица. И кад је онај трећи намесник на отсуству он мора да им да писмено пуномоћство да могу пуноважно у име његово вршити државне послове. Шта значи то, господо? То значи, да је Устав хтео, да је он наредио, да за сваки поступак који Намесништво врши морају бити заступљене све три воље, а никако да могу решавати двојица. Устав дакле не допушта две воље чак ни онда, кад је један на отсуству, за пуноважно вршење краљевске власти, па тражи унапред пристанак да тиме обезбеди тројицу за сваки акт Намесништва. У случају смрти једног намесника Устав већ није могао осигурати тројицу за рад, и онда је сасвим јасно, што је у том случају изостала реч „пуноважно“, јер и неће да да право пуноважног вршења краљевске власти, оно право, које даје само тројици намесника; мислим да је за сваког јасно, да се та реч „пуноважно“ не може односити на њих двојицу (тако је). Чл. 71 Устава је прописао рок, до кога мора да се сазове Скупштина, у случају, ако један од намесника умре, и то је одредио најдужи рок. Међутим они се бране, они се стиде, не бране, него избегавају да о томе говоре и кажу да тај члан Устава није

одредио тај рок. Као што знате Устав је допунио, да двојица могу привремено да врше Краљевску власт, али је Устав у исто време наредио до кога рока то може да буде. Он је казао „до првог састанка Народне Скупштине“. Зашто је он то казао? Зашто није казао на првој редовној Скупштини, ако је на њега мислио, рећи ће ко? Није казао стога што би могла бити сазвана Скупштина и пре првог сазива, и у том случају он, сматрајући избор намесника као врло хитну ствар, не само да допушта да се на њој изабере трећи намесник већ тражи: да се то учини на његовом првом састанку пре свију других послова. А кад Устав тражи да се избор мора да изврши на првом састанку прве скупштине као хитна ствар, нико ваљда неће тврдити, да се тој намери најбоље одговара, кад се први редован сазив помакне иза новембра. У осталом господо, Уставодавац је морао да обележи најдужи рок за попуњавање намесничког места. Нико ваљда неће мислити да је Уставодавчева намера била та, да Уставом доведе жељу у што незгоднији положај. Устав је то морао учинити стога, што је у начелу усвојио: да пуноважно могу вршити Краљевску власт само двојица. Као што знате, нигде ни у једној уставној одредби не може се наћи да један једини намесник може да отправља послове Краљевске власти. И кад би случај, који је ван наше моћи учинио да остане само један намесник, а остала двојица да умру, онда би тога истог часа престало и Намесништво, држава би била без вршиоца Краљевске власти коју би влада прихватила и сазвала велику Народну Скупштину. А да ли је збиља уставодавац могао ићи на то, да нас доведе у такав незгодан положај и да за време малолетства сазива велику Народну Скупштину. Не само да није хтео, већ је највећом пажњом и старањем гледао то да избегне. Знајући да у случају окривеног Намесништва смрћу још једног (намесника) може довести земљу у ту незгоду, он је у 71 члану и казао да се с избором похита. Бојећи се да први редован састанак није временом удаљен, а у страху да у случају смрти једног намесника тешко оболи и други, он није ни смео везивати избор искључиво за први редован сазив, већ за први скупштински састанак.

Претпостављајући случајеве, који могу наступити, он је обележио само најдужи рок. Није нарочито хтео да обележава најкраћи рок стога, што се плашио да и он у извесним приликама може бити дуг већ оставља да га потреба земаљска одреди, а сам одређује само најдужи рок — први редован сазив; њему је изгледао дуг рок и онај у старом Уставу. Мој поштовани друг и пријатељ господин Ђ. Анђелковић навео вам је чл. 16 старог Устава, по коме се упражњено место намесниково попуњава у року од месец дана. Па кад је стари Устав одредио рок од месец дана, онда ће се ваљда признати да овај нови Устав, који је напреднији и по духу и по мислима од старог, није могао одредити да тај рок буде дужи од рока у старом Уставу: па је стога и казао да то не може бити даље од првог састанка Народне Скупштине (одобравање). За мене је јасно: да је влада Авакумовићева погазила чл. 71 Устава тиме што није сазвала Народну Скупштину до 1

новембра као најдужег рока, докле су двојица намесника могли отправљати послове Краљевске власти.

Још само да кажем неколико речи о њиховој одбрани да нису криви за неуставно конституисање Скупштине 31 марта. Они велу: цео посао дели се на три дела: један припада министру унутрашњих дела, други министарском савету — влади, а трећи Скупштини. Господо, ако који није још начисто с том његовом кривицом, ја бих га молио да прочита само члан 33 Устава; он гласи: „Законодавну власт врши Краљ и Народна Скупштина“. Па ко господо претставља Краља у Скупштини? Претставља га влада. Кад то стоји, онда вас питам: да ли би једна влада смела, с претпоставком да савесно врши своју дужност, дали би она смела да поднесе на потпис Круни закон један, који је Скупштина извоирала а који је у основи супротан Уставу. Не би смела. Ако би то учинила она би учинила повреду чл. 33 Устава. Па лепо, кад се према овоме члану јасно пориче да законодавну власт чини и Скупштина и Круна односно влада, онда влада мора да пази, да се ни један члан Устава не повреди јер она одговара не само Круни него и народу. (Врло добро! Тако је).

Господо, врло су добро схватили свој положај оптужена господо министри. Знајући да су као заступници крунини позвани да чувају Устав од повреде, они су знали да им је дужност да још од првог тренутка присуствују скупштинском раду. И заиста они су сви били у овој дворани, када су сви наши другови 25 марта изашли одавде. Онда је била заступљена ондашња влада, која је са овога места почела Устав да гази на веома јасан начин. (Тако је).

Шта је, господо, наступило после таквог схватања ствари? Наступило је то, што они ни сами нису хтели да се зауставе на путу гађења Устава до састанка скупштинског, него су у овој прилици, својим држањем помагали да се Устав гази и изиграва у самој Народној Скупштини. Јасно је, да су не само били солидарни у гађењу Устава с ондашњом скупштинском мањином, него да су солидарни били и у гађењу изборног закона (тако је), да су били солидарни у гађењу Устава и у овом светом Дому.

Сетићете се, господо, да су сви наши покушаји, да их изведемо на прави пут, на пут Уставности остали без успеха. Пошто их је немогуће било склонити на прави пут, а не желећи, да с њима примимо на себе одговорност за учешће у том неуставном послу, ми се сећате, да смо морали изаћи из Скупштине, у којој се Устав и закон не поштују с узвиком: „Живео Устав“. Сваки, поштен, сваки савесан човек — признаће да онда кад смо ми изишли из Народне Скупштине, да су тада изишли сви прави Народни Претставници; тога су тренутка изашли сви они људи, који су ушли на праву капију у Скупштину, кроз коју се једино и може ући у овај свети дом — на велику капију народног поверења (живо одобравање).

Они посланици, који су остали у Скупштини, то нису били нишо народни претставници, ти људи нису располагали народним

поверењем, то су били полицијски изабраници, то су били људи, који тада нису чули за часна врата народног поверења, него које је полицијска качкета кроз прозор убацила у Скупштину (тако је). Ти људи, што се данас оптужују, сами су све то видели и најсходније се уверили, да није било довољно посланика за конституисање Скупштине. Па кад су и поред свега тога, што су видели, имали куражи, да саветују круни, да створи овако незакониту и неуставну Скупштину, онда зар још може бити сумње и речи о њиховој кривици. Па зар, господо, ти људи за таква безаконја не треба да се казне, зар ти људи, који су учинили повреду једног највећег права народног — смеју да остану некажњени? Не, господо, правда захтева да за своја дела одговарају (Тако је).

Налазим дакле, да је одбрана оптужених о конституисању Скупштине веома слаба, и да она не може придобити Народно претставништво да је прими као праведну одбрану. У својој одбрани Рибарац је рекао ово: „да мора да постане фаталиста те да верује, да има неко. њему бар, невидљиво биће, које једе српске државнике и као што се десило са г. Ристићем, лако се може десити и са г. Докићем“. Поповић наставља после овог цитата: „Збиља, господо, постоји једно биће, које гута државнике наше, али само то биће није невидљиво, то је биће свима нама познато, то је биће пуно неморалности и гада, то биће, господо, зове се слепо властољубље. (Тако је). Но где ћемо, господо, да му нађемо извора, да му нађемо почетка, где му је глава, коју ваља тући. На то је одговорио г. Рибарац. Он вели: није крив Устав, ни закони, нису криве установе; и пре овог закона и Устава, и под старим Уставом било је неваљалих људи, који су газили Устав и законе. Јасно је, господо, да то произилази из наше неморалности политичке, из нашег рђавог политичког васпитања. Па кад знамо, да лежи клица у нашем слабом политичком васпитању, у нашој политичкој неморалности, онда господо, хоћемо ли пропустити, да се та политичка неморалност и даље продужује на штету општих интереса? Не, господо, то не смемо допустити, и ми на овај начин хоћемо да се лечимо да се оставимо једном политике неморалности. (Тако је).

Не, господо, кад је зло, треба га лечити, а како га треба лечити? Није тешко наћи му лека, јер ми нисмо први, који смо створили уставну државу, а с њом и политичку одговорност; други образовани народи то имају одавно. Лек је за то зло — Закон о министарској одговорности. Кад је лек у министарској одговорности, и кад је у Уставу одговорност призната, и када су законом о министарској одговорности прописане кривице, за које министри одговарају, и кад су те кривице ту, кад су учињене, онда вас питам, господо, да ли ми не бисмо газили Устав, кад не бисмо учинили оно што и Устав и закон о министарској одговорности налажу, кад не бисмо те министре довели на оптужничку клупу. (Тако је).

Поред тих овако јавних разлога за оптужбу, опет се нашло „неких“, који су хтели и ове људе, који су се огрешили о Устав

и Законе, пропустити без осуде. Као што вам је познато, господо, опозиција, и у чије је име говорио поштовани г. Гарашанин, изјавила је да треба да развијемо заставу великодушности, заставу мира, да све што је било пребришемо забором. Ценим ту велику особину — великодушност. Па не само да је ценим, него могу да кажем да та особина великодушност, иде уз све, што је велико; да је та особина својствена Српском народу. Народ је колос, народ је грдна величина према појединцу, и њему личи велика дужност, и он треба да је врши; али треба бити начисто с тим, шта је великодушност? Све има својих граница према ономе што има почетка има и краја. И ако бисмо у употреби великодушности прешли границе, ми бисмо прешли у другу област, у област првог његовог суседа, у област слабости. Кад бисмо пошли тим путем великодушности и дали јој тако рђаво значење да великодушност постаје слабост, да ли бисмо на извору стали злим последицама по интерес наше државе? Не бисмо, неморала би и даље било, чим би се наша неморална клика на власти — она би све ставила на политичку коцку. Шта има да изгуби? Она свакојачко мора да добије, а у најмању руку бар ће задовољити своје прохтеве, јер и ако је обори, и ако падне, после гажења Устава и закона, по рђаво схваћеној великодушности долази у мирно, безопасно стање. Да ли и даље треба да оставимо мамац за политичке коцкаре, па да и даље играју „ва банк“, кад ништа не губе? Ја мислим да ми то не смемо учинити. У осталом, кад је г. Гарашанин изнео тај предлог да развијемо заставу великодушности, и заставу мира, те да све што је учињено, предамо забору, пред нама је ова слика: на клупи тужиоца стоји осрамоћена, уништена, окрвављена, сва у дубоким ранама правда и прстима својим кроз предлог оптужбе показује кривце тражећи сатисфакције од Народне Скупштине. Господо, кад бисмо следовали позиву г. Гарашанина, кад би смо усвојили његов предлог и развили једну заставу над тако извртутим појмом великодушности и мира, и пустили кривце, знате шта бисмо у овој Скупштини казали оној јадној, поништеној, окрвављеној и осрамоћеној правди? Рекли бисмо јој ово: „Иди из овог Дома, у Српској Скупштини нема места за правду“ (живео одобравање).

Говор Мике Поповића пропраћен је живим одобравањем.

После Поповићевог говора потпретседник ставља на гласање предлог о оптужби. Гласање је било тајно. За оптужбу је гласало 102 посланика, 1 против, а 10 посланика се удржало од гласања.

За тим се одмах приступило избору тајним гласањем 12 посланика за Истражни Одбор, у који је изабрано девет правника, адвоката и судија, и три других занимања. Народна Скупштина је оставила истражном одбору рок до 21 јула, кад има поднети извештај о поднесеном оптужном предлогу. Али Истражни Одбор могао је поднети свој извештај Народној Скупштини тек 30 јула, јер није могао савладати огроман материјал до остављеног му рока.

Извештај истражног одбора.

Сам догађај толико је важан сам по себи и по развоју политичких прилика у нашем будућем јавном животу да сам се решио да извештај истражног одбора извучем из стенографских скупштинских белешака и саопштим ширем кругу млађег парламента, како би створили појам о величини одговорности министара који су газили и Устав и законе само да би извојевали и задржали у својим рукама власт. Извештај истражног одбора поткрепљен је сигурним званичним доказима; он гласи:

Истражни одбор, изабран од Народне Скупштине да изврши извиђај по делу оптужбе кабинета г. Јована Авакумовића, извршио је поверени му посао према чл. 17 и 18 закону о министарској одговорности, и част му је поднети овај извештај.

Одбор је проучио најбрижљивије оптужбу поднесу од 26 народних посланика, која је правилно схватила све уставне и законске одредбе и која је потекла из неодољиве потребе и жеље да се убудуће рад оних људи којима се поверава управа земље, сведе у границе строге уставности и закона, јер по нахођењу Народног претставништва изјављеном приликом усвајања предлога о оптужби, ово је заиста једини пут да у земљи престану политичке трзавице као штетне по развитак наше отаџбине. Ма да је нови Устав, који је добивен скуним жртвама српског народа, утврдио право и дужности с једне стране круне, с друге народног претставништва, и гарантовао политичка права и слободе како појединих држављана тако и аутономних установа, и специјалним законима одредио круг и границе сваком државном и аутономном телу, ипак је кабинет г. Јована Авакумовића, у циљу свог самоодржања на управи земаљској погазио многе уставне и законске одредбе. Упуштајући се у извиђање ове оптужбе, а из прибављених података који се односе на радњу државних органа, нарочито полицијских власти, и за коју радњу највише пада одговорност на ондашњег министра унутрашњих дела, види се, да се толико далеко ишло да се није штедело, оно што је најсветије сваком Србину, а то је његова лична сигурност и домаћа безбедност. Каква је лична безбедност кад један претставник власти окружни начелник извештава министра унутрашњих дела: спремам пораза општини Горњо-Милановачкој, похапсићу све одборнике, мора се газити, или — или —; или кад други претставник власти, опет окружни начелник, свом министру унутрашњих дела вели: кад се наставници преместе, онда ћу ударити на општину зајечарску; или кад један комесар ове исте владе у своје извештају министарству унутрашњих дела тврди да је један крај антидинастичан и ликује што су ненаоружани грађани у Горачићу побијени од стајаће војске, наводећи: „нашли су другу Краљевицу”, или кад исти комесар јавља да је наредио изузеће једног судије Првостепеног суда, по делу, где су окривљени извесни опозиционари; или кад окружни начелник тражи да се један судија првостепеног суда избере у већи суд,

јер је опасан опозиционар, што се све види из поднесених пет прилога, чију садржину потписани претставници власти, на својим испитима код одбора признају за истину. Полицијски органи нису могли овако радити неуставно и незаконно, а да за то нису имали ослонаца у самом саставу владина кабинета г. Јов. Авакумовића, јер за овакву незакониту радњу нису камињавани сходно постојећим законима него су на против унапређивани.

Упуштајући се у оцену дела, наведених у оптужби одбор налази:

1

Повреда члана 71 Устава.

Генерал Коста Протић, трећи намесник краљевски, умро је 4 јула 1892 год. По чл. 71 Устава његово место имало се поунити на првом састанку Народне Скупштине. Овај састанак Народне Скупштине имао је бити ванредан према чл. 54 Устава или редован према чл. 102 Устава. Но кабинет г. Јована Авакумовића, који је према чл. 71 Устава требао да сазове Скупштину и на њој изврши избор трећег намесника није ово учинио, већ је Скупштину, коју је сазвао указом од 1 октобра 1892 за први новембар исте године одложио указом од 25 октобра за 28 децембар, а затим указом од 25 децембра и распустио, што се тврди овим под „/” приложеним објавама „Српских новина”; а тим онемогућио и решење уставне одредбе чл. 71 Устава, јер није било Скупштине која би на место умрлог намесника изабрала другог у року који је одређен Уставом. Оваквом својом радњом кабинет г. Јов. Авакумовића погазио је чл. 71 Устава.

Оптужени Јован Авакумовић и другови како у одбрани пред Народном Скупштином тако и на саслушању код истражног одбора признају да су Скупштину одложили, а затим распустили, по себрани тиме, да су на оно према чл. 54 Устава имали права, наводећи као разлог за одлагање и распуштање, што им је требало доста времена да проуче потребе земље и спреме законске предлоге, саобразно свом политичком програму. Но оваква њихова одбрана не може им користити, да једна влада примајући управу земље није начисто са потребама и задацима земље, а друго зато, што је самим сазивом Скупштине за 1 новембар дато баш тој Скупштини право, према значењу чл. 71 Устава у вези са чл. 102 Устава, да изабере трећег намесника. Ову Скупштину према наведеној уставној одредби није смела оптужена влада распустити. Примени чл. 54 Устава, на који се оптужени позивају, није било места овде, јер је употреба те уставне одредбе у овом специјалном случају, искључена наведеним уставним задатком. Оптужена влада противно наређењу да се у уставном року изабере трећи намесник, оставила је и даље вршење Краљевске власти у рукама два намесника, којима Устав пориче право да могу пуноважно вршити ту власт после уставом одређеног рока.

Из овога излази да дело повреде чл. 71 Устава постоји, а доказује се њиним признањем на протоколима код истражног одбора изјављеним под бр. 179, 182, 189, 209, 216, 217 и 239.

Дело је предвиђено чл. 2 тач. 2, а казни се по чл. 8 Закона о министарској одговорности.

2

Поведа члана 101 Устава.

По последњем ставу чл. 101 Устава, који гласи: „Накнадни се избори морају извршити најдаље за месец дана од како је дотично посланичко место упражњено”, имао се наредити накнадни избор у округу Моравском на место умрлог квалификованог посланика Атанасија Вучковића бив. професора, најдаље до 29 септембра, 1892 године, пошто је по извешћу министарства просвете штампаном у „Српским новинама” бр. 193 од 3 септембра 1892 год. умро 28 августа исте године, што је све и чл. 93 изборног закона предвиђено. Но ово није учињено ни до 1 новембра прошле године, ма да је указом од 1 октобра пр. године Скупштина била сазвана у редован сазив на дан 1 новембра а распуштена тек 25 децембра пр. год., што се све види из под $\frac{1}{3}$ приложена два броја „Српских новина”.

Овај накнадни избор имао се извршити за то, што је квалификовани посланик Вучковић био изабран из кандидатске листе за изборни округ моравски Димитрија Катића и Ђоке Анђелковића као други квалификовани кандидат. И смрћу његовом која искључује свако суделовање и решавање народног претставништва, морао се према чл. 101 Устава наредити накнадни избор. По чл. 2 изборног закона избори народних посланика наређују се указом на предлог министра унутрашњих дела а по саслушању министарског савета. Како је бив. министар унутрашњих дела Рибарац у одговору свом код истражног одбора навео, да декрет за накнадни избор није смео предлагати пошто је то по његовом уверењу скупштинско право, дакле, да у смислу чл. 2 изборног закона предлог о овоме није он подносио на решавање министарској седници, а то су и остали министри у одговору свом навели, има се сматрати да је ову повреду учинио сам г. Рибарац као бивши министар унутрашњих дела; а да остали за ово не могу бити одговорни, кад према признању г. Рибарца ово није ни изношено на решавање у министарској седници. Оптужени г. Рибарац признаје да декрет за накнадни избор није предлагао, али се брани тиме што држи да је то скупштинско право, позивајући се на одредбу чл. 93 изборног закона и чланова 6, 7, 9 и 10 пословника скупштинског, што у ствари не постоји. Прва тачка првог става чл. 93 изборног закона односи се на попуњавање упражњеног посланичког места лицем, који је на реду у овој кандидатској листи, из које је посланик, чије место има да се попуни, а то је посао Народне Скупштине. А 3 тачка првог става односи се на случај, кад је листа

исцрпљена, из које је посланичко место упражњено, и онда се има попунити накнадним избором најдаље у року од месец дана. Овим прописом закона није казано да се овај рок има рачунати од дана кад је Скупштина место умрлог посланика огласила за упражњено, нити би оваквој одредби имало смисла.

Исто тако неосновано је поливање и на чл. 6, 7, 9 и 10 скупштинског пословника, који се односе на рад квалификованог одбора о прегледу пуномоћја и свршених избора, што се све огласа из одредбе чл. 10 пословника, који се односи на избор, који је поништен од верификационог одбора и Скупштине; само у овом случају, Народна Скупштина решава о уништењу избора, па одлучује: или да се из дотичне листе попуни другим, или ако је исцрпљена, да се преко министра нареди нов избор, према чл. 101 Устава. У овом случају, за који се министар оптужује, нити је одбор нити Скупштина решавала о ништењу избора, нити је могла ни смела решавати, јер је самом смрћу Вучковића престао посланички мандат и његово место упражњено. Оптужени г. Рибарац у потврду свога мишљења навео је још и то: како он као министар није могао знати је ли исцрпљена листа, на којој је кандидат био пок. Вучковић, пошто се скупштинска акта налазе у скупштинској архиви. Но ова његова одбрана без икакве је стварне основе, кад је познато да се све кандидатске листе пред изборе штампају у „Српским новинама”, а тако исто и резултат избора са назначењем, који је из које листе изабран за посланика, што је све министар могао сазнати, само да је водио рачуна о Уставу. Одбраном својом оптужени г. Рибарац ни уколико није могао доказати ни према одредби изборног закона ни према одредбама пословника скупштинског, да је за наређење накнадног избора у случају смрти посланика, кад је листа на којој је био кандидат, исцрпљена, потребно било скупштинско решење. На против, према чл. 101 Устава и чл. 2 изборног закона била је његова дужност као министра унутрашњих дела, да учини предлог, а кад ово није учинио, он је повредио чл. 101 Устава, која је кривица из чл. 2 тач. 2 закона о министарској одговорности, а казни се по чл. 8 истог закона. — Остали оптужени министри не могу и не треба за ово дело да буду одговорни према чл. 3 закона о министарској одговорности.

3

Поведа члана 52 Устава.

По 2 ставу чл. 52 Устава трговински уговори вредеће тек онда пошто их одобри Народна Скупштина. Г. Авакумовић и остали оптужени бив. министри за повреду овог члана Устава, признали су пред истражним одбором да је у министарској седници одлучено да се трговински уговор закључен између Србије и Аустро-Угарске продужи од 1 јануара 1893 до 18 јуна исте године, и на тај циљ овластили г. Авакумовића, као председника министар-

ства и министра иностраних дела, да може у име целокупне владе то извршити. Поред његовог признања, то се тврди и писмом претседника министарског савета од 12 децембра 1882 год. којим је јављено министру финансија, да је продужен трговински уговор на основу декларације закључене између српске и аустро-угарске владе од 17 децембра 1892 год. Бр. 169 до ¹⁸/₃₀ јуна 1893 год., које је продужење објављено у „Српским новинама” од 24 децембра 1892 год. Бр. 184 след. П.Бр. 6245 што се види из акта под П.Бр. 97 и под ¹/₄ приложених пет прилога.

Одбрана оптужених: да продужење уговора не значи закључивање новог уговора и да је уговорно стање боље од неуговорног по интересе земље, неоснована је, и не искључује њихову кривицу.

Као приватно правни, тако исто и међународни, па и трговински уговори вреде за обе уговорне стране пре рока; према томе, као год што се за важност новог уговора тражи престанак свију оних чинилаца, које предвиђа закон или Устав, тако се исто и за продужење важности старог уговора после истеклог рока тражи то исто.

Јер продужење уговора после рока не значи ништа друго, до склапање новог уговора под старим погодбама. Међутим оптужена је влада покрај продужења старог уговора увела и нову тачку, по којој се одрекла извршења закона о осигуравајућим друштвима за време, докле је уговор продужен, дакле продужила уговор са новим погодбама, онда тим пре нема места онаквој одбрани.

Напоследку, значење је другог става чл. 52 Устава јасно и одређено, да се у земљи не може увести никакав трговински однос са страном државом без одобрења Народне Скупштине. А кад је оптуженима по њиховом признању, позната и законодавна одлука у томе погледу, од 31 марта 1892 год. онда им ова одбрана тим више не заслужује никакве пажње.

Истина је, да је уговорно стање у погледу трговинских односа боље по интересе земље од неуговорнога. Али том истином се оптужени не могу бранити. Кабинет г. Авакумовића примио је владу 9 августа 1892 год. Он је могао, дакле, од тог времена па до 1 јануара 1893 год., кад је рок староме уговору истицао, да закључи и нови уговор, а још лакше да продужењу уговора да санкцију Народне Скупштине. Оптужени нису били у уставној немогућности да то изврше а што су они намерно створили немогућност сазивањем, одлагањем и распуштањем Скупштине, са којом нису ни мислили радити, то не само да их не оправдава, него их терети, јер сва та њихова противустанна радња показује да су они намерно повредили наведену уставну одредбу.

Како је новим трговинским уговором, закљученим између Србије и Аустро-Угарске у јуну месецу ове године, а који је био готов до 9 августа и чекао санкцију Народне Скупштине, дата много повољнија тарифа, од које ће се повећати државни приходи, то је очевидна ствар, да је продужењем старог трговинског уговора оштећена држава. За ту штету одговорни су оптужени

бивши министри. Ако Народна Скупштина донесе одлуку да се оптужени кабинет за ово дело преда суду, онда ће се код суда тражити и накнада штете од оптужених по прибављеним доказима.

Према томе, истражни одбор налази да постоји повреда чл. 52 Устава, и да су за ту повреду одговорни оптужени.

Кривица је ова предвиђена тач. 2 чл. 2 Закона о министарској одговорности, а казни се по чл. 8 истог Закона.

4

Поведа члана 145 тачка 4 Устава.

Оптужени г. Стојан Рибарац бив. министар унутрашњих дела, актом својим од 11 децембра прошле године Бр. 19594, који је штампан у 278 броју „Српских новина” на саопштење Управе вароши Београда да је Државни Савет решењем од 30 новембра на изјављено неповерење општинској управи, јавио, да је горње решење Државног Савета незаконито, и да је услед тога наредио управи града Београда, да исто не извршује. По чл. 34 Закона о општинама за решење овог питања надлежан је Државни Савет, и његова решења су одмах извршна, као што то прописује чл. 145 тачка 4 Устава. Овим чланом Устава гарантована је самосталност самоуправним телима, тим што је једном самосталном и независном телу, а то је Државном Савету дато једино и искључиво право да решава питање овога рода. Никојим законом није позван био г. министар унутрашњих дела, да таква решења разматра, а још мање да их задржава од извршења, јер по тој логици, могао би једног дана министар задржати од извршења и пресуде судске, које изричу самостални и независни судови. Оваквом својом неуставном и незаконитом радњом, оптужени г. Рибарац повредио је чл. 145 Устава тач. 4.

Одбрана његова, да је по чл. 12 закона о општинама имао право прописивати начин избора у вароши Београду, и да Државни Савет нема права ништити правила, која он о томе прописује, неумесна је по томе, што Државни Савет доноси своја решења на основу онаких истих разлога, на основу којих доноси и судови своје пресуде, а то према своме разумевању закона, а зато решења Државног савета не подлеже ничијем разматрању пошто је то једино независно и самостално тело, чија су решења по делима овог рада извршна.

Па не само код општине београдске, но и код општине рибарске, учинио је исту такву повреду Устава оптужени г. Рибарац, јер је на поверљиво питање начелника округа моравског, од 11 октобра 1892 г. својом руком написао одговор истоме начелнику, да учини примедбе Државном Савету на његово решење од 9 октобра 1892 г. Бр. 3267, којим примедбама не може бити места, пошто је исто решење извршено, по горњем члану Устава.

Оваквом својом неуставном радњом оптужени г. Рибарац који је био дужан да чува Устав и законе од свачије повреде, дао је

повода потчињеним полицијским властима те решења Државног Савета, донесена по делима овог рода, нигде готово нису извршавана у Србији а тиме је поништен углед самоуправних власти и створено широко земљиште безвлашћу и самовољом полицијских органа. (Цитирају се нумере многобројних аката којима се ово утврђује а која се оптужби прилажу). Оваква радња оптуженог г. Рибарца нагнала је Државни Савет, да уложи протест против његовог неуставног рада, што се види из акта од 29 децембра 1892 год. Н.Бр. 4277. А главни циљ целој овој неуставној радњи оптуженог био је, да неизвршавањем одлука Државног Савета олакша полицијским властима незаконито смењивање општинских часника, и постављање полицијских регената као потребну спрему за доцније радове око фалсификовања избора за народне посланике. У истом циљу нису извршаване извршне одлуке сталних окружних одбора као самоуправних, што се такође види из горњих акта.

Из овога излази да овде постоје повреде чл. 145 тачка 5 Устава, према признању оптуженог Рибарца, изјављеном на протоколу саслушања под Бр. 220. Ово дело предвиђено је чл. 2 тач. 2, а казни се по чл. 8 Закона о министарској одговорности.

5

Повреде изборног закона члана 36, 106, 35, 58 и 59.

По члану 33 закона о изборима народних посланика: „Сваки који хоће да употреби своје бирачко право мора претходно имати своју бирачку карту”, а по чл. 36 истог закона: „бирачке карте штампају се у Државној штампарији, за целу земљу и разашилу се општинама по наредби министра унутрашњих дела најдаље до 10 јула”. Но у случају, кад се избори наређују на основу чл. 54 Устава, онда се бирачке карте издају до 43-ћег дана закључно, т. ј. до уочи дана избора. Пошто се по чл. 35 изборног закона бирачке карте издају на основу азбучних спискова, а ови се имају од општинских судова спремити и код суда потврдити најдаље у року од 7 дана, од дана указа за изборе, као што то наређује чл. 101 у вези са чл. 23 изборног закона, онда је јасно да су бирачке карте оштампане требале да се разашилу најдаље до 5 јануара ове године; тада су по поменутој одредби и азбучни спискови, на основу којих се издају бирачке карте, морали бити спремљени, и према истима морало се отпочети издавање карата.

Но оптужени г. Рибарац не само што према овим законским одредбама није одредио пошљање бирачких карата до 5 јануара ове године, него је тек под 3 јануаром ове године расписом својим (Види „Српске новине” од 9 јануара бр. 6) јавно полицијским властима, да ће им се доцније послати бирачке карте. Ово је заиста учињено, јер су бирачке карте, као што тврди званично извешће Државне штампарије под Бр. 13 из ове експедиране, а то за неке округе 8 а за неке тек 11 јануара ове године; ове карте послате

су преко начелстава окружних, које су их опет слале среским, а ове општинама, тако да их општине пре 16 јануара тек. године нису могле примити.

Дакле, само и једино оваквим незаконим радом г. министра унутрашњих дела, што бирачке карте тим чл. 36 у вези са чл. 106 изборног закона нису послате општинама до 5 јануара тек. године, немогуће је било општинским судовима да издаду бирачке карте за 11 дана, од дана, кад је сваки бирач по закону имао права тражити и добити их. А ово неиздавање карата после законом одређеног рока, био је повод многим жалбама и министру и Краљевским намесницима.

Оптужени г. Рибарац признаје да је расписом својим јавно полицијским властима да ће се доцније послати бирачке карте, али се брани тиме, да овде нема повреде законске, што законом није одређен рок до кога мора наредити пошљање бирачких карата, а кад би се узело да постоји тај рок, ипак вели, да је задоцнио само за два дана.

Овом одредбом својом, оптужени г. Рибарац није ни уколико одбранио своју незакониту радњу, јер не стоји да законом није предвиђен рок до кога се морају разаслати бирачке карте општинама; ово је предвиђено чл. 36 у вези са чл. 106 и 101 изборног закона. Кад ово стоји, онда се у томе и састоји повреда законска, што су општине добиле бирачке карте тек 16 јануара, а требале су их добити до 5 истог месеца. Према томе не стоји задоцњење за два него за 11 дана. Када је овим поступком бив. г. министар Рибарац учинио то, да су општине тек 16 јануара могле имати бирачке карте, и када су требале да их отпочну издавати бирачима, он је накнадним једним расписом од 16 јануара ове године под П.Бр. 509 опет онемогућио издавање бирачких карата. Овим расписом, а без икаквог законског ослонаца прописује се начин и неки нов поступак при издавању бирачких карата.

Кад се прочита овај распис, видеће се како министар, противно чл. 35 изборног закона, издавање бирачких карата од општинских власти преноси на среске власти, ма да и чл. 36 изборног закона изрично вели, да се бирачке карте разашилу општинама. — Даље, овим расписом наређује се општинским властима да из пореског дневника састављају бирачке спискове, које са пореским дневником треба да донесу среским канцеларијама где су се спискови са пореским дневником имали сравнити од писара или порезника, па тек кад се нађу за истините приступљено је издавању карата. Но при том терало се тако далеко да су председници општина у среској канцеларији морали и бирачке карте попуњавати и на њих печат општински ударити. Ова радња трајала је по неколико дана, и за то време општина је била без председника, врти је ко могао примати и наплаћивати порез без пореског дневника. И само овакав незаконит распис оптуженог г. Рибарца, онемогућио је издавање бирачких карата и после 16 јануара, скоро за 20 дана, што тврди и једна депеша посланика среза бољевачког од 9 фебруара, којим извештава начелника округа црногорског,

да руље радикала нападају на општине, тражећи бирачке карте. Овај срески начелник у место да даде овој тражији законског задовољења, пита оптуженог министра да ли да тражи једну чету војске да станује онде, док се избор врши, јер би онда били сигурни, пошто би се апшењем и у присуству војске изгредници поплашили. Овако дуго неиздавање карата, не само што је дало повода многим жалбама, него је доводило и до огорчења, јер се почело стварати уверење, да се ово чини намерно и једино у жељи, да се противницима политичким спречи могућност употребе свога бирачког права. На против, политичким једномишљеницима давате су бирачке карте испод руке, па чак и на сам дан избора, као што тврди депеша начелника среза лесковачког, којом на дан 24 фебруара одговара да не може јавити број издатих бирачких карата, јер ће некима из извесних обзира давати и сутра, дакле на дан избора.

Поменути расписом г. Рибарац је учинио и то: да је било немогуће општинским судовима, да издају бирачке карте и онима, који би платили порезу 12, 22 и 23 фебруара, пошто исте нису биле у рукама општинских већ среских власти а због удаљености среске канцеларије. Свега овог не би било, да су бирачке карте, као што и закон наређује, биле раздате општинама да их оне раздају бирачима.

Све ово учинило је, те је огроман број бирача, за ово своје повређено право, оптужио председнике општинске и неке начелнике среске, што се тврди званичним извештајима првостепених судова, по којима је подигнуто 595 тужби, што се види из извода.

Ово је у исто време и доказа, да многи бирачи нису добили бирачке карте; а тако исто и поједине општине не само да нису добиле бирачке карте, но ни изборни материјал, и услед тога нису никако ни гласали, што се види из акта сталног окружног одбора за округ подрински бр. 258. Донашањем оваквог расписа којим се издавање бирачких карата од општина преноси на среске власти, прописујући и поступак супротан закону изборном, оптужени г. Рибарац учинио је повреду чл. 35 закона изборног, и за то је одговоран.

Оптужени г. Рибарац признаје да је поменути распис издао, али се брани, да га је издао једино у жељи да очува чл. 85 Устава и чл. 34 изборног закона, а то је, да само онај добије бирачку карту, који је држави платио порезу за друго полгође, и да је овакав распис издао на основу чл. 80 закона о општинама, тврдећи да истим расписом није повредио изборни закон.

Ова одбрана оптуженог г. Рибарца нема основа ни у чл. 85 Устава, ни у чл. 34 изборног закона, а најмање у чл. 80 закона о општинама, а ово зашто:

Чл. 34 закона изборног, који је и потекао из чл. 85 Устава, одређено је да бирачку карту може добити само онај, који је платио порез за прошло полгође. Одмах за овим и чл. 35 истог закона прописано је, да ће општински суд на основу азбучног списка издавати бирачке карте, чим који по претходном члану плати

порезу. Дакле, право издавања бирачких карата, и право испотписивања и уверавања, је ли бирач платио порезу или није, стављено је у дужност и надлежност само општинским судовима, а не пореским надзорницима и полицијским писарима. Доследно овоме постоји чл. 36 изборног закона који заповедно налаже, да се бирачке карте по наредби министра унутрашњих послова разашилу општинама до 10 јула, дакле општинама као надлежнима за издавање бирачких карата а не среским властима.

Одбрана оптуженог министра да је распис издао на основу чл. 80 закона о општинама, такође је неоснована, што доказује сама садржина његовог расписа, којом пренаша издавање бирачких карата од општина на среске власти, а право надзора ни у ком случају не може да утиче и на саму надлежност власти и ову да мења, кад је она законом прописана. У осталом неумесна је и по томе, што је право контролисања у издавању бирачких карата од стране општинских власти остављено изборним законима, не само чиновнику полицијском већ и сваком грађанину, и, на случај злоупотребе, одређене су и казне за оне, који то чине. Дакле и г. Рибарац, да је у истини била намера да се само контролишу општинске власти, да ли ће бирачке карте издавати правилно и да не чине злоупотребе, могао је само то извршити, било преко грађана било преко чиновника; само и ни у ком случају није могао ни смео издавати онакав распис и ограничавати општине новим и законом непредвиђеним поступком у издавању бирачких карата. Прави циљ овога расписа ово је: оптуженом г. Рибарцу као министру унутрашњих дела потребно је било из партијских интереса да зна колико ће се до избора издати бирачких карата по партијској сразмери, а ово не би могао знати да је према изборном закону оставио издавање бирачких карата општинама, већ је ово горњим расписом ставио у дужност среским властима, које су га заиста на његов захтев прво 16 а затим 24 фебруара извештавале не само о броју издатих бирачких карата, већ и о партијској сразмери, што све и сам г. Рибарац признаје. А зашто му је и ова партијска сразмера потребна била, видеће се из података, које ћемо доћије изнети.

Ово је, дакле, био прави циљ поменутог расписа, а не као што г. Рибарац наводи, да очува закон и интерес државне касе.

Према свему овоме стоји то: да је г. Рибарац поменути расписом повредио чл. 35 изборног закона, зато је за ово дело и одговоран. Кад је оптужени г. Рибарац незаконим расписом П.Бр. 509 створио могућност да сазна не само број издатих бирачких карата већ и тачну партијску сразмеру, он је, а у жељи даљег утицања на избор, да овај испадне на корист оптужене владе, издао нов распис од 22 фебруара П.Бр. 2227. Овим расписом наредио је свима полицијским властима да изборни посао могу вршити само они од одређених председника, који су снабдевени објавама полицијских власти.

Да би се објаснило зашто је потекао овај распис, као и сва рађања, која је настала од управних власти, пред и на сам дан

избора, потребно је поменути и тајна поверљива упутства. Ова су упутства раније издата и свима начелницима окружним послата да их препишу они и срески начелници, па оригинали да се врате. — Овакво једно поверљиво упутство писано руком начелника округа ужичког, све поцепано, па ипак састављено, прибавно је истражни одбор и у њему стоји ово:

1) „Само оним претседницима бирачких одбора дати објаве, који по уставу имају квалификације и који су свршили факултете. А учитељима, поповима и другима са стручних школа не давати објаве и са тиме изигравати закон. Изузети од овога либерале и њима дати објаве но с тим да их врате.

2) Где су општине наше, ту спремити записнике у дупликату, од којих по један да иде уз изборна акта, а други предавати државним властима.

3) Избегавати и отклањати нереде, ако би их они хтели, нарочито ако би то било штетно по њих.

4) За чланове бирачких одбора треба изабрати из општинских одбора најпоузданије људе, који ће ићи потпуно с претставницима наше листе, и старати се да саставе већину у нашу корист.

5) Кад би њихов претседник бирачког одбора хтео да огласи да је било нереда, а то би било штетно по нас, онда нек претседник општине, где је наш, узме власт претседника бирачког одбора у своје руке и сврши рад са претставницима листа и чланом одбора. Задобити за ово и напредњачке претставнике листе где их има.

6) Записником утврдити и огласити да је на њих претседник наваљивао и изазивао неред, па тај записник однети на време и предати бирачком одбору.

7) У свима општинама наше људе поделити на десетине и од најпоузданијих одредити свакој десетини десетара, који ће се старати, да сви из његове десетине плате порез, узму бирачке карте и оду те гласају. А да их не би противници нападали, плашили или преварили, да иду у гомилама по десет и више на гласање, и пошто гласају да се не разилазе, док се не закључи избор, као јемство за ред и спречавање нереда.

8) Државни чиновници, званичници, служитељи и погранични стражари да плате порезу, узму бирачке карте и гласају, сваки у месту где су записани у бирачке спискове.

9) Приметно се да радикали спремају лажне бирачке карте и куглице гласачке, зато пазити на то добро.

10) Радикали плаше наше људе са доласком на владу после избора. Те гласове сузбијати чиме је згодније према приликама и што ће боље дејствовати и на противнике и на наше људе. На пр. ако ће боље дејствовати да радикали неће доћи на владу, па да добију и већину, то им и казати, а ако ће боље дејствовати да им се каже да могу доћи, онда им то и казати итд.

11) Ако је иужно ради плашења да направе неред и ради нашег успеха да и војска куда промаршира, или се распореди, и то јавити благовремено.

12) Употребити све да се задобију кметови, писари општински и њихови претставници листе.

13) Телеграф да ради и линије телеграфске да се добро чувају и дању и ноћу 24, 25 и 26 ов. месеца.

14) Извештаје о раздатим бирачким картама са тачним назначењем колико је дато којој партији, поднети прво 16 а друго 24 ов. месеца изјутра.

15) Наредити да све општине по нарочитом коњанику и најбрже јаве начелницима среским 25 у вече, чим се избори закључе, колико је која листа добила куглица, и о раду при изборима, а они да одмах телеграфом извештавају г. Министра и начелника окружног. Не сме без овог извештаја ове вечери остати ни једна општина.

16) Све могуће препреке правити рђавим претседницима бирачких одбора да и не оду на избор.

17) Сву поверљиву преписку поништити на дан избора.

Ова упутства односе се на припремну радњу пред избор и на сам дан избора. И заиста, по свим упутствима среске су власти и радиле. Тако одмах после овог расписа о претседницима, управник града Београда, шифрованом депешом, обраћа се појединим среским и окружним начелницима, да му јаве које су општине радикале, према списку државног одбора, којим су претседницима бирачких одбора распоређени, а све у жељи да не издају објаве онима, који су из Београда одређени за унутрашњост.

Учитељима, поповима и другим, заиста нису ни давале у смислу тачке прве упутства. О овоме су доказ изборни акти од 25 фебруара и извештаји бирачких одбора, из којих се види да су 274 одређених претседника задржани да не врше дужност на изборима: било што им полицијске власти нису давале објаве или им силом стале на пут вршењу дужности.

Друга тачка овог упутства такође је вршена. Полицијске власти заиста су правиле литографске записнике у дупликату, и ови се и данас налазе у изборним актима. Да је и трећа тачка вршена доказ је телеграм оптуженог г. Рибарца начелнику округа крушевачког, којим дозвољава да буде и нереда, само ако није штетно по њих. Четврта тачка такође је решена као што тврде депеше начелника рудничког и подринског, у којима препоручују какве људе треба изабрати за чланове одбора из општинских одбора. Пета тачка вршена је у много већем размеру него што је овим упутствима предвиђено. У извршењу ове тачке тако се далеко ишло, да су одумана акта од главних бирачких одбора, и овај растеран. Доказ је за ово одузимање аката од главног бирачког одбора за округ руднички, као и покушај оптуженог г. Рибарца да поништи изборничког округа, и најзад поверљива преписка начелника округа подринског и оптуженог г. Рибарца о издавању пуномоћја посланицима из овог округа; о свему овоме биће изложени докази у X делу.

Није остала ни шеста тачка а да нема доказа да је и по њој заиста рађено само у другом облику што се доказује прилозима што ће се такође навести по X делу.

Тачка 7 само је наређење које се односи на чланове партије и она овде није од вредности.

Тачка 8 вршена је најбрижљивије и најенергичније; као доказ нека послужи депеша начелника округа рудничког, који шифрованом депешом тражи од управника града Београда да узме карте за Шахина, Радисана Тодоровића и Тодора Милетића, па да му их пошаље наоко је овакав рад законом забрањен полицијским властима. Ово признаје и сам начелник округа рудничког, г. Каменичић, као и депеша истог начелника, којом је наредио да сви погранични стражари и служитељи узму бирачке карте и гласају; међутим сами оптужени чланови кабинета нису нашли за потребно да плате порез, да изврше ту најсветију дужност, као што се види из извештаја пореског одељења за варош Београд Бр. 198, а гласали су за народне посланике, и шта више изабрани за исте, што тврде изборна акта.

Девета тачка извршена је у толико, што се из депеше начелника среза јадарског, упућене министру унутрашњих дела, види, да је овоме министру од Кундовића поручено шта у овом погледу треба радити.

Десета тачка такође је извршена, јер је на сам дан избора пуштена од власти депеша, како је главни радикални одбор поапшиен и виђан Карађорђевић! Доказ за ово налази се у актима овог извешћа а у делу под VII, јер се забрањивало оправдавати ове неистините вести, као и у акту управе Државне штампарије од 15 јула тек. год. Бр. 5099, којим тврди да су слике „радикалска зала“ штампане у истој штампарији по наредби оптуженог г. Живојина Величковића бив. министра правде. Да је извршена и тачка 11 упутства најбољи је доказ напред поменуто депеша начелника среза бољевачког, а поред тога и докази у делу VIII оптужбе да је заиста војска доведена у изборна места по голој претпоставци да ће бити нереди наоко у ствари овог није било.

Тачка 12 упутства такође се примењивала, као што тврди депеша начелника среза јадарског, којом тражи да му се јави, који су претставници радикалне листе, као и депеша начелника округа рудничког, којом моли да се лекови узимају из апотеке Ивана Стојишића апотекара, претставника у главном бирачком одбору.

Овде помињемо и то, да су по признању начелника округа црногорског, сви претседници бирачких одбора у том округу, изузев само њих 15, као и претставници листа били похапшени, што се у осталом види и из изборних аката за тај округ. Кметови и писари општински задобивени су раније, кад су општине узимате, што је већ напред поменуто.

Тачку 13 упутства оптужени г. Рибарац као министар унутрашњих дела потврдио је и својом поновном депешом од 24 фе-

бруара 1893 год. која је предмет оптужбе под VII, у којој се и докази налазе.

Тачка 14-та такође је извршена по наређењу оптуженог г. Рибарца, јер он признаје да је тражио извештај како о броју издатих бирачких карата тако и о њиховој партиској сразмери, што је већ напред поменуто.

Извршење тачке 15-те чиста је ствар министра унутрашњих дела и односи се на брзо достављање резултата изборног, што је такође чињено да се што пре дозна резултат изборне борбе.

Тачка 16-та да се све могуће препреке чине рђавим претседницима бирачких одбора (по њиховом нахођењу) да не оду на изборе извршена је на најрубли начин усред престонице, а на очима целе владе и Краљевских намесника, јер нису пуштали да оду на биралиште ни они претседници, који имају по Уставу потребну квалификацију, али се по упутству њиховом сматрају као рђави само зато, што не припадају владајућој странци. Доказ за ово јесте жалба именованих личности, као и акта оптужења г. Павла Денића, управника града Београда и Татаревића, комесара београдске железничке станице, оптужени за лишење слободе. А да се у погледу извршења ове тачке радило и у унутрашњости земље, служе за доказ овде приложене депеше: о премештају учитеља, који су одређени били за претседнике бирачких одбора, који су телеграфским путем били премештени на 2-3 дана пред изборе, у жељи да се спречи да не оду на изборна места.

Радн карактеристике и доказа да су ова упутства строго служила као упут свима полицијским властима пред изборе и на сам дан избора и да су се њих строго придржавале све полицијске власти и по њима заиста и поступале, нека послужи за доказ последња тачка упутства, која гласи: да се сва поверљива преписка поништи на дан избора. Да је она заиста и извршена, доказ је то што је начелник округа ужичког, који је ово упутство својеручно преписао као што тврди и овај под „/“ оригинал његов и поцеппао га у ситну парчад, но која су ипак нађена и састављена, те се њима потврдио акт да су заиста постојала ова поверљива упутства, а наведеним прилозима доказано је да је по њима заиста и рађено.

Оптужени г. Рибарац, одговарајући пред истражним одбором на питање о постојању ових упутстава, одбио је најодлучније да их је он издао и да су она постојала. А кад су му показане његове депеше, којима је питао начелнике јесу ли преписали поново поверљива упутства, и ако су, то да их задрже и њега о томе известе, он је одговорио: да та упутства нису његова. Но ова његова одбрана потиरे се овим доказима: депешом његовом од 20 јануара ове године, упућеној свима начелницима окружним, утврђује се факат да је он за ова упутства питао начелнике окружне, јесу ли и који капетани преписали и шта је са оригиналима. Но као што се из депеше начелника трнавског упућене начелнику округа рудничког види, поред ове постојала је још једна депеша од 23 јануара ове садржине: „Одузмите препис од свију капетана

и држите их са оригиналима до даље моје наредбе; кад извршите јавите". Дакле, не стоји у истини одбрана оптуженог г. Рибараца да их је обуставио, већ задржао примену њихову до потребе, до избора за када су и намењене биле. Ово потврђује још и тај факат, што се из депеша оптуженог г. Рибараца, упућених начелнику округа крушевачког и начелника среза јасеничког округа подунавског као и депеше начелнику округа рудничког види, да је он давао и усмена упутства нарочитим људима, од којих су неки имали јављати начелницима под нумером 2.

У осталом, да је оптужени г. Рибарац ова упутства давао, доказ је то, што су све полицијске власти по истима и управљале и онако радиле као што је напред наведено, а он као бив. министар у свему са њима не само солидаран и сагласан био, него је по нешто и сам из својих упутстава извршио.

Тако распис његов да само претседници са објавама полицијске власти могу вршити изборни посао, извршен је према упутствима до најмањих ситница.

Жалбе, које су му као бив. министру долазиле од појединих претседника бирачких одбора, да им полицијске власти не дају објаве, не само што нису налазиле никаквог задовољења него се намерно по њима радило у таквој форми, да се шаљу начелницима, да од среских траже извешће, а док ово дође знао је и оптужени г. Рибарац да ће се свршити са избором. Доказ за оно налази се у актима званичним, добивеним од министра унутрашњих дела бр. 213, из којих се овде подноси веран извод као и у прилогу оптужбе под бр. 6.

Даље извршење ових упутстава и то тачке 13 и 14 учинио је сам оптужени г. Рибарац, прву са послатим својим расписом о телеграфима, и другу по његовом самом признању да зна расположење у земљи, колико је по партијској сразмери издато бирачких карата.

Све што је издато о поверљивим тајним упутствима, учињено је једино у жељи да се још боље осветли цела она радња вршења како пред, тако и на сам дан избора, те да се види како се према прибављеним подацима која потврђују постојање ових упутстава, заиста по неком утврђеном плану и радило. А што је најглавније да се потврди побуда и намера зашто је оптужени г. Рибарац и онакав распис издао, који нема никаквога ослонаца ни у закону изборном ни у Уставу, и да је он служио полицијским властима као упут за тачно извршење прве тачке тајних поверљивих упутстава.

Да оптужени г. Рибарац није имао никаквог ослонаца у закону на основу ког би могао издати овакву наредбу, доказ је и то: што се у истој ни сам не позива на какво законско наређење, што је у осталом противно и чл. 117 ставу 2 Устава.

Но сем овога и по самом значају који има објава, с погледом на изборни закон, оптужени г. Рибарац нити је смео нити је могао издати онакву наредбу полицијским властима. И сама његова одбрана да је ово учињено стога, што је и претседник државног

одбора и неки старатељски судија издавао објаве неким претседницима бирачког одбора, само што га не брани за ову његову противзакону наредбу, већ га још више терети. Оптужени г. Рибарац признаје да законом није прописано давање објаве, но да се ово практиковало, а кад ово стоји, онда настаје питање: какав значај и задатак има узимање објаве. Сваком је познато да се узимањем објаве хоће да увери дотична власт, да је лице које се претставља као претседник бирачког одбора заиста оно, које је и државним одбором одређено. Давање уверења овакве природе најмање спада у дужност полицијским властима, и пре се може узети да спада у надлежност општинских судова, а полицијским властима само ако не познају дотичне претседнике лично или преко приведена позната два сведока.

Према овоме дакле кад закон нигде не прописује узимање објава, као и од кога се имају узимати, настаје питање: чиме би оптужени министар и на основу кога закона могао да спречи важност једне објаве, коју би у сличном случају могао да изда претседник првостепеног суда својим чиновницима, кад су распоредом државног одбора одређени за претседнике бирачких одбора који је и законом позват да води рачуна о своме особљу куда оно иде, да ли по приватној или званичној потреби.

А кад ово стоји, онда је оптужени г. Рибарац, коме су закони и надлежност појединих власти познати били, намерно, у вези поверљивих упутстава, овакву противзакону наредбу издао, наређујући да посао изборни могу вршити само они, који полицијску објаву имају. Но има случајева где полицијске власти нису признале ни оне претседнике бирачких одбора, који су имали објаве такве, какве је поменутих упутствима тражио г. Рибарац. Ово се види о непримању претседника бирачких одбора Јована Ковачевића и Живка Поповића. И само овакво намерно и категорично забрањивање учинило је то, да је претседник општине јагодинске, судији првостепеном забрањено вршење изборног посла, што нема полицијске објаве, ма да у уверењу и сам признаје да га лично познаје, као и то да је он државним одбором одређен за претседника бирачког одбора, што се види из изборних аката, а тиме је повредио и чл. 94 Устава.

Кад се овако што могло десити у варошкој општини, онда није никакво чудо, што се по селима од неписмених претседника терало и даље, те по извештајима главних бирачких одбора није 277 претседника вршило изборни посао.

Зашто је оптужени г. Рибарац овакав распис издао има се објаснити овим: хтело се пошто пото да спречи да одређени претседници бирачких одбора дођу на своју дужност, те да достављени полицијски регенти у место њих изврше изборе по жељи оптужене владе, па ма то било путем и фалсификованих изборних аката, што је заиста и чињено, као што се види из изборних аката округа подунавског, топличког, пожареначког и подринског.

Докази за све до сада наведено по овоме делу наводе се под $\frac{1}{10}$ у 100 прилога. Па како је оптужени г. Рибарац, овим

својим расписом повредио чл. 58 и 59 изборног закона, он је за то и одговоран.

Сва три расписа оптуженог г. Рибарца којима је повредио напред поменуте чланове изборног закона чине кривицу из чл. 5 Закона о министарској одговорности, а казне се по чл. 5 истог закона.

6

Повреда члана 85 Устава.

Г. Анта Богићевић, бив. министар војни, 19 децембра пр. године, издао је наредбу под А.Пов. Бр. 5084, штампану у војном службеном листу, којом је забранио радницима војнотехничког завода у Крагујевцу, да употребе своје грађанско право при изборима општинских часника и народних посланика. Последица овакве наредбе била је та, да је отпуштено 39 радника, а 46 радника напустило је рад, те да се само користи својим грађанским правима, која им Устав гарантује, што тврди извештај г. управника војног техничког завода од 16 јула тек. год. Бр. 3161, поднесен г. министру војном. Ова наредба противна је чл. 85 Устава, по коме сваки српски грађанин, рођен или природен, који има 21 годину и плаћа држави 15 динара непосредне порезе на годину, има права бирати општинске часнике и народне посланике, од кога правила по чл. 87 Устава изузимају се само војници под заставом, официри активни и у недејству.

Оптужени г. Богићевић брани се на свом испиту код истражног скупштинског одбора, да је то учинио да обезбеди тачну израду извесног оружног прибора, и да је с тим условима даљи опстанак радника у фабрици немогућ, али да никог није присилио на одузимање права, која му Устав гарантује. Но ова одбрана не може му користити по томе, што право бирања општинских часника и народних посланика, спада у ред јавних права, гарантованих Уставом, која не само могу бити предмет уговора, него се казни сваки онај орган власти, који пречи грађанима вршење тих права, као што се види из закона о избору народних посланика. А да је ово оптужени учинио у жељи, да осигура избор посланичким кандидатима, који су присталице оптужене владе, доказује се актом од 10 децембра 1892 године, Пов. А.Бр. 574, управљеним на команданта шумадијске дивизије, којим оптужени, као министар војни, заповеда, да се казни управник војно-техничког завода што узима на одговор раднике истог завода који су потписали неповерење ондашњој управи општине крагујевачке, која је стајала у опозицији према влади. Оваква два супротна акта његова, по једној истој ствари, доказују да је његова одбрана неистинита, и да му је наредбом под А.Пов. Бр. 5084 жеља била, да осигура избор народних посланика, присталица оптужене владе, тиме, што ће забранити право гласа оним грађанима, радницима, који су били у опозицији влади. Све ово види се из под 1/7 4 прилога. Из овога налази, да је оптужени

г. Богићевић повредио чл. 85 Устава, што доказује његовим признањем на протоколу саслушања под Бр. 237. Дело је ово предвиђено чл. 2 тач. 2 а казни се по чл. 8 закона о министарској одговорности.

7

Повреда члана 5 и 12 закона о телеграфу.

Оптужени г. Стојан Рибарац дан пре избора, а то је 24 фебруара тек. године, издао је распис свима окружним начелницима и управи града Ниша да забране сваку депешу, којом би се ма шта о избору народних посланика јављало! Последица овог расписа била је да се на пет-шест дана после извршених избора народних посланика није знао резултат избора, а то је учињено у жељи да би се могли фалсификовати бирачки записници, на случај да исход избора испадне неповољан по владу, што да је рађено видеће се, из оних факата, која су изнесена у делу под V; овај распис оптуженог г. Рибарца противан је чл. 15 закона о телеграфу, по коме телеграфска станица може задржати оне депеше, које би биле управљене против закона и морала, или би вређале власти и коју другу личност, као и депеше оних приватних лица, којих би задржавање захтевали интереси земље. Нема сумње да неоправљене депеше о изборима, у којима су приватна лица саопштавала резултат избора појединим редакцијама нису налагали интереси земље, јер се њима нису могле распламтети страсти, већ на против само утишати. Сазнање истине о резултатима избора могло је само допринети да се партијска борба стиша а напротив, задржавање депеша о исходу избора, зало је повода да се партијске страсти још више распале.

Одбрана оптуженог г. Рибарца, да министар унутрашњих дела има право да обустави и депеше приватних лица, кад за умесно нађе, неумесна је. Тако неограничено право нема министар унутрашњих дела, као што се види из горњег законског правног прописа. Оваквим незаконитим радом оптужени је задржао телеграф као државну установу, за своје искључиве партијске жеље. Ово се тврди и сведоџбом г. Љубе Каменичића начелника округа рудничког на протоколу саслушања под Бр. 172, кад сведочи да је вест о појави Карађорђевића претендента на српски престо и апшење главног одбора у Београду добио од једног окружног начелника, а да је истинита уверио се из београдске министарске штације, чему је циљ био да се заварају бирачи. Оптужени је могао узбуњити земљу таквим лажним вестима, док опозиција није се могла служити телеграфом у циљу побивања таквих лажних гласова. Оптужени г. Рибарац у неколико признаје, да је забранио свако отправљање депеша, којима би се јављало о резултату избора, као што се то види из протокола његовог испита по Бр. 234, но и поред тога, што се доказује сведоџбама испитаних сведока: Јосифа Милосављевића, Томе Михаиловића и Војислава Стој-

ковића, ревизора при телеграфској београдској главној станици, који су на протоколима под Бр. 254, 255 и 256 то посведочили, као и да је та забрана трајала од 25 фебруара до 4 марта тек. год., дакле за време избора. Све ово тврди се са ова два под 1/8 прилога.

Ово је дело предвиђено у тач. 6 чл. 2 закона о министарској одговорности а казни се по чл. 8 истог закона.

8

Повреда члана 67 изборног закона.

Расписом својим од 21 августа пр. год. П.Бр. 1587 министар унутрашњих дела упутио је полицијским властима да на случај важне и хитне потребе као на пр. за гоњење хајдука, угушење већег нереда итд. и ако нису довољна она средства којима располажу, могу тражити војну помоћ од дивизијских команданата. Овај распис сам по себи није требао ни издавати, кад је већ то познато, да се војна помоћ може дати у случају хитне и важне потребе. Издавање овог расписа, и то 12 дана по доласку оптужених на владу, а нарочито у времену, кад се ни у ком крају нису појавили хајдуци, објашњава његову појаву тиме: да су полицијске власти и сам министар унутрашњих дела били уверени да ће насилно одузимање општина наћи отпора код народа, и да ће им у том случају требати војна помоћ. Све ово доцније се и потврдило. Услед оваквог олаког потрзања војске проливена је крв невиних српских грађана, који су на основу закона бранили своја самоуправна права, чему су сведок догађаји у Горачићу, Чачку, Смедереву, Коцељеви и другим местима у нашој отаџбини. Сам министар унутрашњих дела, а тако исто и његови потчињени органи без важне и појављене потребе тражили су и употребљавали војну помоћ, и то у толиком размеру да је овим углед и задатак војске тонижен. У овој безобзирној војној помоћи г. министар војни није с зауставио ни онда, кад је из поднетих му релација појединих команданата увидео да је војска обманута и да њена помоћ није ни потребна била. А министар унутрашњих дела није се зауставио ни онда, кад су га његови органи извештавали да војска није чинила употребу, дакле да је потрзана без икакве потребе. Они су ишли и даље, и сами у споразуму а све под претпоставком, да ће приликом избора народних посланика бити нереда, на пет до осам дана пред изборе наредили кретања војске у извесна гласачка места.

Тако г. министар војни, услед доставе, да се спремају неки да нападну ивањички магацин, на полеђини истог акта под 17 фебруаром тек. год. оставља решење, да једна чета из Пожеге оде у Ивањицу и чува магацин, а једна чета на дан избора 25 фебруара да оде у Добриње. Дакле, и министар војни својеручно без икакве хитне и важне потребе на 8 дана пред избор наређује да чета на дан избора иде у Добриње.

Кад је овако олако схватио задатак војске, као и важност потребе кад војну помоћ треба дати и употребити, сам војни министар, онда није никакво чудо што је начелник округа црноморског још даље ишао и од месног команданта тражио војну помоћ, без мало у сва изборна места, а то се види и из списка. Догађај у Горачићу такође доказује да није била потребна војна помоћ, нити одузимање општине, кад сам комесар у своме извештају вели да је нова управа изабрана, и да је она почела радити у другој згради. Према томе није било разлога нападати војском на оне, који нису одобравали овакво премештање суднице, и код ње се били искупили, без икакве намере и спреме да ма кога нападају. У осталом и саме релације, које су поднели министру војном поједини команданти војске пред изборе и на сам дан избора потпун су доказ, да никаквог нереда не само што није било, него да се нигде ни појавило није. Кад стоји тај факт да је војска без потребе употребљавана, и да министар војни по претставци министра унутрашњих дела није се уверавао о тој потреби, а такође ни министар унутрашњих дела по претставкама потчињених органа и када се узме у оцену нарочито и то, да је војска кретана у изборна места пред изборе и на сам дан избора, онда је јасно да је овако кретање војске вршено са напред удешеним планом и споразумом између министра војног и министра унутрашњих дела једино у циљу да се утиче на избор, т. ј. да се бирачи застраше. Одбрана министра војног да је војну помоћ, у колико је он наређивао, вршио по усменој претставци министра унутрашњих дела, да ће бити нереда, и да о потреби као војник и министар није могао да сумња, и могла би наћи оправдање, да противу овакве одбране његове не стоји ово: што се као министар из поднетих релација уверио, да је војска без потребе потрзана и више пута обмањивања, што је сам решењем Пов. Бр. 58 под 17 фебруаром т. г. наредио без икакве писмене претставке од надлежних власти да једна чета на дан избора иде у Добриње, као место, које по Уставу бира једног посланика, а тако исто и решењем под Пов. К.Бр. 73 да војска иде у Лесковад због замишљене претпоставке да ће бити нереда у Власотинцима. Кад ово стоји, онда оптужени министар војни, коме је дужност била да чува углед и задатак војске, није требао у напред да наређује кретање војске у Добриње, ни зато, што од Пожеге где војска станује до Добриње, нема више од 24 сата, и у оваквој близини војна помоћ могла се дати тек онда, ако би заиста потреба настала.

Одбрана оптуженог г. Рибарца, да је упутио претставке министру војном о тражењу да се у извесна места на дан избора пошаље војска — на основу претпоставка полицијских власти — начелника окружних, којима је као министар морао да верује, нема никаквог оправдања, кад је он већ био уверен, да је војска више пута била потрзана без икакве стварне потребе. У овом случају, ако би и постојале какве претставке од полицијских власти код њега, као министра унутрашњих дела, нису требале наћи одзив, кад му је познато, да се по чл. 64 изборног закона, у одржавању реда за

време гласања брине претседник бирачког одбора. Само у случају потребе овлашћен је претседник да тражи помоћ од општинске или државне власти, а у чл. 67 истог закона прописано је, да нико не може ступити оружан на биралиште. Дакле, код оваквих јасних законских одредаба није било места претпоставкама да ће бити нереда на дан избора, и чињене су једино у циљу да се доласком војске у изборна места утиче на избор, застрашавајући бираче, а ни у каквом другом циљу. Све ово види се из ових под $\frac{1}{3}$ приложена 24 прилога. Па како је оваквим својим радом, тражењем, да војска на сам дан избора иде у извесна изборна места, повредио чл. 67 изборног закона, то је оптужени г. Рибарац заједно са г. Богичевићем и одговоран. Кривица за ово предвиђена је чл. 2 став 3 а казни се по чл. 8 закона о министарској одговорности.

9

Поведа члана 147 Устава.

Оптужени г. Стојан Рибарац бив. министар унутрашњих дела на питање начелника округа подрињског од 16 марта т. г. хоће ли по сазиву првостепеног шабачког суда упутити истом суду претседнике бирачких одбора, које је истом суду тужио главни бирачки одбор за повреде закона о избору народних посланика — одговорио је свима начелницима окружним да такве претседнике не упућују суду, па ако их и суд зове на одговор. По чл. 147 Устава судови су независни и потпуно самостални у вршењу својих судских послова, како према законодавној тако и према управној власти. Услед тога судови нису могли вршити своју судску дужност саслушавања оптужених и давања законног задовољења тужиоцима, јер по тужби нису могли добавити оптужене ради саслушања. Невршењем своје дужности административне власти уништиле су независност, судску, погазиле су ауторитет судова, јер не само да нису извршиле наредбе суда, него су такве и уништавале, као што тврди суд првостепени у Смедереву актом од 28 априла т. г. бр. 6295 и првостепени шабачки суд од 12 јула т. г. бр. 11466, којим извештавају министра правде о раду истих судова, по делма где су оптужена лица за кривице, која се казне по закону о избору народних посланика.

Одбрана оптуженог г. Рибарца да није послао упутство начелницима окружним да на позив суда не упућују лица оптужена за кривице казним по изборном закону, неистинита је, јер признаје да је на акту начелника округа подрињског својом руком написао такво упутство свима начелницима окружним; а да је такво упутство и послао свима начелницима окружним, доказ је горњи акт првостепеног смедеревског суда у коме се тврди да до 2 априла т. г. није ни једно позвано лице престало суду, које је оптужено за кривице учињене по изборном закону, већ да су таква лица почела долазити суду онда, кад је оптужени престао бити министар

унутрашњих дела, и кад су уклоњени они полицијски чиновници, којима је тако противзаконно упутство издато. А циљ је било, да осигура своје потчињене органе од одговорности, како би што ревносније оптуженог министра помагали у претстојећој борби. Све ово тврди се са ова три прилога под 10 приложена.

Из овога излази да овде постоји дело повреде чл. 147 Устава, према признању оптуженог на протоколу саслушања код Истражног одбора под бр. 235 и његовом упутству по акту начелника подрињског од 16 марта т. г. Дело ово предвиђено је чл. 2 тачка б а казни се по чл. 8 закона о министарској одговорности.

10

Поведа члана 92 Устава.

Оптужени г. Стојан Рибарац као министар унутрашњих дела издао је распис 28 фебруара т. г., свима окружним начелницима, да се умешају у радњу главног бирачког одбора и да изборна акта одузму. По чл. 92 Устава главни бирачки одбор прима сва изборна акта, прикупља и пребројава гласове, проглашава избор посланика и издаје им пуномоћства. У његову радњу није имао оптужени као министар унутрашњих дела права да се меша. Према овоме распису, који је отправљен окружним начелницима из београдске министарске штације у 11.45, начелник рудничког округа истога дана је јавио телеграфским путем оптуженом министру у 4.30 минута, да су акта од главног бирачког одбора за округ руднички одузета, и да је одбор спречен да изда пуномоћства изабраним посланицима. Целу ову радњу потврђује акт начелника среза трнавског, упућен главном бирачком одбору за округ руднички од 28 фебруара т. г. бр. 1957, којим забрањује истом одбору сваку даљу радњу и тражи да му изборна акта преда. Овим расписом оптужени г. Рибарац постигао је тиме то, да изабрани посланици за округ руднички нису добили пуномоћја а у исто време када је начелник округа рудничког одузео акта од главног бирачког одбора, решио се на фалсификат бирачких записника, јер је у депеши отправљеној оптуженом министру 1 марта т. г. тражио дозволу од њега, да са мањином чланова главног одбора изда пуномоћство посланицима, од којих вели, „могу бити“ 4 радикала, 2 либерала и 1 напредњак, а то је доказ да је за овакву радњу исти начелник имао ослонац у горњем противу уставном распису оптуженог г. Рибарца као министра унутрашњих дела.

Да је оптужени г. Рибарац остао доследан горњем распису коме је циљ био да пошто пото добије што више својих посланика, присталица и да умањи број опозиционих посланика, види се из две шифроване notiце од 27 фебруара тек. године отправљене из београдске министарске штације, у којима јавља г. Живану Живановићу члану Државног Савета и претседнику бирачког одбора за округ књажевачки, да пошто пото поништи изборе у истом округу, иначе је све пропало, и као што се из записника

главног бирачког одбора за округ књажевачки види г. Живановић доиста је то и покушао да изврши, јер је одвојио мишење да се не издају пуномоћја изабраним посланицима за округ књажевачки.

Оптужени г. Рибарац у својој одбрани пред Народном Скупштином и на саслушању код истражног скупштинског одбора под бр. 230 признаје за истинит распис од 28 фебруара т. г., упућен окружним начелницима да се умешају у радњу главног бирачког одбора и акта изборна обезбеде, али се брани да је том распису био циљ да изборна акта добави од главног бирачког одбора, који није надлежан да расписује накнадне изборе у појединим општинама, где исти није извршен, већ Народна Скупштина, и да је као министар надлежан био по изборном закону да изборна акта одузме и накнадне изборе спречи, као и да услед тога расписа није начелник среза трнавског одузео изборна акта за округ руднички и бирачки главни одбор растерао, наводећи да је исти распис примио начелник округа рудничког после пошто је акта од истог одбора већ одузео. Но та његова одбрана није ни уколико истинита. Као министар унутрашњих дела оптужени г. Рибарац могао је акта тражити само тад од главног бирачког одбора, кад он свој посао сврши, пуномоћства изда посланицима, и ако исти као надлежан не пошаље главном бирачком одбору у року одређеном, као што то прописује чл. 90 изборног закона, и ни у ком случају није се могао мешати у радњу главног бирачког одбора, нити исти растеривати, јер за оцену рада истих одбора као и посланичких пуномоћја надлежна је једино Народна Скупштина по чл. 104 Устава. Ово тим пре није могао чинити, што овај одбор није још ни примио сва изборна акта, као што тврди депеша начелника округа рудничког од 28 фебруара т. г. којом пита оптуженог г. Рибарца, после пошто је растеран главни бирачки одбор, ко ће примати изборна акта од 3—4 општине које нису предале, а после два дана тражи одобрење да са мањинном чланова главног бирачког одбора изда пуномоћја посланицима од којих би четири била радикална, два либерална и један напредњачки, не гледајући што је исти одбор растеран и акта одузета, и што је депешом од 28 фебруара бр. 282 јавио свима начелствима да је у округу изабрано 6 радикалних посланика и 1 либерални. Не стоји одбрана оптуженог г. Рибарца, да је његов распис начелник округа рудничког примио после пошто је акта одузео, јер томе противно тврди г. Љуба Каменичић на своме саслушању под бр. 170, бацајући кривицу на начелника среза трнавског, што је отишао да овај распис изврши.

А тако исто не стоји његова одбрана, да је он надлежан да се умеша у радњу главног бирачког одбора, што су ови наредили изборе у неким општинама по чл. 80 изборног закона, јер главни бирачки одбор има право наређивати избор накнадни у оним општинама где исти није извршен, и то је његово искључиво право а не г. министра унутрашњих дела, који није имао никакво уставно право да законска права главних бирачких одбора ограничава, њих растерује и акта одузима. Све је ово оптужени ми-

нистар предузимао, само у оним изборним окрузима, где су опозициони посланици изабрани, као што је то било у рудничком и књажевачком округу; међутим из депеше начелника округа подринског од 3 марта т. г., види се, да је у подринском округу исти министар дозволио накнадни избор, који је главни бирачки одбор одредио само зато, да тим путем повећа број посланика владних присталица.

У колико је неистинита одбрана оптуженог г. Рибарца, изјављена пред Народном Скупштином и на саслушању код истражног одбора, да није послао из београдске телеграфске станице две notiце 27 фебруара тек. године начелнику округа књажевачког, да саопшти претседнику главног бирачког одбора за тај округ, г. Живановићу, да пошто пото поништи изборе народних посланика, види се из факата: што је сведок г. Андри Тодоровић, телеграфиста у београдској телеграфској станици, који је оног дана био дежуран и исте notiце послао, на протоколу под бр. 54 то посведочио као и да му је такве notiце доносио послужитељ са потписом или без потписа оптуженог министра; што је сведок г. Стеван Попадић, телеграфиста у књажевачкој штацији, који је истог дана био дежуран, на протоколу под бр. 116 посведочио, да је истог дана примио ове две notiце из београдске телеграфске штације за начелника окружног, као да их је он са пантљике телеграфске и превео, што су вештаци г. г. Коста Коцић старешина министарске телеграфске штације, Аранђел Петровић и Андри Аголић, телеграфиста на протоколу вештачења под бр. 168 изјавили, да су исте notiце верно преведене са папирних пантљика, за које књажевачка телеграфска станица актом од 17 јула 1893 г. бр. 409 тврди да су њене и да су истините, као и да се налазе у средини депеша приватних, откуцаних на две пантљике, које нигде нису прекинуте, тако да искључују сваку могућност фалсификовања, а за ове папирне пантљике тврди поштанско-телеграфска станица у Књажевцу, актом од 17 јула 1893 г. бр. 419, да су заиста њене оригиналне, и што је последица таквог изданог налога г. Живану Живановићу била та, да је он као претседник бирачког одбора одвојио мишење да се изабраним посланицима за тај округ не издају пуномоћја.

Све ово види се из оних по 1/11 четрнаест прилога, а прилажу се и два комада оригиналних папирних пантљика телеграфске књажевачке станице.

Из овог излази да овде постоји повреда чл. 92 Устава, што се тврди свима напред наведеним доказима. Ова је кривица предвиђена чл. 2 тач. 2 и 5, а казни се по чл. 8 закона о министарској одговорности.

Оптужени г. Јован Авакумовић, бив. министар претседник министарског савета, са својим друговима дозволио је да скупштина сазвана за 25 март тек. године, решава икак у њој није било до-

вољно на окупу посланика за решавање, па чак су и премапотписали указ г. г. Краљевских намесника од 31 марта тек. године, штампан у 69 броју „Српских новина“, којим отварају Скупштину, тако састављену. По чл. 110 Устава Скупштина може тек онда решавати, кад у Скупштини на окупу има преко половине један посланик више од целокупног броја посланика који је Државни одбор одредио за целу земљу у смислу чл. 80 Устава. Из акта Народне Скупштине од 29 тек. месеца под бр. 708 види се, да целокупан број посланика за целу земљу који је Државни одбор одредио износи 134. На тај начин, да би Скупштина могла решавати треба да има на окупу од овог броја према чл. 110 Устава и чл. 12 закона о пословном реду преко половине један више, а то је 68 посланика. Но из извештаја оптуженог министра унутрашњих дела од 22 марта тек. год. П.Бр. 3576, који је штампан у 65 броју „Српских новина“, види се, да је од стране председника главних бирачких одбора за поједине округе и вароши објављен избор 128 посланика. У тај списак нису ушли 5 посланика за руднички округ, а то су: Ранко Тајсић, Лазар Прокић, Раде Протић, Љуба Новаковић, Коста Борисављевић и Михајло Церовић, зато, што је главни бирачки одбор за округ руднички растеран и акта бирачка одузета, као што се то види из факата наведених о делу под Бр. X, те на тај начин исти одбор није могао за ове посланике јавити да су изабрани, у „Српским новинама“ као што то прописује чл. 90 закона о избору народних посланика, а тако исто нису ушли посланици за округ пиротски: Андра Ристић, Ђорђе Ничић и Мијајло Протић зато, што је њих тек верификациони одбор Бр. X, те на тај начин исти одбор није могао за ове посланике а тако исто нису ушли посланици: Саватије Божић и Сретен Богичевић, што су они имали доћи у Скупштину тек после изјаве посланика Тодора Туцаковића и Петра Николића, који су изабрани на два места, а ови посланици могли су ту изјаву дати тек онда, кад им пуномоћја буду прегледана и уважена од стране Народне Скупштине, дакле, после пошто седнице Народне Скупштине буду отворене указом владе, као што то прописује чл. 92 закона о избору народних посланика.

Сви они посланици који нису могли бити у Скупштини, кад је она решавала о избору верификационог одбора, стављени су у извештај верификационог одбора, као да су ту баш та пуномоћја предана, што тврди списак њихових имена приложен истом извештају, у коме се види, да је на окупу било свега 74 посланика. Кад се ових десет посланика одбију од броја посланика, означених у извештају верификационог одбора онда на окупу кад је биран верификациони одбор и кад је влада г. Авакумовића отворила Скупштину, није било више од 64 посланика, а то није довољан број за решавање по чл. 110 Устава и чл. 12 закона о пословном реду у Народној Скупштини. Овим својим поступком кабинет г. Јов. Авакумовића погазио је горњи члан Устава и закона о скупштинском пословном реду.

Оптужени г. Јован Авакумовић и његови другови, у својој одбрани пред Народном Скупштином и на испитима код истражног

одбора, бране се тиме да они нису били надлежни да се мешају у рад Народне Скупштине, и да је при гласању, кад је биран председник Скупштине гласало 69 посланика; но ова одбрана њина неистинита је, јер као што се из извештаја оптуженог министра унутрашњих дела П.Бр. 3586 види да при решавању верификационог одбора нису могли бити присутни 5 посланика за руднички округ и три за пиротски округ за то што пуномоћја нису добили, а тако исто нису могли доћи, на место Тодора Туцаковића и Петра Николића, посланици Сретен Богичевић и Саватије Божић, зато што по чл. 93 закона о пословном реду могли су доћи тек после уваженог избора оних посланика на чије место долазе и њине изјаве за које изборио место задржавају мандат посланички, те тако излази да је при решавању о избору верификационог одбора могло бити на окупу само 64 посланика, док по чл. 110 Устава требало је да буде 68 посланика. Још се мање могу бранити оптужени тиме, да нису надлежни мешати се у рад Скупштине, јер по тој логици изашло би да је могло и 40 посланика доћи у Скупштину, изабрати верификациони одбор и уништити избор осталих 94 посланика, који нису могли на време стићи у Скупштину, услед каквих било сметњи те на тај начин уништити право толиких грађана, који су те посланике изабрали. Оптужени као чланови владе били су позвани да чувају Устав од свачије повреде, па било да она долази од Круне или од народних претставника у Скупштини, и тим то пре, што им је то одсудно налагао закон о министарској одговорности. Они не само да нису чували Устав од повреде, него су ту повреду санкционисали стварањем седница такве Скупштине, а ово су намерно учинили, јер им је као члановима кабинета, од којих су многи били посланици, морало бити познато колико је било посланика на броју у Скупштини при бирању верификационог одбора; а нарочито је то морало бити познато оптуженом г. Рибарцу, који је на претходном састанку од 25 марта г. г. изјавио у седници тако састављене Скупштине да она може решавати, па ма колико посланика било, све до свога конституисања и тиме још створио могућност Народној Скупштини да и даље ради на неуставном и незаконитом земљишту.

Оптужени не признају ово дело на протоколима својих испита Бр. 181, 187, 188, 202, 205, 208 и 227, али се оно потпуно доказује горњим под писменим документима, извештајима власти, који су горе поменути, а према којима нема места испиту сведока, на које се оптужени позивају. Све ово види се из под $\frac{1}{12}$ приложених девет прилога. Дело ово потпада под чл. 2 тачку 2 закона о министарској одговорности а казни се по чл. 8 истог закона.

Према свему изложеном, част је истражном одбору предложити Народној Скупштини да изволи решити: да се оптужени министри предаду државном суду и то:

За дело под I и III г. г. Јован Ђ. Авакумовић, генерал Антоније Богичевић, Коста Алковић, Стојан Д. Рибарац, Живојин Величковић, Светозар Гвоздић и Димитрије Стојановић. За дело под XI г. г. Јован Ђ. Авакумовић, генерал Антоније Богичевић,

Стојан Д. Рибарац, Живој. Величковић, Димитрије Стојановић, Велизар Кундовић и Јован Ђорђевић. За дело под VIII, б). Г. г. Стојан Рибарац и генерал Антоније Богићевић.

За дело под II, IV, Va) б) и в), VII, IX и X, сам оптужени Рибарац, и најзад за дело под VI сам оптужени г. Антоније Богићевић.

Но, по горњим делима, саучесници су сви они чиновници, који су вршили неуставне и незаконе наредбе оптужених министара а нису у смислу § 13 закона о чиновницима грађанског реда употребили право, које им поменути законски пропис даје, тј. ставили своје против разлоге, да такве наредбе као неуставне и незаконе не могу вршити, и тек у случају поновног наређења исте извршили на одговорност министара; а тако исто одговорни су они који су поступили противно правилима војним при употреби војске, о чему има несумњивих доказа у војним релацијама. Од чиновника грађанског реда, саучесници су ови окружни и срески бив. начелници, који су по делима оптужених министара саслушавани, а они који нису саслушавани, али се из овде прибраних писмених доказа види, да су саучесници, а то су: Павле Денић, бив. управник вароши Београда, Алекса Радуловић, бив. начелник округа црногорског (који је оптуживан за крађу, а пуштен из недостатака доказа за фалсификат, по гласу две пресуде), Љуба Каменичић, бив. начелник округа рудничког, Илија Драгутиновић, бив. начелник округа подунавског, Вуле Поповић, бив. начелник округа пиротског, Никола Јовановић, бив. начелник среза драгачевског, Ђока Пантелић, бив. начелник среза тринавског, Димитрије Калаџић, бив. начелник среза десковачког, Владимир Митровић, бив. начелник среза јадарског, Благоје Кулић, бив. начелник среза голубачког, Панта Стефановић, бив. начелник среза јасеничког, Младен Тодоровић, бив. начелник среза трстеничког, Васа Жупаневац, бив. начелник среза таковског.

А од војних лица она, за која се истрагом према горњим полицијским чиновницима као и војним релацијама буде показало да су учествовали у радњама противним правилима војним, односно употребе војске при изборима општинским, као и при изборима народних посланика. Сам пак г. Живан Живановић, члан Државног Савета, саучесник је у делу X, јер се писменим документима приложеним у овом делу доказује, да је противно изборном закону, који му гарантује независан положај као претседнику главног бирачког одбора у радњи изборној, послушао наређење оптуженог министра унутрашњих дела, да изборе у округу тимочком који су правилни и законити били — поништи.

Најпосле, из изборних аката види се, да су у небројено општина полицијски чиновници оружаном силом одурили претседнике бирачких одбора, поставили регенте, који су извршили изборе, цепапи записнице бирачке и друге састављали и на њима писмене људе потписивали. Ово све може се само тако иследити, ако се пошаље надлежним властима по појединим окружјама да одмах предузму кривичну истрагу. Фалсификовани су

бирачки спискови нарочито у окружјама: црногорском, тимочком, топличком, пожаревачком, подринском и подунавском, и на тај начин, вештачким путем, мислило се доћи до већине скупштинске, наклањене оптуженичкој влади.

На завршетку овог извештаја одбору је част изнети Народној Скупштини извесна акта, која је прибавио, ислеђујући кривце оптужених министара.

V

Завршетак извештаја Истражног Одбора.

Кад се кривце оптужених проуче хронолошким редом, онако како су по времену падале једна за другом у вези са приликама, које су их пратиле, у вези са одбранама оптужених и у вези са ислеђеним чињеницама, онда се долази до једне истине, која је врло важна за решење питања о оптужби. Та је истина, да је оптужена влада са прорачунатим планом, са откритеном и јасном намером погазила Устав и законе у јединој жељи, да би недовољеним и Уставом забрањеним притиском на изборима, добила за се скупштинску већину. Као год што нико не може веровати у њезину одбрану, да јој је време од 7 августа прошле године до 25 марта ове године, било потребно за проучавање потреба земље, да би могла извршити свој политички програм, те да је зато сазивала, одлагала и распуштала Скупштину, из које она није ни пошкла, тако исто свакоме је очевидна ствар, да је то време употребила на противустанка и незакона припремања да омете изборе. Кад би била истинита њена одбрана, Србија би то време провела у неуморном проучавању владиних тежња и њезиних будућих реформи, док на против, баш је то време испуњено низом њених неуставних и незаконих дела: отимањем општина по целој земљи, општим гоњењем, хапшењем и кажњавањем, тајним незаконим наредбама и осталим повредама политичких права грађана.

Политички програм, који је оптужена влада изнела, још кад је примила управу земље, такође пориче њезину одбрану, јер је тиме показала, да је на чисто с питањем какве су потребе земље према њеном разумевању. Па и тај програм влада је употребила само као сретство да прикрије своје праве тежње. Уместо да се преда изаради пројеката и будућих реформи по томе програму, у место да тај програм преда странци, она је предала полицијским властима, не као политички програм једне уставне владе, већ као једну врсту наредбе коју су срески начелници на јавним зборима објављивали, објашњавали, на нагонили и општинске судове, да је преко збора народу тако исто саопштавају и објашњавају, а ако то нису хтели учинити, принуђавани су казнама по кривичном закону за ненавршавање наредба. Тако исто осуђивани су и они грађани који нису дошли на збор да им се саопшти владин програм. То тврди извештај начелника округа рудничког у прилогу, од 21 марта 1893 год. Бр. 129, упућен министру унутрашњих дела, по коме је кажњено за цепање владиног програма

23 лица; то исто потврђује и извешће начелника округа пожаревачког истог дана и месеца Ф.Бр. 170. Подноси се овде и извештај начелника округа моравског о овим казнама. Из ова три извештаја, кад се упореде, види се у исти мах, да су одговори на питање министра унутрашњих дела, која су упућена свима окружним начелницима. Ови извештаји, поред осталог, најбоље карактеришу ону систему владавине, која је била у томе времену. Тако на пр. само у та три округа било је кажњено за непуних седам месеци: за противстајање власти 227 лица, за опорочавање власти 172 лица, за неупис млађих 186 лица, за небрижљиво купљење пореза, за издавање лажних исправа и за противзаконно лишење слободе 435 лица, а ово су кривице само претседника општина; за увреду намесника и владе 25 лица, узето на одговор за велеиздају 85 лица и смењених општинских часника у 245 општина.

Све полицијске власти употребљене су искључиво на припрему за изборе, која је ишла на то да искључи вољу народа. Као што се види, програм владе играо је у томе велику улогу, јер су га полицијске власти проносиле и објављивале народу као наредбу, и то о државном трошку, као што то тврди приложени извештај са прилозима министра унутрашњих дела од 22 јула тек. год. Бр. 10026, по којем је издато 3.265.— динара за дијурну чиновницима полиције, што су програм оптужене владе објављивали народу, и то из партије трошкова управних власти, те је на тај начин државна каса са толико оштећена. Поред свију недозвољених сретстава за агитацију у корист оптужене владе употребљено је још једно средство које се у Србији јавља као новина. Употребљен је и државни новац, што се види из телеграма начелника среза голубачког, упућеног начелнику округа пожаревачког 20 фебруара 1893 год. Бр. 24, којим пита „јесу ли 25 банака за агитацију”, — из телеграма начелника среза јадарског, упућеног начелнику округа подринског, 15 фебруара 1893 год. Бр. 26, којим пита: „хоћу ли добити ону суму новца. Потребно је”. Најзад из депеше начелника округа рудничког, упућене непосредно министру унутрашњих дела, у којој се између осталог вели и ово: „Црнчевих моли за обећану суму” (ова депеша приложена је у почетку овог извештаја).

Ова факта и догађаји којима је испуњено време од 7 августа 1892 год. до 1 априла 1893 год. најјасније потиру одбрану оптужене владе, као год што је потируе факт, да после пада њезног не само да није нађен ни један пројекат закона, него на против нађено је и сувише противзаконних наредба и дела, која потврђују ону истину, која је од стране одбора напред изнесена.

Каква је и колика кривица, кад једна влада скроји нарочити план да општу вољу народну при изборима народних посланика сузбије и угуши, свакојак не треба мерити према казни коју закон о министарској одговорности изриче, већ је треба оцењивати према важности коју она има у самом Уставу. Устав се може вољно или невољно у појединим деловима и повредити, па ипак да његова суштина остане здрава и неповређена. Али кад се Устав суспен-

дује у његовој суштини, кад се народу спрече и пониште она грађанска права и слобода, којима он треба да се послужи, те да изабере своје претставнике, кад се народу спречи и одузме изборно право, онда је Устав погажен у његовој суштини, онда је Уставу одузето оно, што га Уставом чини. Колико је оптужена влада решена била да у том правцу ради, најбоље се огледа из факта, што се она и после изгубљених избора, кад се све што је употребљено показало као недовољно, служила још недозвољеним сретствима да свршене изборе преиначи у своју корист, а кад и то није помогло, да у Скупштини, путем фалсификата дође до верификационог одбора, на послетку да отвори Скупштину, која по Уставу није смела бити отворена са недовољног уставног броја посланика.

Закон о министарској одговорности казни повреду Устава до 8 година затвора, а повреду изборног закона до 5 година.

Наведена факта у овом извештају потврђују, да су оптужени не само вређали поједине одредбе изборног закона и Устава, већ су у самој ствари употребили све, да суспендују изборе у оној мери у којој је њима ради одржања на власти било потребно, и кад тим путем нису дошли до циља, они су суспендовали Устав у оној битној уставној одредби, која не признаје Скупштину, коју су они указом отворили.

Оптужена влада, у гажењу Устава и закона отишла је тако далеко, да је премашила све оне кривице које су законом о министарској одговорности предвиђене, њезине намере заједно са делима, управљене су противу најбитнијих уставних одредаба. Њихова отворена намера, њихов отворен рад, управљен је на гажење његово у основи. Кад закон (§ 87 Казн. Закона) казни као издајника земље онога, који покуша да земаљски Устав насилно промени, онда од те кривице није ни мало далеко ни то, што је оптужена влада, налазећи ослонац за сав свој противуставан рад и противзаконни рад код двојице намесника, као својих политичких једномишљеника, оставила их да и преко уставног рока врше Краљевску власт без трећег намесника; што је оптужена влада исто тако споразумно са непотпуним намесништвом извршила изборе под притиском и под окриљем бајонета, па ипак добила недовољан број посланика у Скупштини, извршила у Скупштини фалсификат, и напослетку је и отворила завршујући на тај начин низ извршених злочина.

Такве кривице, по својој убитачности по земљу теже су у многоме од малене казне, коју је закон о министарској одговорности прописао. И Народна Скупштина, којој је чување Устава положено у руке, извршиће само своју дужност, ако овај извештај са свима његовим тачкама оптужења прими. На тај начин, она ће погажена уставна права грађана издићи на ону висину, на којој она треба увек да буду, да би у нашој отаџбини било реда и правде. На тај начин само она ће прекинути оне противуставне тежње, које су за време прошле владавине бациле земљу у вртог међусобне борбе, борбе власти с народом, која је претила да пређе

у отворени грађански рат, од кога је спасла Србију једино реше-ност и одлучност Краља Александра I.

Одбор сматра за част што му је поверен овај пажан посао, и благодари Скупштини на поверењу.

Бр. 210
30 јула 1893 год.
Београд.

Известилац
Никола П. Николић

Претседник Скупштинског
Истражног Одбора
Риста С. Поповић

Чланови:
Ранко С. Тајсић
Арса М. Дреновац
Сима Костић
Костиа Борисављевић
Вел. Тодоровић
Дим. Илиџановић
М. С. Вуричић
Сошир Т. Аранђеловић
Дим. Кајић
Мих. Марџинац

Такав сјајан извештај подноси скупштински истражни одбор. Нека му је хвала од потомака оних чија је крв проливена у одбрани уставних права Србинових!

VI

Шта је влада Пашићева требала да ради по смрти Косте Протића трећег намесника?

Народна Скупштина усвојила је извештај истражног одбора, упућен државном суду у који су ушли коцком чланови Државног Савета: Пера Велимировић, Владимир Јовановић, Стева Р. Поповић, Гига Гершић, Јован Ђаја, Илија Душманић, Пера Ђорђевић, Светомир Николајевић и чланови касације: Павле Јанковић, Јеврем Андоновић, Зарије Угричић, Ђорђе Симић, Васа Манојловић, Свет. Јањић, Димитрије Миловановић, Коста Савичевић. Сва истражна акта по овоме делу с извештајем истражног одбора упућена су Државном суду, преко претседника Државног Савета, који је и претседник државног суда, па је онда Краљ 9 августа лично закључио седнице ове Народне Скупштине, прве после 1 априла 1893 године.

Као што ћемо доцније видети, Државни суд није донео своју одлуку по кривници оптуженог кабинета Јована Авакумовића, јер је Краљ Александар аболацијом прекинуо суђење над окривљеним министрима, те се не може знати какво би било решење Државног суда. Али је Народна Скупштина донела свој суд. Она је нашла да су Устав погазнили и два члана крњег Краљевског Намесништва и министри либералног Авакумовићевог кабинета. И то не само стога, што се два намесника после смрти Косте Про-

тића нису ограничили на *отправљање* државних послова до *првој састанка* Народне Скупштине, која бира трећег намесника, него што су њих двојица присвојили пуну Крунину власт која припада Краљу, односно Краљевском Намесништву од *три лица*. Сва остала гажења Устава само су последица гажења чл. 71 Устава: прво су га погазила два намесника, и да ови то нису учинили, министри Авакумовићевог кабинета не би имали могућности да га газе, и цела Народна Скупштина једнодушно, и радикална и напредњачка група, нашла је да су намесници криви за гажење Устава, али нису могли бити оптужени ни кажњени само стога што Устав није предвидео казну за намеснике кад погазе Устав. Самим тим што намесници нису прихватили предлог Пашићеве владе да се на основу чл. 71 сазове Народна Скупштина, ради избора трећег намесника, намесници су погазили Устав, чије се извршење не може одлагати одредбама ни једног другог члана Устава. Одлагање извршења овога члана Устава не може се правдати ни тиме што у томе члану Устава није одређен рок када треба да се сазове Народна Скупштина ради избора трећег намесника. Није одређен временски рок, али је тај рок одређен речју „отправљао“, јер се у чл. 71 изрично наређује да ће два намесника „отправљати“ краљевску власт до првог састанка Народне Скупштине сазване за избор трећег намесника. У смислу уставне одредбе чл. 71 сав и једино посао крњег Намесништва био је да одмах после смрти Косте Протића сазове Народну Скупштину за избор трећег намесника. Намесници крњег Намесништва нису смели мењати владу све дотле док се не изврши избор трећег намесника, јер је вихова једина легална дужност после смрти била да сазову Народну Скупштину ради избора трећег намесника. Да је Народна Скупштина ради овога била сазвана одмах, да је трећи намесник изабран у најкраћем физички могућем року, после времена, колико је потребно да се народ и посланици састану у Београду, задовољен био би чл. 71 Устава, намесници не би погазили Устав, и тек после избора трећег намесника могли би мењати владу. Отерати владу, која има већину у Народној Скупштини било би не само непарламентарно, него би било и неуставно. Али и оваква промена не скида ни с пуног Намесништва кривицу ако допусти новој влади да може газити Устав и законе, проливати крв српског грађанина, само да се фалсификује воља народна. Не могу намесници не видети оно што својим очима виде; не могу гледати како министри наређују да војска убија српске грађане и никоме ништа; и за такве поступке владине кривице су и намесници поред министара. Чим намесници нису против оваквих министара предузели никакве мере, нити их нису најурили после гажења Устава — значи да су и они солидарни с њима, према томе и они су одговорни; они су Уставом одређени да врше Краљевску власт по Уставу, али не да газе Устав.

Све сам ово навео, да бих показао како би требало да се Установљавци позабаве и питањем: да ли краљевски намесници могу газити Устав, а да зато остану некажњени. Убеђен сам, тврдо верујем, да

се два члана крњег Намесништва не би решили да после смрти Косте Протића одмах не сазову Народну Скупштину ради избора трећег намесника, само да је постојала одговорност и за намеснике који Устав газе, или допуштају да његови министри Устав газе. Ја не сматрам да су намесници то што и Краљ; намесници имају да врше краљевску дужност по одредбама Устава; они не смеју некажњено да злоупотребљавају краљевску власт; разуме се, ни Круни се не може одобрити гажење Устава и за њих постоји у оваквом случају казна — само што је она у рукама народа а не писаног закона. У случају кад Краљ газе Устав — народ је тај чинилац, који има да га одобри или не одобри, да Краља казни или да му поступак одобри.

Али када крње Намесништво није хтело да разуме да је његова једина дужност и сав посао у томе да сазове Народну Скупштину ради избора трећег намесника него је саставило једну противуставну владу и продужило вршити остале дужности Краљевског Намесништва; кад се није одазвало захтеву владе Пашићеве да сазове Народну Скупштину за избор намесника и да врши дужност Намесништва до првог састанка Народне Скупштине, која бира трећег намесника, него је неуставно присвојило себи власт, уважило оставку Пашићеве владе и поверило састав нове владе Авакумовићу, онда је бар дужно било да тражи да нова влада у физички могућем року учини и сазове Нар. Скупштину која би изабрала трећег намесника, који би пред њом заклетву положио.

Међу народним посланицима се тада говорило, а Веснић је у Народној Скупштини изјавио, да је влади Пашићеве прва дужност била поред сваког другог посла, да захтева од крњег Намесништва да сазове Народну Скупштину која ће изабрати трећег намесника, јер је ово једини уставни посао, који је крње Намесништво могло да изврши. Крње Намесништво је требало да буде оно што и влада у оставци, којој се поверава да отправља дужност министра до образовања нове владе. И крње Намесништво и министри у оставци дужни су мотрити да се врше постојећи закони: да полицијске власти одржавају ред у држави, да судови суде, да финансијске власти врше своје законом им одређене дужности. Као што ни министри док су у оставци, не потписују никаква решења, не подносе круни никакве указе, тако ни крње Намесништво не може вршити краљевску власт, већ је према Уставу дужно предузети само мере потребне ради сазива Народне Скупштине за избор трећег намесника. Крње Намесништво, као и влада у оставци, само отправља своју дужност док се не попуни, а попуни се мора ако се хоће да врши краљевска власт; у колико се пре попуни, пре ће постати потпуно, пре ће изгубити карактер крњег Намесништва. Тако су онда гледали на ово питање народни посланици приликом оптужбе Авакумовићевог кабинета. Да је влада Пашићева одмах после смрти Косте Протића поднела крњем Намесништву предлог, да се сазове Народна Скупштина ради избора трећег намесника, и истакла пред намеснике своје мишљење да и влада и Намесништво не могу вршити пуноважно дужност мини-

стара односно краљевских намесника док се не сазове Народна Скупштина, која на свом првом састанку врши избор трећег намесника, и да је сав посао по Уставу и крњег Намесништва и министара само да отправљају своје дужности док се не изабере трећи намесник — јасно би се утврдило, да влада спори намесницима да њих двојица могу вршити краљевску власт пре него се сазове Народна Скупштина, која бира трећег намесника, и да влада сматра да крње Намесништво газе Устав кад одбија предлог владин да се сазове Народна Скупштина за избор трећег члана Намесништва.

Али да је крње Намесништво усвојило предлог владе Пашићеве па сазвало Народну Скупштину и изабрало трећег намесника, онда би логична последица овог акта скупштинског била — оставка владе Пашићеве. Јер је јасно, да је Пашићу поверило састав владе намесништво, чији су чланови били Јован Ристић, Јован Белимарковић и Коста Протић. И кад би Народна Скупштина изабрала у место Косте Протића за трећег намесника Николау Пашића тим самим фактом престаје и Пашићев кабинет, јер је влада дужна била дати оставку. Јер избором трећег намесника, мења се и воља пуног Намесништва; онако исто, као што постојећа влада даје оставку кад на престо дође нови Краљ, тако би исто влада дужна била дати оставку кад долази ново Намесништво. Јер кад би место Пашића био изабран какав либерал, рецимо Авакумовић или Анта Богићевић, нема сумње да би либералом попуњено Намесништво (са сва три либерала) поверило састав кабинета можда претседнику старог кабинета, али сигурно каквом либералу, јер су два намесника већ створила уверење, да је радикална странка изгубила поверење народа.

Дакле, први корак Пашићеве владе после смрти Косте Протића требало је да буде предлог крњем Намесништву да се сазове Скупштина за избор трећег намесника, да га крње Намесништво усвоји, да Народна Скупштина изабере трећег намесника, да влада Пашићева поднесе новом Намесништву оставку, а ново Намесништво да повери састав кабинета коме за разумно нађе. Пашић пак није тако урадио, он је предлог за сазив Народне Скупштине поднео крњем Намесништву тек после два месеца, пошто је признао у прокламацији по смрти Косте Протића да крње Намесништво може отправљати пуноважно краљевску дужност; крње Намесништво се огрешило о Устав, кад није прихватило, па макар и задоцњени, предлог владин за сазив Народне Скупштине ради избора трећег намесника, него је поверило састав кабинета Јовану Авакумовићу; тиме је крње Намесништво напореда с владом газило Устав и законе и уздуж и попреко. После 9 августа у Србији није постојао Устав.

Истражни Одбор је, несумњиво, масом докумената доказао да су министри Авакумовићевог кабинета погазили разне одредбе Устава, што повлачи собом веће или мање казне по закону о министарској одговорности. Оптужба и предлог Истражног Одбора о кривници Авакумовићевог кабинета нарочито су подвукли одредбу

чл. 71 Устава, који гласи: „У случају да који члан Намесништва умре или тако оболи да по уверењу три лекара, које Државни Савет одреди на позив она друга два намесника и у договору са њима, не би могао више никако своју дужност вршити, или најзад ако да оставку, друга ће два намесника отправљати државне послове до првог састанка Народне Скупштине која бира трећег намесника”.

Нас овде интересује само ова одредба овог члана Устава: „У случају да који члан Намесништва умре....., друга ће два намесника отправљати државне послове до првог састанка Народне Скупштине која бира трећег намесника”.

Сукоб је био јак између оптужених министара и народних посланика око тога: која је то Народна Скупштина која треба да бира трећег намесника: да ли редовна која се сазива по Уставу 1 новембра или ванредна Народна Скупштина, која се може сазвати кад год се нађе за потребно. Тужиоци и Извршни Одбор налазили су да је требало сазвати Народну Скупштину у ванредан сазив пре 1 новембра, или бар првог новембра, да бира трећег намесника, али се ни у ком случају избор трећег намесника није смео одлагати и после првог састанка редовног сазива.

И Авакумовић и његов друг Рибарац, главни кривац за гажење овог као и осталих чланова Устава, тврдили су, да нигде у чл. 71 Устава не пише да се трећи намесник има да бира у ванредном или редовном сазиву Народне Скупштине, нити је пак одређен дан кад треба сазвати Народну Скупштину, која би на своме првом састанку изабрала трећег намесника.

Одиста, Устав у своме чл. 71 не одређује рок кад треба да се састане Народна Скупштина ради избора трећег намесника. Не одређује ни кога дана, ни после колико месеци треба да се састане Народна Скупштина ради избора трећег намесника, али чл. 71 каже: „У случају да који члан намесник умре,..... друга ће два намесника отправљати државне послове до *првог састанка Нар. Скупштине која бира трећег намесника*”. Уставом се не наређује да ће се избор трећег намесника извршити на „ванредној” или „редовној” Народној Скупштини, него да два намесника могу отправљати државне послове до *првог састанка Нар. Скупштине која бира трећег намесника*. Овај посао, избор трећег намесника, резервисан је за нарочиту Нар. Скупштину која бира трећег намесника. Једино право које је дато крњем Намесништву јесте то да потпише само два указа: један је прокламација народу о смрти Косте Протића а други о сазиву Нар. Скупштине ради избора намесника. Сваки други посао крњег Намесништва је искључен, јер за сваки други крупан посао потребна су сва три намесника, пошто чл. 61 наређује, да ће за време непунолетства престолонаследника „уставну власт краљевску вршити до његовог пунолетства Краљевско Намесништво састављено од *три лица*”. Трећи члан Намесништва неће се по Уставу бирати ни у ванредном, ни у редовном него у нарочитом (чл. 62 Устава) сазиву Народне Скупштине. А кад тај нарочити сазив Нар. Скупштине мора бити? Или, може ли крње Намесништво од два намесника вршити ма

какав државни посао пре него што изда прокламацију о смрти умрлог члана Намесништва чл. 71 и сазове нарочиту Народну Скупштину на своме првом састанку ради избора трећег члана (чл. 71). Само ова два акта су уставна, и крње Намесништво мора и може само њих извршити да би се са трећим чланом оспособило да може вршити у име Краља пуну његову власт.

Управо, крње Намесништво не може ни један акт упутити или извршити, ако ова два претходно не учини т. ј. не обзвани прокламацијом смрт умрлог члана и не сазове Нар. Скупштину ради избора трећег члана уместо умрлог. Иначе мора стати цео државни апарат, чији рад зависи од решења потпуног Намесништва. Прво ова два акта Намесништва па онда остало. Овакво разумевање овога питања постаје још јасније, кад на један мах умру два члана Намесништва. Да ли се може допустити да један члан отправља краљевску власт, кад је за ово овлашћено само Намесништво од три члана. Сам смисао чл. 61 Устава да само три лица врше краљевску власт казује да одмах после смрти једнога члана треба саставити Нар. Скупштину ради избора трећег члана Намесништва. Управо, оног истог датума, кад се јавља о смрти члана Намесништва треба наредити и сазив Нар. Скупштине која на првом своме састанку бира трећег члана. Ето, том одредбом Устава одређен је и рок и време кад треба сазвати нарочиту Народну Скупштину за избор трећег намесника. Једним истим потезом пера требало је потписати два указа: један по чл. 71 којим се објављује да је један намесник умро а други по чл. 61 којим се сазива Нар. Скупштина за избор трећег намесника у нарочити сазив, чл. 62 Устава. То су рокови, који се нису могли мимоћи а да се Устав не повреди.

Али крње Намесништво није хтело потписати указ о сазиву Нар. Скупштине ни после два месеца, а још мање би пристало да је сазове истог дана кад се јавља о смрти Косте Протића. Овде се јавља питање: шта је у овом случају у духу Устава, да ли воља крњег Намесништва, које је изгубило право да врши сву краљевску власт Уставом предвиђену и на три члана Намесништва пренесену или влада која тражи да се одмах предузму мере да се обнови Намесништво од три члана одређено чл. 61 Устава.

Влада Пашићева требала је сазвати Народну Скупштину у нарочити сазив (чл. 62 Устава) ради избора трећег намесника (чл. 71 Устава) а није требала подносити оставку једном фактору, крњем Намесништву, кад се зна да се оставка једне владе подноси ономе чиниоцу од кога је мандат био добивен, Краљу, односно Намесништву, и то *једном* а не *крњем*. Ако крње Намесништво није хтело да испуни своју уставну дужност чл. 71 Устава, дужност је била Пашићевог кабинета да прибави важност ономе члану Устава. Није требало губити из вида да је Пашићев кабинет имао мандат од пуног Намесништва, од сва три члана његова, и да му тај мандат може одузети само пуно Намесништво од три члана, а не крње Намесништво од два или једног члана. Интересантно је било знати: да ли би један намесник могао „пуноважно”

претстављати пуно Намесништво, т. ј. самога Краља; кад би се и овај један намесник руководио Рибарчевом логиком да се не мора Намесништво ни попуњавати, јер један, преживели намесник неће да сазове нарочиту Скупштину за избор два друга намесника, онда бисмо могли имати Намесништво с једним регентом. Па још кад би престолонаследник имао 4–5 година, онда би преживели намесник био други Краљ неких 10–12 година. Ето куд води логика заслепљених либералних министара.

Пашић је изгубио уставну парницу онога тренутка, кад је у прокламацији народу о смрти Косте Протића изјавио да ће крње Намесништво „пуноважно” (овакве одредбе нема у Уставу) отправљати Краљевске дужности, и кад је доцније подносио крњем Намесништву на потпис и друге указе. Овим је Пашић признао да два члана могу пуноважно отправљати све краљевске дужности предвиђене Уставом и резервисане само за Намесништво пуно од три члана. Ту фаталну погрешку није смео учинити кабинет Пашићев. Гребало је сазвати Нар. Скупштину да примени чл. 71 Устава одмах после прокламације о смрти трећег намесника упућене народу. Само су те две дужности прописане Уставом за крње Намесништво и за владу његову – и ништа више. Тако се мислило у кулоарима Народне Скупштине сазване првог јуна 1893 године.

Али омашка Пашићевог кабинета не олакшава кривицу Авакумовићевог кабинета због гажења Устава почев од 7 августа 1892 па све до 31 марта 1893 године.

Два краљевска намесника сматрали су, како оптужбени предлог народних посланика тврди, да избор трећег намесника треба да изврши редовни сазив Народне Скупштине, јер чл. 71 Устава гласи да они имају право отправљати Краљевску власт до првог састанка Народне Скупштине која бира трећег намесника.

Још одмах у почетку министарске кризе пада у очи да председник владе тражи сазив ванредне Нар. Скупштине за примање трговинских уговора са Аустро-Угарском и Немачком на основу чл. 71 Устава. Ако се загледа у одредбу овога члана – видеће се, да ова одредба гласи само за отправљање дужности Намесништва до првог састанка Народне Скупштине која бира трећег намесника. Тврдило се тада да је требало тражити од намесника сазив ванредне Нар. Скупштине која ће бирати трећег намесника, јер Намесништво није хтело усвојити предлог да се сазове ванредна скупштина за изгласавање трговинског уговора: за изгласавање ових уговора није потребно било сазивати ванредну скупштину, јер је било времена да се они изгласају и на редовној Скупштини, која би се састала 1 новембра 1893 год., што се доказало доцније после првог априла, кад су уговори били поднесени 3 јуна 1894 год. а већ 16 јуна, после другог читања, били изгласани. Дакле, ако је за решавање трговинских уговора и био потребан ванредан сазив Нар. Скупштине због финансијских и привредних разлога, ипак одлагање његово и решавање за редован сазив није било противно Уставу, дакле могло се одложити за 1 новембар 1892 г.

Али је потпуно неуставно било одлагати попуњавање места трећег намесника до редовног сазива Народне Скупштине а да се тиме не погази Устав. Јер да је Уставотворац то хтео, он не би то питање издвојио из компетенције редовног сазива Нар. Скупштине и одређивао два намесника да отправљају дужност намесника до првог састава Народне Скупштине која бира трећег намесника. Члан 71 земаљског Устава утврђује: да бирање трећег намесника на место умрлог није посао ни редовног ни ванредног сазива Нар. Скупштине, него нарочитог, специјалног сазива Народне Скупштине, која бира трећег намесника, и допушта, да само догле два намесника могу отправљати дужности пуног Краљевског Намесништва. Правници посланици јунске Народне Скупштине мислили су да је требало да влада Пашићева захтева од Намесништва специјалан сазив Народне Скупштине само за избор трећег намесника а не и за претресање трговинских уговора: бар би се онда јасно видело, да би се намесници и либерална влада огрешили о чл. 71 Устава ако не би сазвали Скупштину за избор трећег намесника.

У целој овој уставној лори између Пашића и два намесника, Ристића и Белимарковића, мудри Ристић је надмудрио опрезног Пашића измамивши указ од 4 јуна 1892 год., којим два намесника непотпуно крње Краљевског Намесништва објављују српском народу прокламацију с контра потписом Пашића и његових другова која гласи:

„На основу члана 71 Устава земаљског објављујемо: Пошто је краљевски намесник, генерал Коста С. Протић, преминуо 4 овог месеца пре подне у Брестовачкој бањи, то ће од данас, на основу чл. 71 Устава, пуноважно отправљати државне послове Краљевски намесници господа: Јован Ристић и генерал Јован Белимарковић, до првог састанка Народне Скупштине, која бира трећег намесника.

Председник Министарског Савета

Јован Ристић, с.р.

Министар Иностраних дела и

Јован Белимарковић, с.р.

заступник Министра Финансија

Ник. П. Пашић

(Следећу потписи осталих министара).

Јов. Авакумовић брани се овим указом, који потписује цела Пашићева влада, а којим се олашћују два намесника да „пуноважно” отправљају дужност намесништва. Међутим је јасно да је споменути указ погрешно репродуковао чл. 71 Устава, јер у томе члану Устава нема речи „пуноважно”, а нико неће спорити да је меридавај члан 71 Устава а не погрешно написан указ. Јер при став члана 71 Устава гласи: „У случају да који члан Намесништва умре или тако оболи да по уверењу три лекара које Државни Савет одреди на позив она друга два намесника и у договору с њима, не би могао никако своју дужност вршити, или најзад да оставку, друга ће два намесника отправљати државне послове

до првог састанка Нар. Скупштине која бира трећег намесника”.

Први став тог члана Устава не допушта да два намесника могу „пуноважно” отправљати послове Намесништва, јер речи „пуноважно” нема у првом ставу овог члана Устава, а позивање пок. Авакумовића на указ од 4 јуна само доказује да се још при писању његовом помишљало на нешто супротно Уставу. По првом ставу чл. 71 Устава два Краљевска намесника отправљају државне послове само до првог састанка Нар. Скупштине која бира трећег намесника; у њему нема речи „пуноважно”, она је погрешно а можда и свесно погрешно унесена у указ.

Погрешно је позивати се на други став овог члана Устава, јер је он и сувише јасан. Њиме се ово наређује: „Ако би пак један од твојице чланова Намесништва имао преку потребу да за неко време отиде из земље, два друга намесника отправљаће послове. Али у том случају овај ће бити дужан да својим друговима остави писмену изјаву да унапред пристаје на све што би ови учинили у кругу Уставом им прописане власти.

„У свакој од ових прилика обнародоваће се одмах узрок за којег ће само два намесника отправљати власт Краљевску”.

Чл. 71 Устава предвиђа два случаја кад крње Намесништво, два намесника, може отправљати државне послове: један је по првом ставу његовом кад један намесник „умре”, а то је да отправљају дужност до првог састанка Нар. Скупштине која бира трећег намесника; други је случај кад један од три намесника отпутује у иностранство, у ком случају тражи се писмена изјава трећег намесника издата двојици.

У првом случају Нар. Скупштина бира трећег намесника а у другом га не бира.

Авакумовић би хтео, да су два намесника овлашћени по чл. 71 Устава да могу отправљати државне послове и без трећег намесника све докле, док се не сазове Нар. Скупштина која бира трећег намесника.

Министри Авакумовићевог кабинета избегавају своју одбрану за гађење овога члана Устава, него отпочињу своју одбрану са чланом Устава, који није у питању; они доказују да могу сазвати Народну Скупштину и да сазвану могу одложити. Министри кабинета Авакумовићевог и сам Авакумовић криви су што нису сазвали Нар. Скупштину за избор трећег намесника. Њихово једино право било је да отправљају дужност пуног Намесништва док се не створи временска могућност да се састане Нар. Скупштина која бира трећег намесника; на сазив ове Нар. Скупштине може се чекати само толико, колико је потребно да се најбржим путем састану народни посланици. Избор трећег намесника нису могла два жива намесника сматрати као обичан законски предлог за редовни или ванредни сазив Нар. Скупштине; избор трећег намесника толико је важан скупштински посао, да га је Народна Скупштина која бира трећег намесника морала свршити још на своје првом састанку. Дакле, влада није смела сматрати ову Нар. Скупштину као такву која би се могла сазивати и одлагати, него

њен сазив сматрати као први и једини посао крње Намесништва, и већ на првом састанку њеном изабрати трећег намесника и оспособити се за пуно вршење Краљевске власти. Оптужени министри беже од редакције тога овлашћења по редакцији чл. 71 Устава, које је ограничено, које им је дато да га могу употребити само ради тога да сазову Нар. Скупштину ради избора трећег намесника, пошто је једино право крње Намесништва да објаве прокламацијом народу да је трећи намесник Коста Протић умро, и да сазову Нар. Скупштину која ће изабрати трећег намесника на своје првом састанку. Крње Намесништво има права по Уставу само на ова два чина и на отправљање краљевске власти између овог указа и првог састанка Нар. Скупштине која бира трећег намесника. То и ништа више. Одлагање избора трећег намесника до редовне или ванредне Нар. Скупштине може бити само по цену гађења Устава. Оптужени министри обилазе око редакције чл. 71 Устава; доказују да су имали право да сазову редовну Нар. Скупштину 1 новембра, али не да реши избор трећег намесника, него да је одложи до краја децембра па да је ни тада не сазову ради избора трећег намесника, него да је распусти, и да са незаконито изабраном Народном Скупштином раде текуће послове, да место трећег намесника не попуњавају, него да са њоме врше законодавне послове све до пунолетства краљевог.

Истина је да први став чл. 71 Устава не одређује поименце датум кад после смрти трећег намесника треба да се састане Нар. Скупштина ради избора његовог заменика, али тај пасус даје право двојици намесника да могу отправљати државне послове само до првог састанка Нар. Скупштине која бира трећег намесника. Дакле, он наређује да се мора сазвати таква Нар. Скупштина, да се избор трећег намесника не сме одлагати ни до сазива редовне или ванредне Нар. Скупштине, а још мање да се могу употребљавати адвокатске ујдурме, па сазивати, одлагати, распуштати постојећу Нар. Скупштину, наређивати нове изборе, сазивати Нар. Скупштину, замајсторисавати већину у намери да се трећи намесник никако и не бира. Укратко речено: пре избора трећег намесника не сме бити распуштања Народне Скупштине и избора нове Скупштине; трећег намесника бира постојећа Народна Скупштина па и она чији је мандат случајно истекао у времену кад је смрт задесила трећег намесника.

Да изведемо закључак по првој тачки оптужбе о гађењу чл. 71 Устава. Међу посланицима јунске Нар. Скупштине утврђено је било мишљење, да је била дужност Пашићевог кабинета, да оног истог дана кад је изашао Указ о смрти Косте Протића објави и други указ, којим се на основу истог члана Устава сазива Нар. Скупштина која бира трећег намесника; да се ова Нар. Скупштина сазове у року од десет дана да изабере трећег намесника, да се на тај начин попуни крње Намесништво и створи пун представник краљевске власти. Јер и кад Краљ умре, онда престолонаследник сазива Нар. Скупштину у року од десет дана да положи заклетву и тиме изврши све уставне прописе одређене за пуно при-

бављање краљевских прерогатива. Аналого овоме и трећи намесник, као део вршилаца Краљевске власти, требало би да за то време буде изабран и положи заклетву. Да је Пашић одмах поднео крњем Намесништву Указ за сазив Нар. Скупштине која бира трећег намесника — уверио би се да ли би или не би два намесника потписали указ и да ли би предузео потребне мере да се Нар. Скупштина састане у случају ако два намесника не би потписали указ ради сазива Нар. Скупштине за избор трећег намесника. Ако Пашић не би предузео потребне мере да се Нар. Скупштина овоме захтеву одазове, дужност би му била да оставком кабинета протестује против поступка крњег Намесништва, и оптужени министри не би се могли бранити тиме, да „анормално“ стање постоји не од 7 августа него му је клица у смрти Косте Протића још од 4 јуна.

Све ово не може да ослободи два либерална намесника ни либералне министре од обавезе да сазову постојећу Нар. Скупштину ради избора трећег Намесништва. Још мање су смели распуштати Нар. Скупштину пре избора трећег намесника. Чим влада Авакумовића није поступила по првом ставу чл. 71 Устава — одмах је почела газити Устав. И она је за то крива.

Али циничка искреност Рибарца: да је парламентарно право да се и либералима да могућност да владају до пунолетства Краљевог, дакле, да власт буде у њиховим рукама две године, кад је у рукама радикала била четири и по године — јасно казује да либерална два намесника са либералним министрима нису ни помишљали да попуњују намесништво до пунолетства престолонаследника. Свој поступак о распуштању Нар. Скупштине бране Пашићевим указом, којим су два намесника, Јов. Ристић и Ј. Белимарковић, овлашћени да „пуноважно“ отправљају у име Краља државне послове до првог састанка Нар. Скупштине која бира трећег намесника. Истина датум за сазив овакве Нар. Скупштине није Уставом одређен, али да је умрли намесник био либерал, да је за време његове смрти била либерална влада и либерална Нар. Скупштина — нема сумње, да би се Нар. Скупштина састала у најкраћем року да сврши избор намесника, и за овај свој корак Намесништво не би тражило аналогију у каквом другом уставном наређењу, а најмање да би се Нар. Скупштина одлагала и да се крње Намесништво не би попуњавало.

Ја се не чудим што је у овоме непотпун Устав од 1888 године. Јер не треба заборавити (Види моју „Тимочку буну“, одељак о раду уставотворног одбора), да је одељак о Краљу и Намесништву редиговао сам Краљ Милан, рекавши, да је све остале уставне одредбе оставио онакве какве је одбор захтевао, али захтева да се одељак о престолу не претреса него да се прими онако како га он предлаже, јер он најбоље зна шта је потребно да се очувају прерогативе Краља и намесника. И уставотворни одбор је усвојио његов предлог о престолу онако како га је он предложио. Ко зна да он није приликом абдикације изјавио жељу тројици намесника, да се Намесништво не попуњава у случају смрти једног од

њих, него да двојица намесника врше дужност Краља све до пунолетства престолонаследника, како је то Рибарац наговестио у својој одбрани, правећи алузију и на неке тајне споразуме. Али постојао такав споразум или да га није било између повереника Краља Милана и њега самога, редакција самога члана је таква, да трећег намесника на место умрлог неће да бира ни редовна ни ванредна Нар. Скупштина, него специфична, нарочита Нар. Скупштина која бира трећег намесника. Дакле, било је јасно, да Народна Скупштина ни у своме редовном нити чак у ванредном сазиву за 25 март 1893 год. не би бирала трећег намесника, него би решавала о трговинским уговорима, о буџету и другим законима, у толико пре, што је Пашић указом од 4 јуна овластио намеснике Јов. Ристића и Ј. Белимарковића да могу „пуноважно“ отправљати државне послове док се трећи намесник не изабере на првом састанку Скупштине која бира трећег намесника. Краљ Милан је абдицирао у корист свога сина, али је Намесништво до пунолетства његовог поверио тројици својих људи, који чак нису ни заклетву положили примајући намесничку власт из руку Краља Милана. Да ли је ово намерно учињено или није — не може се знати, тек министар унутрашњих дела наводи и тај моменат којим се туризиса одредба Устава, па вели, кад су Устав погазили одмах при образовању Намесништва и Краљ Милан и сва три намесника, па их ни глава није заболела, — кад је и првим априлом погажен Устав, зашто сад да њега окривљују за то што није сазвао Народну Скупштину за избор трећег намесника кад уставом није изрично наређено кад такву скупштину треба сазвати; све ово утврђује нас у уверењу да је Краљ Милан хтео да намесничка власт остане до краја у рукама постављених намесника, јер да ово није хтео, он би одредио и датум кад треба сазвати Нар. Скупштину за могући избор намесника на место умрлог. Он је истина изјавио своју жељу да трећи намесник буде његов рођак, генерал Анта Богичевић, али кад је при том стекао уверење да ће можда за трећег намесника бити изабран председник министарског Савета Јов. Авакумовић, и кад је видео да су за време владе Авакумовића не само гађени Устав и закони него и крв грађана проливана, онда је он посумњао у могућност избора Анте Богичевића за кр. намесника, и тиме је затворено било питање избора трећег намесника уместо умрлог Косте Протића; остало је да се „пуноважно“ влада крњим Намесништвом кабинета Авакумовића још годину и по дана до пунолетства престолонаследника.

Кад се крње Намесништво с кабинетом либералним, одређеним у крви и гађењу Устава и закона, решило да продужи и даље неким путем до пунолетства престолонаследника, онда је и Краљ Милан нашао да је боље да његов син и пре пунолетства уз помоћ радикалне странке прими краљевску власт; бар је тиме био сигуран да ће сачувати престо своје сину, него да дочека тренутак да с надом Намесништва оде у суноврат и престо. Да спасе престо створно је при април. Споразум Докића с Краљем Миланом јануара (фебруара по новом) месеца 1893 год. решио је ово питање

Дакле, уместо и даље владавине крњег Намесништва до 2 августа 1894 год. дошао је 1 април 1893 год.; уместо намесничког гажења Устава на штету народа дошло је гажење Устава од стране непунлетног Краља у корист земље и народа. Друго гажење народ је одобрио и за прво је повукао на одговор министре Авакумовићевог кабинета.

Авакумовићев кабинет, по признању самога Рибарца свесно је ишао на то да се све до пунолетства Краља Александра и не сазива Народна Скупштина која треба да бира трећег намесника по чл. 71 Устава него да се сазива само Нар. Скупштина редовног и ванредног сазива.

Не чудим се што је можда, бар за либерале, била нејасна редакција чл. 71 Устава, јер је она морала бити онаква, какву је желео Краљ Милан, али је непојамно што је иста таква редакција ушла и у нови Устав, на коме су сарађивали и они који су окривљавали и они који су окривљивани били због гажења редакције чл. 71 Устава коју је дао лично Краљ Милан.

Вреди навести два члана садањег Устава, који говоре о Намесништву у случају малолетства краљевог чл. 60 у вези са чланом 62 Устава који гласи:

Кад је Краљ малолетан па не може вршити Краљевску власт, онда Краљевску власт врше три Краљевска намесника, које бира Нар. Скупштина за четири године.

Чл. 62. Ако је један од тројице намесника привремено одсутан или спречен, друга два намесника моћи ће и без њега отправљати државне послове.

Садањи Устав је још гори од Устава од 1888 год. у случају кад један од намесника умре, кад није дакле привремено него стално одсутан, кад је умро. Ако умру у исто време или у кратком размаку времена два намесника, питање је хоће ли два намесника или један отправљати државне послове, и докле. Сигурно би настала једна политичка збрка.

Кривица кабинета Авакумовићевог утврђена је доказима изнесеним у извештају истражног одбора; она је лепо илустрована и наведеним говорима појединих посланика, те нема потребе да наводим и даље доказе за гажење и других чланова Устава и закона.

И сам министар унутрашњих дела у Авакумовићевом кабинету пок. Рибарац имао је грађанске куражи да пред Народном Скупштином каже: „Па господо, кад сте ви са тако разроким, оједеним, изјереним Намесништвом могли да радите четири и по године, и у исто време да се закључују некакви тајни уговори и врше пазари, зашто ви да не пустите нас да радимо са тим крњим Намесништвом две године, овај кусур до пунолетства Краљевог“.

Завидим пок. Рибарцу на једној, куражно исказаној истини. То „оједено, разроко, изјерено Намесништво“, метнуло је катанак пок. Пашићу, уместо да је било обратно. И да не би 1 априла ко зна шта би се још десило! За крв проливену у Горачићу, Смедереву, Коцићеву, за толика безакоња крњег Намесништва,

неко је ипак одговорио. Чудна је то биљка „одговорност“ која истина расте споро, али ипак расте и даје плода!

И сам угледан члан кабинета Авакумовићевог потврђује горњим својим речима намеру да два намесника, два стуба либералне странке, и либералног кабинета Авакумовићевог, нису ни помишљали да сазивају Народну Скупштину која бира трећег намесника, јер није изречно одређен рок кад је требало сазвати Нар. Скупштину ради тога избора, а имали су и тапшју од Пашићевог кабинета да два намесника Јов. Ристић и Јов. Белимарковић могу „пуноважно“ управљати Краљевском влашћу све до првог састанка Нар. Скупштине која бира трећег члана на место умрлог Косте Протића, — а која се и по речима Рибарца, не би никако ни сазивала, јер су либерални министри хтели да управљају земљом све до пунолетства Краља Александра.

Само им први април поквари работу!

VII

Путовање краљево у западне и источне крајеве.

Повратак краљев преко Градишта у Београд.

Састанак краља Александра са краљем Миланом у Абацији.

Сазив Народне Скупштине за 1 новембар.

Чим је Народна Скупштина завршила свој рад јула месеца, отпочну се припреме за Краљево путовање, а пре састанка Нар. Скупштине, пред саме изборе Краљ је обишао земљотресом оштећене крајеве: Јагодину, Туприју, Свилајнац и завршио Пожаревацем, одакле је лађом отпутовао низ Дунав ради виђења са својом Мајком.

Августа месеца по разлазу народних посланика, Краљ се крене бродом „Мачва“ за Забреж, праћен министрима, да посети западне крајеве. Почевши од Забрежја народ га је свуда искрено и срдечно дочекивао. На путу од Забрежја па све до Аранђеловца народ га је дочекивао у свечаном руху а не у дроњцима као приликом путовања Краља Милана кроз те крајеве за време Пироћанчеве владе 1882. На овоме путу Краљ није могао чути из уста народа ма какву непријатну реч, док је Краљ Милан, путујући за време напредњачке Пироћанчеве владе 1882 год. могао чути из уста народа како га велике дације доведоше до просјачког штапа. Кад је тада Краљ Милан дошао до пред саме Ужице није у ову варош ни улазио него се вратио, јер је морао проћи кроз подигнуту величанствену капију, на којој је написано било: овуда је пут за Босну. Сад је Краљ Александар пролазио кроз величанствене капије, не бојећи се да ће му аустро-угарска влада замерити ако је гдегод на капији било написано: овуда води пут за Босну.

На путу за Ужице Краљ се цео дан задржао у Ваљеву. Ваљевци су га сјајно дочекали. У депутацији Ваљеваца био је и Љуба Менадовић, чика Љуба, чијим су именом захвални Београђани кр-

стили и једну улицу, назвавши је чика Љубином. Краљ је тада први пут видео Љубу Ненадовића. Видевши да нема никаквог одличја, Краљ са својих груди скине орден „Белога орла”, и прикачи га Љуби пред депутацијом. Ова пажња краљева до суза је тронула чика Љубу, — који са сузним очима замоли Краља, да му допусти да му упути једну молбу. Чика Љуба замоли Краља за дозволу да му руку пољуби. Ова пажња Краљева према чика Љуби, сроднику оних Ненадовића, Светозара и Младена, који су осуђени на смрт и стрељани због убиства Кнеза Михаила — веома је јако дирнула све присутне.

Краљ је том приликом посетио Бранковину, село близу Ваљева и био на месту где су дахије пред почетак Устанка под Карађорђем посекали Алексу Ненадовића и Илију Бирчанина. Краљ је позвао нарочито чика Љубу да му покаже то место, где је његов предак погубљен био.

У пратњи Краљевој били су министри: Др. Лаза Докић, председник, Свет. Милосављевић, министар унутрашњих дела и Пера Максимовић министар Правде, који су Краља пратили кроз западне крајеве Србије до Аранђеловца. Народ је Краља свуда искрено предусретао; био му је захвалан што га је ослободио либералног зулума. У свима градовима где је падао на преноћиште, народ му је приређивао бакљаде, а Краљ је свуда пред народом осуђивао прошлу владавину и задавао своју владалачку реч да ће поштовати Устав, и да је своју владавину отпочео и да ће је продужити поштовањем закона штитићи народне интересе. „Мој народ може бити уверен да ћу сав свој живот посветити његовом добру и да ћу увек штитити права мог милог народа”.

На путу из Ваљева за Ужице, Краљ је имао прилике да се увери како су га и напредњачки бивши министри застрашавали и сејали неповерење између њега и радикала. На граници између ваљевачког и ужичког округа на Буковини постоји на једној дубодolini мост. Баш пред полазак Краљев из Београда за Ваљево, посетио га је један напредњачки бивши министар, његов бивши професор, и саопштио му како је извештен од својих људи, да су испод моста на овој дубодolini на Ластри, на граници између ваљевског и ужичког округа наместили паклену машину, која ће се распрснути у моменту када он буде био на томе мосту. Краљ саопшти ову доставу Докићу, који се на то насмејао, рекавши му да је то једна обична напредњачка интрига. Разуме се, ни Краљ сам није веровао овој достави, али кад су се пред тим мостом почели спуштати, сншли су сви с кола да „испруже ноге” и пешке су продужили пут. Само Илија Гирић ађутант, продужи пут колима под изговором да га обућа убија и молио је Краља за дозволу да му допусти да продужи пут колима, па ће га успут негде сачекати. Пера Максимовић министар правде, како није знао за узрок пешачењу, чешће је говорио Св. Милосављевићу да говори Краљу и Докићу да се пењу у кола и да продуже пут колима. Разуме се, да су продужили пут пешнице све до моста. На мосту је чекао Краља И. Гирић, смејући се. И Краљ, и министри

и остала његова свита стајали су неко време на самом мосту где их је дочекала многобројна маса света из ужичког округа на челу с посланицима из тог округа. Но и ако под мостом није било динамита, било је једно друго изненађење: на путу за Ужице изађе пред Краља хајдук Јевђовић, чија је глава уцењена била са 3.000 динара, и замоли за милост. Краљ је већ био вољан да помилује свога одметника, али се министри томе успротиве, рекавши му, да се према одметницима имају предузети законске мере, па после судске пресуде може доћи краљева милост ако се нађе за потребно и могуће. И Краљ се сагласи са овим мишљењем својих министара, ма да је хтео ту на лицу места да помилује уцењеног одметника.

Краљ је 21 августа био на Златибору; телеграм о томе путу јавља, да га је пред Чајетином и Мачкатом дочекало и пратило око 300 коњаника. Ту је на Златибору ручао и напио се планинске златиборске воде на извору *Кулашиновцу*, који се у Краљеву почаст назвао: *Краљеве воде*. Овај извор поред своје планинске воде значајан је тиме што никада не пресушује.

Истог дана вратио се Краљ у Ужице и продужио пут за Пожегу одакле је отишао у село Добриње и видео кућу у којој се родио кнез Милош. Из Добриње путујући за Аранђеловац ноћио је у Милановцу где га је сачекала маса света из рудничког округа. Из Горњег Милановца отишао је у Таково где га је народ дочекао под Таковским грбом; вратио се у Г. Милановац и отишао за Аранђеловац, где су га дочекали остали министри који су допутовали из Београда и маса света из крагујевачког округа. На бакљади тога дана Краљ је рекао: „Свуда на мом путу мој ме је народ очекивао и предусретао са особеним одушевљењем и љубављу. То је за мене доказ велике народне љубави и оданости, одакле ја имам да црпим снагу за извршење народних и државних задатака”.

За време путовања Краљевог приспео је у Београд нови турски посланик, Тефик Паша. Како Краљ није био у Београду, нити се мислио скоро у Београд вратити, како му претстоји путовање по источним крајевима, а посланик султанов пак требао је да отпочне вршење своје дужности, то је Краљ пристао да прими турског посланика у Аранђеловцу, који тога ради заједно са осталим министрима дође из Београда у Аранђеловац, где га Краљ скромно прими у аудијенцију без обилне параде.

VIII

Краљ на гробу Карађорђевог.

За време бављења у Аранђеловцу, Краљ је учинио једну лепу дирљиву манифестацију која је лепо примљена у целој земљи, а нарочито у Шумадији, у Јасеници.

Краљ је остао у Аранђеловцу неколико дана одмарајући се од доста заморног путовања. Једнога дана дође ми прота Милоје Барјактаровић, посланик за округ крагујевачки, један од оснивача

радикалне партије, познати првак радикални у целој нашој земљи и рече: Знаш ли мој министре (тако ме је обично звао) што ћу да те замолим: да говориш Докићу, да би Краљ добро учинио кад би

Милоје Барјактаровић

отишао у Тополу да се поклати гробу Карађорђевог; такав корак краљев био би врло добро примљен у народу. Нека Краљ буде

прави народни Краљ, и нека са свима вама министрима дође у Тополу. Уместо ма каквог одговора узем проту под руку и одведем га Докићу, који је био у суседној соби. Прота Милоје му учини предлог за одлазак у Тополу: Докић га погледа и рече: Срећна мисао проту, почекај ме ти с Рашом сад ћу с Краљем о томе говорити.

После неколико минута Докић се врати из краљеве собе и рече: Краљ се јако радује овој замисли, само би желео да одлазак у Тополу буде што пре; ако само може, он би пристао да се још сутра пре подне оде у Тополу. Прота устаде, сави своју мантију и оде да каже коме треба да Краљ жели да посети Карађорђев гроб.

Секретар окружног одбора беше неки Сима Баковић, који је био наредник у гарди краља Милана, најповерљивија личност његова. Не знам због чега је пао у немилост код Краља Милана, напусти војску и после абдикације Краља Милана занимао се куповином хране, док не постаде секретар самоуправног одбора крагујевачког. У таквом положају затекао га је и први април. Он одмах организује одлазак, и сутра дан га видимо у пратњи Краљевој као старешину народне гарде. Његово држање на коњу толико је одскакало од држања других, да је Краљ још на путу за Тополу питао за њега; јахао је баш поред краљевих кола. Кад је 1894 год. била тако звана Чебинчева афера, њега денунцира Чебинац да је био ђоја с њим у завери против Краља Александра. Том се приликом Баковић позове код суда на мене и на Ђирића Илију да посведочимо да је он јахао баш поред краљевих кола, и да је хтео, могао је тада убити Краља само да је био такав каквог га Чебинац полицији доставља. И ја и Ђирић смо пред судом потврдили истинитост Баковићевог навода, али ипак би осуђен на неколико година робије по забелешки у нотесу Чебинца.

Сутра дан око 10 часова били смо у Тополи. Маса света била је око цркве а у цркву је Краљ са својом свитом једва ушао; тесно је било, јер црква тополска није велика а и народ се тискао да види свога Краља.

Поп Алекса Петровић из Јунковаца још с неколико свештеника одржи кратко благодарење за дуг живот Краљев, отпева се уобичајено „многаја лета“, а за тим свештеници напред а Краљ са својом свитом за њима једва дође до гробнице Карађорђевој која је у самој цркви. Ту над гробницом свештеник учини помен Карађорђу, отпева „Вечнаја памјат“, и Краљ затим положи венац на гроб Карађорђевог. Била је мртва тишина, коју је прекидало јецање једног старца, који, погурен, сед као овца, подупирући се на свој штап, плакаше; његове сузе изазвале су наше. Све нас је обузела радосна, величанствена туга. Краљ приђе старцу, пружи му руку, коју старац ороси својим сузама. Сцена је била веома дирљива. Старац из доба Карађорђевог био је сав срећан, што се потомак Милошев мири са Карађорђем на гробу његовом.

Изашли смо из цркве. Тек је сад Краљ акламиран. Ова вест је одмах саопштена и Београду и свима земљама. Сутра дан Краљ

добиле телеграм из Женева, од Кнеза Петра, унука Карађорђевог. Жалим што писам прибележио текст самог телеграма, али је он био пун срдачне захвалности. Сећам се пак да је Кнез Петар у тој депеши изјавио да се после оваквог Краљевог чина, пун захвалности према Краљу Александру, свечано одриче претеденства на српски престо, и биће срећан ако му се допусти да умре као прост грађанин земље, која има таквог племенитог владарца. Можда ће се још наћи у архиви државној овај телеграм кнеза Петра Краљу Александру који је објавио својом првом прокламацијом да од ступања његовог на престо Устав и закон ступају у сву своју важност и снагу. Тад се сматрало, да је династичко питање скинуто са дневног реда: то је била вера целог народа српског; сматрало се, да је први април за свагда затворио династичко питање у Србији.

Краљ је из Аранђеловца продужио пут за источне крајеве. Било је велико интересовање за краљево путовање кроз крајеве, у којима је букнула побуна 1883 год. Иако је од доба побуне прохујало читавих десет година, ипак су успомене на *Тимочку буну* биле још свеже. Млади Краљ имао је да се погледа у очи са људима чији су очеви стрељани, који су у оковима трудили у казаматима београдским и нишким, чије су ране позлеђене либералским намесничким режимом који је Краљ скрхао првог априла. Интересантно је било чути, како ће млади Краљ бранити поступке свога оца, кога су истина и истакнутији радикали тога доба из тих крајева дозивали и храбрили узвиком: „удри краљу, посветила ти се“, али се тек Краљ Милан није либио да прими на себе сву одговорност за проливену крв грађана источних крајева за време *Тимочке буне*, кога данас брани његов син пред људима који су носили ожиљке од окова. Стога ћемо донети сваки краљев отпоздрав на поздрав политичких људи из 1883 год. који су доживели да их син Краља Милана отпоздравља, тврдећи да за ужасе из 1883 год. није крив његов отац, него политичари који су хтели да га заваде с народом.

Краљ је из Аранђеловца сео у воз у Младеновцу 24 августа и стигао је праћен својом свитом, којој су се до Параћина придружили и сви остали министри. Не претерујем кад кажем да је железничка пруга од Младеновца до Параћина била поседнута народом: и старим и младим, и мушким и женским светом, све одевено у свечаном руху. Воз се зауставио тек у подне у Параћину. У Параћину се био слегао силан свет из јагодинског и ћупријског округа. Беше диван дан. Народ је очекивао да чује Краљеву реч. И он је тога дана на бакљади казао сакупљеном народу ове речи: „Мој ме народ свуда на путу дочекује с ретким одушевљењем и љубављу. Ви можете бити уверени, да ћу ја оправдати ту љубав и одушевљење нарочито тиме, што ћу свим својим силама радити на благу и срећи народа и миле ми отаџбине“. Ове речи краљеве су пропраћене бурним одобравањем.

У вече је приређена вечера на којој су били виђени грађани из села и оба округа. Том приликом је краљ нашао здравицу у

којој је између осталог рекао: „како је увидео да народ српски разуме побуде његове које су га руководиле да изврши значајан чин 1 априла, и да љубав и одушевљење којим га народ предусрета служи као потпора законитости и уставности у земљи“. Своју здравицу завршио је овим речима: „Ја хоћу да се јаче зближим с народом, да боље учврстим везе између народа и Краља, те да заједнички подигнемо уставност и законитост у земљи на највећу висину поштовања и уживања“.

Обишавши западне крајеве и Шумадију, Краљ је 28 августа стигао у Алексинац, у коме су се 1883 год. збили нежељени догађаји. Ту је морао да се погледа у очи с „бунтовницима“ из 1883 год.; и већ кад је у Житковцу ступио на земљиште морао се сустрести с људима, чије су успомене из 1883 год. још живе, који су били жртва или они сами или њихова браћа, родитељи и сродници. Многе ожалошћене матере и супруге још нису збациле знаке жалости. У такву средину дошао је млади Краљ; у њој је требало да раскрави студен око срцаца уцељењих. Силазећи из вагона прима депутацију Алексинчана и Мораваца окружених масом света изјављујући: „да он никад није сумњао у верност и оданост алексинчана, и да догађаји из 1883 нису дело народа нити дело Краља (Милана), него дело „људи који су подржавали неповерење између Краља и народа“. Ове речи краљеве биле су пропраћене читавом бурном радоснога клицања, којим је народ давао израза своје безграничном одушевљењу.

За време свога боравка у Алексинцу посетио је и Рујевицу, брдо близу Алексинца, на коме је подигнут споменик изгинулима за време рата српско-турског 1876.

У вече била је приређена бакљада, на којој је још јаче дао израза ономе, што је при силаску с воза рекао пред депутацијом која га је при дочеку поздравила била.

„Ја сам убеђен, рекао је Краљ, да 1883 година није дело народа ни дело Краља, него дело људи који су потстицали несугласицу између народа и краља. Ви можете бити уверени да ћу ја све своје силе заложити за добро и срећу отаџбине и драгог ми народа и да ће уставност и законитост, као најважнији услов за добре односе у држави, бити предмет моје особите бриге и старана“.

Двадесет деветог августа пошао је из Алексинца испраћен одушевљеним народом. Прошао је Бањску клисуру, где је био сукоб бањчана за време Тимочке буне под командом *Љубе Дидића* са регуларном војском, која је из Ниша дошла. У Сокобању, родно место *Љубе Дидића*, и помагача његових, стигао је пред подне. Увече на бакљади рекао је Краљ: „Ја утирем трагове прошлих успомена и уклањам једну сметњу за другом до потпуног зближења с народом. Љубите вашег краља, а будите уверени да вас ваш краљ од срца љуби“. Тако се искрено исповеда Краљ пред наследницима оних које је његов отац, кога су 1883 год. завадили неки људи с народом, побио и на робију отерао. Тако говори Краљ да оправда свога оца, који је могао да спасе паметну главу *Љубе Дидића*.

У Кишајевац је стигао 30 августа, где је дочекан као нигде дотле. Варош је била богато украшена. На једној триумфалној капији био је натпис: „Први твој Краљевски чин — камен ти је темељац престолу, — љубав народна — порфира Краљевска“. За ручком на здравицу Веселиновића, који је и сам узимао учешћа у побуни 1883 год., који је у бекству осуђен на смрт, а сада народног посланика, Краљ је одговорио: да се радује одушевљеном дочеку Тимочана и да није могао пропустити да на своје првом путу не походи Тимочку Крајину, у чију је оданост и верност увек веровао, па и онда, кад су 1883 год. наступили нежељени догађаји, јер је уверен да за њих није крив ни Краљ ни народ, него ондашње прилике, које су се тако стекле биле. А увече, као одговор на поздрав на бакљади Краљ је рекао: „у љубави и оданости, којом ме је мој народ предусретао на моме путу, ја видим доказ да народ верује својем Краљу, и ја вас молим да верујете да ће ваш Краљ све своје силе посветити добру народном и напретку Србије, и да ће увек бити будан чувар и заштитник права народних“.

Додирнувши у својем говору годину 1883 рекао је: „да је убеђен да за тај покрет није крив ни народ ни његов отац, него су криви људи који су онда налазили себичне интересе да дотле доведу односе“.

На бакљади у Зајечару 31 августа, отпоздрављајући на поздрав професора Бобића, Краљ је изјавио: „Ја знам да 1883 год. Црноречани нису устали против Краља, јер за тај покрет носе одговорност људи који су налазили својих противразлога у тежњи да завађају Краља с народом“. Пошто су се утишали невероватни одушевљени усклици Краљ је рекао још и ово: „Ја ћу се, будите уверени, старати да то уздање и оправдам тиме, што ћу све своје силе заложити добру, срећи мога народа и миле ми Србије, вазада чувајући и бранећи права народна“.

Другог септембра био је у Неготину где га је народ одушевљено дочекао. Ту је Краљ положио венац на гроб Хајдук Вељка.

У Београд се није вратио воденим него сувим путем преко Брзе Паланке и преко Мироча стигао у Доњи Милановац. Из Доњег Милановца, преко Мајданпека, Кучева, Благојевог камена и Голупца стигао је у Градиште 7 септембра у осам часова увече, где су га сачекали и сви министри који су дошли из Београда бродом „Мачва“.

Те исте вечери одржана је министарска седница под председништвом Краљевим. На седници Краљ изјави жељу, да би по повратку у Београд волео да оде у иностранство, вероватно у Опатију да се састане са својим оцем. А да се не би рђаво тумачио тај састанак, он би желео да се тај његов састанак са оцем не објави. Сви су министри изјавили да не треба крити тај састанак краљев с оцем, и да се он неће рђаво тумачити у народу. И министарски савет одлучи да тај састанак Краљев с оцем буде објављен народу. Министарски савет изјави своју жељу Краљу да ја путујем с њим.

Сутра дан смо отпутовали бродом за Београд, у Смедерево смо стигли у подне, где су Смедеревци спремили величанствен ручак, на коме је било званица из целог округа. Разуме се да је Краљ на здравицу за време ручка одговорио да је као и у Смедереву дочекиван био срдечно од стране народа на целом његовом путовању. Краљ је том приликом одликовао многе грађане из Смедерева и околине. Предвече истог дана Краљ је после скоро једномесечног путовања приспео у своју престоницу. Савско пристаниште црнело се; маса света притиснула је била улице кроз које је Краљ имао проћи. Увече су Београђани приредили импозантну бакљаду. На леп поздравни говор председника општине, Милована Маринковића, Краљ је одговорио: „Мили моји Београђани. Хвала вам на љубави и оданости коју ми указујете и овом приликом, кад се враћам с пута по отаџбини нашој. Ја сам се вратио из народа пуна задовољства. Мој ме је народ свуда дочекивао одушевљено и безграничном љубављу. Ја ћу све учинити да се у нашој отаџбини учврсти и одржи уставност и законитост, јер само тим путем можемо постићи оно што сви желимо“. Београђани су одушевљено саслушали Краљев говор.

Четрнаестог септембра изашао је указ, којим Краљ овлашћује министарски савет да врши краљевску власт за време његовог бивљења у иностранству. Возом пештанским отпутовао је Краљ преко Пеште за Абацију. У његовој пратњи био сам ја, Ђирић, ађутант краљев и Др. Ђока Јовановић краљев лекар. Путујући из Пеште за Абацију ноћ смо провели у возу, и око 6 ч. изјутра били смо на станици С. Петер, где нас је сачекао Краљ Милан, и с њим заједно допутовали смо у Абацију око 8 часова. У Риједи нам се придружио и почасни генерални конзул наше Краљевине, Куранда, главни директор једног поморског бродарског друштва.

За то време док смо се бавили у Абацији, радикална странка држала је у Чачку свој годишњи збор. Краљ Милан се веома јако интересовао ко ће бити председник Скупштине радикалне странке.

По избору председника радикалне Скупштине могло се ценити: да ли је радикална странка и после 1 априла уз династију Обреновића или не. „Каква је била пре првог априла, то ја најбоље знам, рече Краљ Милан, али ме интересује, да ли је таква остала и после овог преврата“.

Била је доста жива препирка између мене и Краља Милана. Одговорио сам му на тај његов приговор, да је радикална странка сад таква каква је била и пре првог априла. Као ми је што Краљ Милан не увиђа да чини велику неправду радикалној странци, тврдећи да је она била пре првог априла противник династије Обреновића, а још мање је она таква после првог априла. Овај датум, преврат првог априла толико је изгладио све политичке незгоде између народа и династије Обреновића, да у опште питање династије не постоји и да је оно постојало не у радикалској странци него ван ње. Радикална странка заснована је на извесним начелима, и она на њима и постоји. Устав од 1888 даје радикалној

странци доста маха да може изводити своја начела, разуме се, ако нађе потпоре и у самом народу.

О тој теми вођен је за ручком разговор. Ја сам тврдио да ће за претседника радикалне скупштине бити изабран Димитрије Катић, економ из села Црквенца у Ресави, а Краљ Милан је истицао кандидацију једног другог радикала, који је по његовоме сав Карађорђевац. Пошто сам ја добро познавао и овог другог, краљ Милановог кандидата, то сам се слатко насмејао његовој кандидацији. После подне Краљ Александар добије од Докића телеграм којим га извештава, да је за претседника радикалне Скупштине у Чачку изабран Димитрије Катић, мој а не краљ Миланов кандидат.

Предвече смо дуго шетали по кеју и говорили о разним људима нашим, па смо се задржали и на првом априлу. Рече ми, да је тада био у Паризу. Већ 2 априла око 3 часа изјутра примио је депешу од краља Александра, којим га извештава о свршеном чину. „Нисам могао да се уздржим, — причао ми је Краљ Милан — него чим добијем телеграм одем српском посланику, Мики К. Ђорђевићу. Није се мало изненадио, кад је чуо мој глас у његовом претсобљу. Кажем момку Микином да јави министру да је дошао Краљ Милан и да жели да га види. Мика чим је чуо мој глас изашао је из свога кревета, навукао огртач и изашао је у канцеларију, у коју сам ја већ ушао био. — Молим Вас Величанство каква Вас је невоља дотерала к мени сад у ово доба? — рече посланик”.

„Пружим му телеграм. Мика рашири руке, испусти телеграм, радост му се разлије на уснама и лицу, и рече: „Шта је ово! Е чујете ли, Величанство, да наш млади Краљ, извините на изразу, још жутокљуни превари старог лисца томе се нико није могао надати”. Подиже поново телеграм, загледа да види ко су министри, па ће рећи: добар избор. Лаза је ту, ту је Светозар, добро је све. Сад Величанство нема ништа од спавања. Оде, обуче се, и изађемо на париске улице, да продужимо разговор, и разиђемо се тек, кад је радан париски свет почео излазити из својих станова”. Краљ Милан је још дуго у пријатној шетњи на обали тихог мора продужио причати о разговору те ноћи између њега и Ђорђевића.

Једног дана Краљ Милан и Краљ Александар ишетали су колима у околину Абације још пре подне, а ја одем у Ријеку и на Сушак да посетим неке установе, а нарочито фабрику за прераду пиринча у штирак. И ја сам цео дан пробавио ван Абације, и тек смо се у вече на вечери састали. И иначе, али нарочито тога дана, имали су отац и син довољно времена да се разговарају о свему, шта је имало да се збуди. Кроз месец дана састаје се Народна Скупштина, а и Државни Суд имао је живо да настане да донесе свој суд о кривици министара Авакумовићевог кабинета. Не знам сигурно узрок, али сам јасно запазио да је држање Краља Александра после састанка са својим оцем дружичје.

После тродневног бављења у Абацији, враћали смо се у Београд, и Краљ је, чим је стигао у Београд, продужио је пут дворским

возом за Крагујевац. На станици га је чекао генерал Сава Грујић, министар војни, Милојко Лешијанин, пуковник, и бив. министар војни у Пироћанчевом кабинету 1881 год. Ја сам остао у Београду неколико часова, видео сам се за то време са Докићем, те сам браим возом исте вечери отпутовао за Крагујевац, где се у исто време држе маневри а приређује и изложба коња.

Краљ је из Крагујевца отпутовао у Ниш, где је стигао 27 септембра а 29 септембра отишао у Лесковац, где га је дочекао силан свет из околине и врањског округа. На бакљади га је поздравио лепим говором Љуба Давидовић садањи шеф демократске странке, који је тада био професор у Врањској гимназији. Краљ је отпоздравио говором исте садржине какви су били и ранији његови говори. И овом приликом изјављивао је пред народом да ће чувати уставност и законитост, у чему ће га свесрдно помагати народ. Крајем септембра био је у Београду.

Влада је увелико спремала законске предлоге, које ће поднети Народној Скупштини.

IX

Докићева оставка.

Покојни Докић, после првоаприлског преврата, нарочито после скоро двомесечног путовања по земљи у пратњи Краљевој, јако је био оронуо са својим здрављем, и одмор му је био преко потребан. Његова плућа ни иначе нису била здрава, а гутајући прашину у двомесечном путовању јако су оронула била. Већ је октобра месеца био у Абацији. Али болитка у његовом здрављу није било; и он је био болешћу принуђен да 21 новембра поднесе оставку коју му је Краљ истог дана и уважио, и поверио састав кабинета ђенералу Сави Грујићу, који је дотле као министар војни замењивао Докића као министра претседника. Ђенерал Сава Грујић образовао је кабинет од истих људи, изузев Андре Николића као министра иностраних дела, чији је ресор заузео Сава Грујић, који је у исто време био и војни министар; пок. Докића, као министра просвете, заменио је Др. Миленко Веснић, народни посланик и професор Вел. школе.

Припремни рад за Народну Скупштину примио је на себе кабинет Докићев, кога је због болести замењивао ђенерал Сава Грујић. Сагласно уставним одредбама Нар. Скупштина сазвана је била за 1 новембар. Пошто су свршени сви припремни послови, и за претседника Нар. Скупштине би изабран Ник. П. Пашић краљевски посланик у Петрограду, а за потпретседника Димитрије Катић и Павле Вуковић, и Нар. Скупштина би конституисана, то је Краљ већ 3 новембра лично отворио седнице Нар. Скупштине престоном беседом.

Краљ је у беседи напоменуо какви све послови очекују Нар. Скупштину, и нарочито је нагласио да је обишао скоро све крајеве наше отаџбине, те да га је народ свуда одушевљено дочекивао;

народ је потпуно, с највећим одушевљењем одобрио његов чин извршен првог априла, те је према томе народ непосредно одобрио преузимање вршења краљевске власти и пре његовог пунолетства. Позвао је народне посланике да се одазову својој дужности и да оправдају поверење које им је народ покложио. И Нар. Скупштина се дала свесрдно на посао.

Први посао народних посланика био је избор адресног одбора. Већ при самом избору чланова за овај одбор осетило се неко штрчање. За већину чланова овога одбора гласало је 57 до 78 нар. посланика од 93 посланика, колико их је било у тој седници. Један члан није био изабран, јер су гласови већине били подељени између Јоце Јовановића шабачког посланика, који је добио 43 гласа, и Косте Таушановића који је добио 27 гласова. Настао је поновни избор ове двојице посланика, и при овом избору Таушановић је добио 38 а Јоца Јовановић 25 гласова. Пошто и при овом другом гласању ни један од бираних посланика није добио потребну апсолутну већину то се приступило и трећем гласању, на коме је Таушановић добио 28 а Јовановић 38 гласова. Ово гласање помињем само стога, што се К. Таушановић сматрао неком врстом опозиције.

Пројект адресе стављен је на дневни ред у Нар. Скупштини већ 6 новембра и она је била усвојена истог дана. Али иако је пројект адресе усвојен, Гига Гершић, који је био члан адресног одбора, и који је и у одбору износио своје погледе о потреби стручне спреме за наше особље у министарству иностраних дела, сматрао је за потребно да и у пленуму Нар. Скупштине каже то исто, што је рекао у одбору, иако је био уверен да ће са својим предлогом пропасти и у Нар. Скупштини. После дужег излагања својих мисли о уређењу министарства иностраних дела и спољне службе његове, он је предложио да се унесе у адресу и ова жеља од стране Нар. Скупштине: „да толико цењена исправност наших спољних међународних односа, истина, у првом реду и у претежној мери зависи од предусретљивости и пријатељског расположења дотичних држава, али да, донекле и у извесној мери зависи и од доброг уређенога руковођења спољних послова и од спремности, подобности и преданости дипломатског заступника на страни”.

Поводом овог предлога Гершићевог, говорио је министар иностраних дела г. Андра Николић и многи посланици, али овај предлог Гершићев није усвојен не стога што није користан по службу дипломатског особља, него што уважање испита треба усвојити за све државне чиновнике свију струка државне управе, као што је то и Уставом предвиђено.

За скупштинску адресу гласали су сви радикали посланици (74 на броју а 7 напредњака су се уздржали од гласања). Адреса Нар. Скупштине предана је Краљу на уобичајени начин преко председништва скупштинског.

ИЗМЕНЕ И ДОПУНЕ У ЗАКОНУ О НАРОДНОЈ БАНЦИ.

I

Питање о ажији.

Народну Скупштину очекивао је обилан и напоран рад; да би га савладала она је држала своје седнице и пре и после подне. Највише је било предлога министра народне привреде и министра финансија. Пријатно ми је констатовати да су та два министра заједнички помажући се бранили предлоге оба министра у намери да народни посланици буду потпуно обавештени о ономе, о чему се тражи њихово одобравање.

Сем буџета на чије се проучавање потрошило доста скупштинског рада, народни посланици имали су да проуче и донесу своја решења о изменама и допунама у закону о народној банци; о двогубој или једногубој и то златној валути, на којој је заснован рад Народне банке, или ће бити златних или сребрних новчаница, које су министровом наредбом наметнути народној банци још 1875 год; донети закон о *Хипотекарној банци*. Колико стручно толико и тешко, повчано питање, које задире у интересе банчних акционара а тешко погађа и народну привреду; два супротна интереса. С таквим тешким питањем, које притискује земљу одавно а које је покренуто у Народној Скупштини још пре три године — морала се позабавити садања Народна Скупштина.

Ово питање има и своју кратку историју која неће бити без интереса за читаоце ове књиге.

Долазећи Пери Тодоровићу о Светом Стевану 1885 год. у казамате београдске тврђаве, у којима су издржавали затвор и робљу осуђени због тимочке буне, Краљ Милан је рекао Пери, да је свакојако читао у затвору бар Српске новине, и да бар из њих зна да је он, Краљ, објавио рат Бугарима, и да је био тучен од Бугара, *Он а не Српски народ*. Дакле, иако смо били у затвору, добијали смо званичне новине преко осуђеника, који нас је послуживао; и не само ми, него су се осуђеници који су дању окретали руком точак на штампарској машини у Државној штампарији, по свршетку посла враћали у казамате с великим бројем примерака Српских новина, раздавали их својим дру-

гобима у казаматима, те смо преко њих и ми знали шта се у Србији дешавало. Од притвореника нама придодатог за чишћење соба добијали смо и ми Српске новине. Један број Српских новина штампан фебруара месеца 1885 год. донео нам је измену у закону о Народној банци, којом се допушта управи Народне банке да може издавати не само златне новчанице него и сребрне од десет динара.

То ме је побудило да напишем у затвору једну брошуру о монометализму и биметализму. У тој брошури теориски сам изнео мишљење, доказујући да је здрав само онај новчани систем, у коме влада монометализам и то златни монометализам, и да је тадањи министар народне привреде учинио рђаву услугу српској привреди кад је наредио управи Народне банке да може издавати сребрне новчанице од 10.— дин. не само на подлози сребра него и на подлози злата, како и сама управа Народне банке није тражила од њега толико широко овлашћење. Ту сам студију протурео кријумчарски и штампао у *Дневном листу* одакле је после прештампана у засебну брошуру под насловом „Монометализам и биметализам. Сад, скоро после десет година 1893 год., пало ми је у део да као министар нар. привреде спроведем кроз Народну Скупштину своје мишљење, које је на моје велико задовољство било и мишљење Народне Скупштине. Борба је о овом питању била огорчена и ван Народне Скупштине, и у самој Скупштини. Ради правилног решења овог питања, да би у правилност мојих погледа на ово питање уверио и имао за собом и чланове управног одбора Народне банке, био сам у њеним двема седницама у којима смо претресали то питање, али без икаквог успеха. За време самог претреса у Народној Скупштини ових банчних измена, а нарочито чл. 11 заостреност је била тако велика, да је једног дана дошао к мени у министарство владин комесар, у Народној банци Др. Драгиша Станојевић и саопштио ми је да је један од чланова управног одбора банчиног рекао: да ће ме на сред улице изударати, због мога говора о томе питању у Народној Скупштини. Мој говор је био кратак: да комесар изручи мој одговор том господину, да штап не носим, али да моја песница сигурно удара. До таквих је претњи дошло било између једног министра и веома утицајног члана управног одбора Народне банке. Разуме се ова претња није могла утицати на решење Народне Скупштине у овоме питању.

Управа Народне банке за одбрану овога питања у напредњачким посланицима Народне Скупштине нашла је своје адвокате. Борба је и у самој Скупштини била очајна, што ће читаоци видети и из саме дебате. Међутим чланови Управног одбора Народне банке нису се задовољили својим утицајем само на напредњачким посланицима, него су почели рити и код самог Краља. Најзад је Народна Скупштина решила ово питање на тај начин: да се само на подлози сребра могу издавати сребрне новчанице, а на подлози злата само златне новчанице, али се никако не могу издавати сребрне новчанице на подлози злата; читаоци ће из

скупштинске дебате видети колика је штетност од издавања сребрних новчаница на подлози злата. Но и поред бушкарара Краљ је ипак потписао изгласани закон 15 децембра 1893 год. Морао сам и ја и Др. Миша Вујић министар финансија једно цело вече да убеђујемо Краља о штетности банчиног предлога и о исправности скупштинског решења.

Цео претходни рад преко нарочите комисије и Народне Скупштине толико је важан и поучан да сматрам за преко потребно, да и садањи нараштај упознам са мишљењем о томе питању меродавних фактора још пре 35 година. Један тежак али захвалан посао био би, кад би се подухватио неко да срачуна: колико је српски народ ажијом оштећен био овом праксом коју Народна банка врши и данас, и која би се знатио смањила кад би се у издавању новчаница придржавала оног тумачења, како јој је дато решењем Народне Скупштине 1893 године.

После овог кратког објашњења да пређем на само објашњење комисије одређене за проучавање овог питања и његовог претресања у Народној Скупштини.

Као министар народне привреде упутио сам Народној Скупштини, сазваној за 1 новембар 1893 г. Имене и допуне у закону о Народној банци овим пропратним писмом:..... Поводом претреса пројекта закона о изменама и допунама у закону о Народној банци од 1883 год. Народна Скупштина на своме 99 састанку, држаном 19 марта 1891 год. донела је, на предлог посланика г. Јоце Ж. Јовановића, ову одлуку: „*Овлашћује се министар народне привреде, да сагласно с управом Народне банке одреди једну комисију, у којој ће и једна и друга страна имати подједнаки број чланова, да промисли о начину, на који ће се решити питање о издавању златних и сребрних новчаница, и каква метална подлога треба да служи за гаранцију тим новчаницама*“, а догле да се горе споменути законски пројект скине са дневног реда и претрес истога пројекта одложи.

За извршење ове наредбе Народне Скупштине, ја сам одредио нарочиту комисију, у којој су били од моје стране: Др. Михаило Поповић, начелник министарства финансија, Јов. Ст. Бошковић, државни комесар при Народној банци и Димитрије Стаменковић београдски трговац и претседник трговачког удружења; а од стране Народне банке: Марко Стојановић, вицегувернер, Никола Рашић, члан управног одбора и Пера Мапојловић, директор Народне банке.

Комисија је свршила свој посао, али се обе стране нису сложила; на једној су страни били чланови банчини а на другој министрови претставници: свака је страна поднела оделити извештај. Димитрије Стаменковић због одласка на пут, није сачекао да потпише извештај претставника министрових, него је сам поднео своје засебно мишљење.

Због важности самога питања, које и данас (1928 год.) још није решено, налазим да по овоме питању треба изнети сва три

мишљења комисије, а такође и дебате, да се види како су онда меродавни чиниоци имали мишљење о овом питању. Копља су се ломила само на овом питању а остале законске измене и допуне примили су сви чланови комисије. Мишљење о овом питању треба извући из скупштинске архиве и изнети га овде као рад ондашње Народне Скупштине, као рад првоаприлске владе.

Димитрије Стаменковић, један од најинтелигентнијих и финансијски образованих трговаца, износи своје мишљење о овоме питању у овом писму упућеном министру народне привреде.

„Господину министру народне привреде.

„Благодарећи вам на почаст, којом сте ме писмом вашим од 30 маја ове године П. Бр. 2285 за члана комисије наименовали, којој је у дужност стављено да реши питање о издавању златних и сребрних новчаница Народне банке, као и о металној подлози тих новчаница, част ми је до знања доставити вам да је та комисија поверени јој задатак озбиљно и свестрано испитала; но како се та комисија у мишљењу на две равне половине поделила, и то, у једној господа одређена са стране управе Народне банке, а друга одређена са ваше стране, у којој је и г. Михаило Поповић, начелник министарства финансија, г. Јован Бошковић,¹⁾ комесар Народне банке и ја.

И ако смо се ми у овој другој половини у главном сложили да Народна банка издаје сребрне новчанице на основу сребра, а златне на основу злата, то смо се и осим тога сложили и у томе, да преко вас замолимо владу Његовог Величанства да независно од горњег предузме регулисање валуте. Но како г. Бошковић још није готов са нашим извештајем, који је примио да напише, а ја, међутим, сутра на пут полазим, са кога се скоро вратити нећу, нашао сам за сходно, да вам засебан извештај по овој ствари поднесем, које овим чиним.

Господине министре,

Народна банка издавањем сребрних новчаница на основу злата не само да ради против својих статута и закона о Народној банци, не само да не одговара потпуно оној циљи, за коју је основана, већ нам својим радом штети интересе земље, народа и државе.

Да она ради против закона, доказ је то, што она на основу златне подлоге издаје сребрне новчанице и ако члан 11 закона о народној банци, намећу осталог, вели: Банка никад неће моћи пустити у течај, више банкнота, него два и по пута, колико злата, односно сребра у касама својим има”.

Код овако чистог и јасног навода, ја држим да је за свакога Србина јасно, да пошто Народна банка издаје и златне и сребрне новчанице, смисао је тог законског навода, да злато служи за подлогу златним а сребро сребрним новчаницама, иначе не би ни смисла имало, да се реч „односно” употребљује, већ би се употребила реч „или”, т. ј. да она може сребрне новчанице или на подлози злата,

¹⁾ Жалим што нисам могао добавити слику овог вредног рано преминулог чиновника. Р. М.

или на подлози сребра издавати, и, најзад, да она може на основу сребра и на основу злата сребрне новчанице издавати, но онда би се на место речи „односно” употребила свеза „и”.

Дакле, као што се из овога чисто и јасно види, управа Народне банке издавањем сребрних новчаница на основу злата, ради против својих статута.

Да пак Народна банка потпуно не одговара оној циљи, за коју је установљена, т. ј. да се јевтинијим капиталом трговина и радност унапреди, доказ је то, што она есконтује злато, које стварну вредност новца представља готово редовно са 1—1½% скупље во други наши повчани заводи, при свем том, што они немају тако великих привилегија као она.

Димитрије Стаменковић

Есконтујући пак сребро јевтиније, са којим не можемо учинити употребу изван наше земље, пошто исто нема праву вредност новца, то је само привидно јевтиније, јер у самој ствари, у колико се добије на камати, у толико се више губи на ажији. И тај губитак сноси не само онај, који од ње кредит потребује, но и онај, који исти не употребљује, нити га има, а то је грдна већина народа.

Да цео народ таквим радом управе Народне банке мора штету трпети, доказ је то, што сваки појединац у Србији мора засада своје потребе да плати са 12% скупље, а доцније може врло лако наступити да плаћа, као што је у Румунији било, са 25%, не говорећи још о штети, коју држава од таквог банчиног рада има због плаћања анунтета и интереса на страни, која штета знатно оптерећава буџет, на штету целе земље. Па зар то није довољно, па да се увиди, како Народна банка не одговара оној потреби за коју је установљена и због чега је толике повластице добила?

И, као што се из овога види, да управа Народне банке не ради по закону и њеним статутима, и тиме не одговара не само оној цели за коју је установљена, но шта више она јако штети земаљске и државне интересе, то сам мишљења, да господин министар народне привреде нагна управу Народне банке, да она закон и статуте Народне банке поштује, а нарочито што се чл. 11 тиче, који говори о издавању банкнота и њиховој подлози, а то је, да управа Народне банке издаје златне новчанице на подлози злата, а сребрне на подлози кованог српског сребрног новца. Јер не учини ли то министар сада, кад се то зло лако излечити може, но остави управи Народне банке и даље одрешене руке, да она по својој увиђавности ствара у земљи економске неприлике, можемо лако дочекати врло велике незгоде. Тада што против тога радити, било би одвећ касно.

До душе, и том мером ажије не би сасвим nestало, но би се знатно смањила у сразмери као 1 сиром 3, јер судећи по садашњој њеној подлози сребра, то би тако морало бити, не узимајући у обзир још и то, што би са мањком сребрних новчаница, мања се спекулација са златом водила, почев од саме Народне банке, која је тај пример прва дала — па до свију новчаних завода у Србији, банкара, капиталиста, па чак и од мало имућнијег грађанина, који коле појма о спекулацији има.

И ако из горе казаног чисто и јасно излази, да Народна банка не ради у смислу својих статута о издавању новчаница и њиховој подлози, као што чл. 11 тих статута гласи, и ако ви г. министре, имате пуно право да је нагнате, да се тога члана тачно придржава, ипак зато ја нећу пропустити ову прилику а да не напоменем, да баш кад у том члану и не би било те одредбе о подлози, ипак зато ви г. министре, имали бисте савршено право да управу Народне банке натерате, да она на основу злата издаје златне, а на основу сребра сребрне новчанице, из узрока тог, што су њој тако велике повластице дате, да она потпомаже благостање у земљи, а не да га руши. А руши га несумњиво тиме, што је узроком њеног рада, велику количину злата, која стварну вредност новца представља, у своје подруме некорисно затворила и на основу истог, издала велику количину сребрних новчаница.

Да пак сребрне новчанице Народне банке стварају ажију код нас, потрудићу се да докажем.

Призната је ствар, да сребрни новац има одређено да служи само за поткусуривање, и чим он пређе рубикон тога одређења,

он прелази у трговину — спекулацију, — и што год таквога у једној земљи има више, с тим је већа ажија, што је и наука признала. Да је то пак заиста тако, ја ћу један жив пример из наше државе употребити.

Још пре него што је Народна банка постојала, било је у Србији добрих и рђавих година, што се извоза тиче, и при свем том, нико не памти да је била оваква велика ажија, при свој разној сребрној монети.

Код нас је било у течају и сребрних меџедија и бешлука, рубаља, талира, крсташа, орлаша, цванцига, звездара, полуцванцике бушених и небушених и вазда другог сребрног новца, и при свем том, ажија није ни изблиза била овако велика, као што је данас.

Завеле се десетични систем новца код нас, који истисну ону голему збрку напред поменутог новца, ажија постаде готово стална која је варирала обично између 1 а ретко 2%; но и ове мале ажије не би било, да наша држава није сковала више сребра, но што нам је за размену потребно било, додајући томе још бакар и никл.

После неколико година установи се Народна банка и у почетку док није почела издавати сребрне новчанице, сразмера између злата и сребра остала је иста, која је била и пре, али чим је она почела издавати сребрне новчанице, постала је и ажија већа. И што год је она више сребрних новчаница пустила у оптицај у толико је све већа и већа иста бивала.

Но да бих ово стварно доказао, нека ми се дозволи да неумитне цифре употребим: За прве три године издавања сребрних новчаница, и то у години 1887, 1888 и 1889 ажија је највећа била 1.— динар на наполеондор, или 5%, у којој, последњој години т. ј. 1889, било је у оптицају дин. 18,000.000.—, а доцније са растењем новчаница, расла је и ажија, тако: у 1890 год. био је највећи оптицај сребрних банкнота 26,000.000.— ажија највећа била је 1.15.

У 1891 год. био је највећи оптицај банкнота 30,000.000.— ажија највећа била је 1.25.— дин. У 1892 год. био је највећи оптицај банкнота 30,500.000.— ажија највећа била је 2.25 дин. А ове године с пролећа 2.50 дин. с наполеона или 12½%.

Дакле, из овога се јасно види, да, чим је Народна банка сребрне новчанице у оптицај пустила, одмах је ажија скочила. За прве три године до једног динара, и то је све трајало док те новчанице нису прешле 18,000.000.—, а последње пак три године, са златним пуштањем банкнота у оптицај све је већа и већа ажија бивала; нарочито последње 1892 год., кад је скочила на 2.25 дин. За прве три године била је ажија само 1 динар, — једино с тога, што релативно новчаница много није било у оптицају и што се онда још није знало за спекулацију златом; али у последње време, са великим намножавањем новчаница банчиних, та је спекулација општа постала, тако рећи, са истима створен је лов на злато, у коме је Народна банка увек прва била. И поред досад казаног о узроцима ажије, баш ова година може нам у том погледу као свеж пример послужити.

У првом тромесечју ове године, азија је била достигла 2.40.— или 12%, а у јуну, кад је обично извоз најмањи, услед чега је улаз новаца у земљу незнатан, и кад су наши увозни трговци тврдо злато држави за царину дали, услед новог трговинског уговора, и кад су исти, готово сва плаћања на страни извршили за прошлогодишњи рад, тад азија пада на 1.50 или 7½%. И зар се из овога не види да азију код нас ствара једино сребро услед нагомиланања сребрних новчаница а због њих превелика спекулација златом. Ну, ако и ово није довољно, могу нам за пример послужити и државне латинске монетарне конвенције. Ни једна од тих држава не сме искovati више сребра, но колико је опредељено, т. ј. колико је најужније за поткусуривање. Па зато и видимо да у тим државама, нема и не може бити азије између злата и сребра. А и како може бити у једној земљи азије између злата и сребра, кад сребро може служити само за поткусуривање?

И кад год сам у комисији банчиној о овим државама говорио, односно азије, увек су се господа из управе Народне банке позивала на Италију, која је такође у том латинском савезу, па ипак зато, тамо је данас азија око 4%. И баш то њихово позивање на Италију, иде у корист овог мог доказивања, јер ту азију нико други није произвео но њихове банке, које права имају на издавање новчаница. Да је пак тако, то њихова „Панамина“ најбоље сведочи.

Господа са управе Народне банке и ако не одричу да азију сребрне новчанице производе, ипак зато они тврде, да на азију утичу много увози и извози које ја најодсудније одричем, јер откуд може увоз и извоз на сребрне новчанице утицаја имати, кад оне изван граница наше земље никакву вредност немају, нити са истим можемо плаћање на страни чинити; јер, како за увоз, тако што и за извоз, само злато врши посредничку дужност.

Јест, увоз и извоз има утицаја само у толико, у колико има сувишног сребра преко потребе за размену, и услед тога, као што сам горе напоменуо, потиче спекулација са истима.

Да пак увоз и извоз на азију сребрних новчаница никакав уплив немају, већ само спекулација услед нагомиланања истих доказује и то, што се на пр. наполеон не може добити за 20.— див. као што му је права вредност, већ за 22.40.—, јер, кад би заиста увоз и извоз утицаја на азију имао, то би следствено било, да кад га нема за 20 то га не би било ни за коју цену, а нарочито кад се зна, да га са сребрним новчаницама не можемо на страни добити, а међутим у земљи немамо златних рудника. Даље, кад та господа тврде, да увоз и извоз имају утицаја на азију, онда зашто да у години 1880 азија буде 1.15 а у 1891, кад је извоз био већи са 10 милиона, исти буде 1.25%. Није ли то супротно њиховом тврђењу? Кад сам тај пример наводио поменутој господи, немогући стварног одговора дати, они су онда одговорили, да увоз и извоз једне године има уплива на идућу годину, а тако оних 10 милиона, што смо у 1891 год. имали већи извоз, прелази у 1892 год. Али баш тај њихов навод, још горе побија њихово тврђење,

јер као што смо напред видели, у 1892 год. азија је достигла до 2.25 динара.

Дакле из овог примера чисто и јасно излази, да увоз и извоз нема никаквог утицаја на азију. Но ако и ово није доста, ја ћу још једно питање учинити, а то је, кад би Народна банка све злато у земљи прикупила и исто у своје подруме оставила да мртво лежи и на њих сребрне новчанице издала, зар у том случају не би азија врло јако скочила?

Извоз и увоз може имати утицаја само на стоју интереса и на вредност реалитета, а никако на азију између злата и сребра.

Да је то пак заиста тако, могу за пример најбоље послужити оне државе, где сребра само онолико има, колико је исто потребно за поткусуривање. И у тим земљама има добрих и рђавих година, што се извоза и увоза тиче, и при свем том, азије између сребра и злата нема, већ код њих, услед већег или мањег извоза, интересна стопа скаче и пада.

Сваки, ко чита новине, видеће како у Енглеској, Немачкој итд. интересна стопа скаче и пада, услед већег и мањег одлива и прилива злата, и тамо ником на ум не пада, да ствара азију, разлику између сребрног и златног новца.

И ако ми је главна циљ да овде говорим о азији између злата и сребра код нас, као и томе шта је узрок истој, као и то, како би се она могла сузбити и ако држим, да сам овде довољно доказао: да азију ствара код нас једино прекомерно сребро, услед новчаница банчаних, а не увоз и извоз, ипак зато држим, да нећу погрешити, ако се упустим да неколико речи проговорим и о азији уопште.

Увоз и извоз или међународни трговински биланс једне земље, не само да не ствара азију између злата и сребра, него он нема утицаја ни на азију у опште, јер ову, општу могу произвести само банке које права на издавање банкнота имају и међународни општи биланс једне земље.

Банке могу произвести азију — принудни курс — кад оне, да би подигле вредност својим акцијама и да би што већу дивиденду својим акционарима дале, не обзирјући се на економско благостање народа, трче у разне и несигурне послове и услед тога, издају новчанице преко своје снаге, тако, да нису довољно покривене стварном вредношћу и услед тога, нису у стању својим обавезама одговорити.

Међународни пак, општи биланс једне земље може имати утицаја на азију, кад је иста пасивна и то све због дефицита у државном буџету, који за више година узастопце траје и држава за покриће тог дефицита зајмовима у земљи а нарочито од Народне банке служи се; у том случају банчина се подлога извуче, као што је случај у Грчкој, где је азија достагла 60%.

То су два случаја због којих азија може настати. И пошто та два случаја у нашој земљи не постоје, јер нити је Народна банка несигурна својом подлогом, нити је држава дефиците покривала зајмовима Народне банке, изузимајући неке релативно мале

позајмице, које ни уколико нису пореметиле банчину подлогу, то, онда, и са овим поводом ажије у опште, ја сам своје тврђење поткрепио и доказао шта је ажију код нас проузроковало.

Сматрајући овим да сам ову ствар довољно расветлио, а тако исто и доказао, да је ажију код нас произвела једино већа количина сребра, него што нам је потребна, нарочито због сребрних новчаница банчних, то у интересу државе, у интересу земље, част ми је замолити господина министра, да Народну банку нагна на поштовање њених статута односно чл. 11 и да на основи злата, издаје златне, а на основи српског кованог сребра, издаје сребрне новчанице, које ако се учини, ажија ће се знатно смањити, а услед тога и штета државна и народна.

Но при свем том што сам био тако слободан, господине министре, горње препоручити како би се данашња ажија сузбила, и ако се увелико надам, да ће господин министар у интересу земље, народа и државе, ово моје мишљење усвојити, ипак зато ја сам тако слободан напоменути, да Влада Његовог Величанства може независно од овог и без учешћа Народне банке, са малим и то само са привидним жртвама приступити и регулисати валуту, т. ј. отклонити ажију сасвим.

То би се пак могло извршити просто само тиме да господин министар финансија повуче из саобраћаја ковано сребро, које нам је сувишно за поткусуривање, а по мом мишљењу то би од прилике износило онолико, колико Народна банка у својим касама има, око дин. 4.000.000.—; а осим тога, да повуче и бакарни новац кога у саобраћају има око 900.000.— дин., и како поменуто сребро тако и бакар претопи и прода. И сама та проста операција довољна би била да ажије сасвим нестане, јер повлачењем сребра извукла би се и банчина сребрна подлога, и у том случају, банчине новчанице, гласиле оне у злату или сребру, добиле би вредност злата. Јер банка по статутима својим обавезана, да по виђењу сваку своју новчаницу исплати, немајући сребра, мора златом исте исплатити и тим начином регулисала би се валута и ажије би сасвим нестало.

Штета пак, коју би држава на продаји сребра и бакра имала, била би око 1.650.000.— дин., али и ова штета била би само привидна, јер би држава исту, у течају неколико година накнадила тиме, што у будуће не би имала губитка на ажији за интерес и анунтет, који данас има, а доцније би у толико расход државни био мањи, не говорећи још о користи, коју би од тога цела земља имала.

И ако је ово најкраћи и најпростији пут за регулисање валуте и ако су зато сада најподесније прилике, јер исто регулисање није компликовано као у неким државама, а поред тога није скопчано са великим жртвама, ипак зато, пошто има људи, који ипак признају овај начин регулисања за најподеснији, при свем том, са бојазношћу о тој ствари говоре, а нарочито што се Народне банке тиче: може ли она данашњи круг рада имати и неће ли то ути-

цати на кредит и најзад, неће ли се у том случају подлога банчина извући.

На ово ја одговарам да се тога ништа бојати не треба, Народна банка у том случају може такав исти круг рада имати као и данас; а тако исто, да нема бојазни да ће јој се подлога извући, јер док се она буде држала својих статута, док год она ни у какве сумњиве послове не улази, догод су њена примања стварна и у најдужим роковима од 91 дана, као што по статутима друкчије и не може бити, догод њене новчанице у оптицају буду покриване стварном вредношћу, коју су вредност такође њени статuti предвидели, све докле нема никакве бојазни, како за круг њеног рада, тако исто и за кредит и за њену подлогу; пошто она мора бити у свом послу увек предострожна, па гласиле њене новчанице на злато или сребро, ипак зато она исте ником не поклања, већ добро гледа кога кредитира.

Да би ток у овој ствари још јаснији био, дозволите ми г. министре да једино питање учиним. Кад се зна, и кад има контроле, да Народна банка не може пустити у оптицај ни једну своју банкноту без стварног покрића, било у звечећем новцу, било у стварним примањима са најдужим роком од 91 дана, и кад се зна, да она није све у оптицају налазеће се банкноте од једанпут пустила, као и то, да од тих пуштених банкнота има сваки дан примања, која се или измирују њеним новчаницама или у звечећем новцу, и у колико се та њена примања измирују са новчаницама, у толико она има мање обавеза спрема њих; у противном пак случају, у колико она за своја примања буде добијала метала, у толико је њена подлога већа. И кад се све то зна, онда откуда има бојазни, да Народна банка услед регулисања валуте, издвајајући златне новчанице не може обављати данашњи круг рада и откуд може наступити опасност, да се њена подлога извуче?

Ја знам унапред г. министре, да ће неки запитати: па зар ажија постоји и кад је рђав извоз? И тој господи, ако нису довољна моја разлагања, да увоз и извоз уопште има уплива само на стопу интереса и на вредност реалитета а не на ажију, ипак, тврдећи и сада то исто, хоћу по тој ствари још нешто да кажем.

И ако као правило важи: што већи извоз — то већи увоз, а што мањи извоз — то мањи и увоз, при свем том ја ћу признати да и неке разлике може бити између увоза и извоза на штету нашег трговинског и међународног биланса, ну, и у том случају, кад Народна банка ради сигурно, нема никакве бојазни по њу, пошто ту разлику може осетити само народ, а не Народна банка. Јер, биле добре или рђаве године, као што горе рекох, она гледа врло добро које кредитира. Да говорим пак о томе, на који би начин народ покрио ту разлику у међународном трговинском билансу, држим не само, да томе место овде није, него би ме и сувише далеко одвело од оног, у чему је главна циљ. Но довољно је само да напоменем, да би народ ту разлику покрио, као што је то и досад и пре а и после установљења Народне банке.

Ја поново напомињем, као што сам напред напоменуо, да је једино Народна банка може сама себе у неприлике довести несолидним радом, а друго држава са великим дефицитом у буџету и кад у том случају исте покрива зајмовима од Народне банке. А сад, пре но почнем даље говорити, дозволите ми господине министре, да још једну напомену учиним.

Господа из управе Народне банке заборављају се врло кад говоре, да предвиђају опасност за подлогу због мењања њених новчаница за плаћање на страни, а заборављају на онај новац који са стране у земљу долази, као и то, да нити нама сав новац од извоза са стране у земљу наједанпут долази, нити ми за увоз од једанпут издајемо, но тако рећи постепено. Додајући још к томе, као што сам већ имао прилику напред да кажем, да банка своје новчанице у оптицај пушта свакодневно, а тако исто има свакодневно и примања, као и то, што се сва њена примања морају извршити у року од 92 дана.

Та господа, која то говоре, обично помињу, да док је Народна банка само златне новчанице издавала, оне су се одмах за метал на каси банчиној мењале, а неће да испитују узрок, зашто је то било?

Ово је било прво зато, што је то био почетак њеног рада, и што у том почетку народ није био научен на новчанице, а можда и вере у њих није имао. Друго, што је онда Народна банка искључиво с Београдом радила — београдским трговцима — увозачима, који новац само за страна плаћања потребују. И треће, што су банкноте биле велике — од 50 и 100.— дин., и као такве обично су долазиле у најслабије трговачке руке, које новац дуго не задржавају.

Дакле, то су били главни узроци, што су се њине новчанице брзо за размену враћале, а данас тих узрока не би било, јер народ наш научио се и на новчанице. Банка не ради данас само са београдским трговцима — увозачима, но са целом Србијом и најзад што се надам, да ако би влада преузела регулисање валуте, она би Народној банци дозволила, да њене новчанице не буду веће од 10 и 20 динара, како би се у народу што дуже задржале.

Но да бих и живим примером посведочио, да би се код нас регулисање валуте могло извршити и да је овај начин, који ја предлажем остварљив, Румунија нам може за пример послужити.

У највећем жеку економског рата са Аустро-Угарском, са којом је Румунија највећи трговачки саобраћај и имала, услед чега је ажија између сребра и злата у тој држави достигла 25%, све је живо тамо повикало, да је та ажија постала због смањеног извоза, док практични људи, и ако су одобравали, да је извоз имао само посредни утицај на ажију због нагомиланог сребра, шта су учинили? Учинили су то, да су повукли сувишно исковано сребро, и оставили га само толико, колико је нужно за поткусуривање а ажије је одмах нестало. Зар овај пример није за нас добро дошао?

Напоследку, дозволите ми г. министре, да примером и са банчиним стањем докажем, да, ако би се регулисање валуте предузело, ној истој не само што ништа шкодило не би, него шта више, она би могла своје послове вршити без икакве опасности, као и до сад, а за пример банчиног стања, унећу њен обнародовани последњи извештај од 15 пр. месеца.

Ну, пре него што то учинио будем, бићу тако слободан да напоменем, да наша држава дугује банци динара у злату 1,688.808,23 а у сребру 2,724.741,85, свега динара 4,513.550,08. И ако ова сума није бог зна како велика, нити је банка тиме прекорачила своје статуте што је држави ту суму позајмила, и, у следству тога, тај државни дуг не би имао никаквог утицаја на регулисање валуте, ипак зато, ја бих био мњења, да држава банци тај дуг исплати јер са исплатом злата, била би банчина подлога у толико већа, а са исплатом сребра, у толико би мање банкнота у оптицају било. Ову би исплату могла држава извршити са нарочитим зајмом на страни и продајом залога, које код банке има и које би се сада могле по врло повољној цени продати или исте другим банкама на страни у залогу дати.

По том извештају банка је имала у оптицају банкнота у округлој суми динара 26,452,000.—, готовине у злату 9,432.000.— и у сребру 4,131.000.—

Претпостављајући да ће јој држава при регулисању валуте платити њен дуг у злату 1,689.000.— и у сребру 2,725.000.—, то би онда банка имала подлогу у злату дин. 11,121.000.—, а у оптицају банкнота само 19,596.000.— дин., јер после исплате државне и повлачења сребра из оптицаја, банка би имала у оптицају банкнота мање за 6,856.000.— динара, једно стога, што повлачењем сребра из оптицаја, извукла би се и банчина сребрна подлога у динара 4,131.000.— а за исту банка би добила своје новчанице, те тако исто и за оних дин. 2,725.000.—, које јој држава дугује у сребру, добила би такође своје новчанице натраг и у толико мање имала би у оптицају исте.

И тако би банка по извршеном регулисању валуте, имала подлоге у металу (злату) дин. 11,121.000.— и кад се овој суми додаду још њена потраживања од својих дужника у динара 12,890.000.—, то би њене новчанице, налазеће се у оптицају покриване биле са дин. 24,000.000.— или једним вишком од динара 4,415.000.—

Но ово није све, кад се готово са сигурношћу сме рећи, да би најмање 5,000.000.— дин. банчних новчаница било у саобраћају, које се никад за размену на банчину касу не би појављивале; то би онда био један вишак од 9,415.000.— дин. покрића.

Истим овим примером банчиног стања, довољно је доказано да треба регулисање валуте предузети и да се оно може без икакве опасности извести.

Ну, ако се при свем овом не налази довољно сигурности за регулисање валуте, то напомињем, да Народна банка има још код кога од својих акционара дин. 7,500.000.—, па нека тражи уплату од њих, тим пре, што су њене акције поглавито у газдинским ру-

кама а осим тога $\frac{1}{3}$ истих налази се у рукама странаца, па због њих, да би они што већу дивиденду добили, уплату не тражити, те да тако цела земља штету трши и да Народна банка издаје преко 30.000.000.— дин. својих новчаница, само са капиталом од 500.000.— дин., или још боље рећи са 1.800.000.—, јер сама инвестиција банчина износи преко 700.000.— динара.

Најзад, ако и све ово није за сигурност банчину довољно, напомињем да у случају потребе банка може и свој портфељ ресконтисати, које њој њен статус не забрањује. Као што се из свега овог досад казаног о регулисању валуте види, ово се регулисање може извршити не само лако, не само са малим и привидним жртвама, но је то и у интересу народа и државе и то без икакве опасности и по земљу и по нашу Народну банку, тим пре, што су за ово регулисање врло повољне прилике. А не приступити томе, било би, по мом скромном мишљењу велика погрешка. Јер што год дуже то питање остављамо нерешено, то ће се све теже и са много већим жртвама извршити моћи. А да је тако, најбољи нам пример може бити Аустро-Угарска у којој је то питање тако застарело, а услед тога тако компликовано постало, да иста са великим жртвама и са великим напорима, не само сасвим, него шта више ни делимично не може да га изведе, како би желела.

И тако сам ја овим исказао своје мисли о регулисању валуте и закључујући овај мој извештај ја сам тако слободан замолити г. министра да у интересу државе и народа изволи употребити потребне кораке, да влада Н. В. предузме регулисање валуте, што би не мало користи земљи донело... Молим принудите Народну банку да поштује своје статуте, нарочито чл. 11 и тиме би се акција ко не сасвим уклонила а оно бар знатно смањила....."

С највећим поштовањем

Димитрије Стаменковић.

8 јула 1893 год.
у Београду.

Извештај пок. Др. Мих. Поповића и Јов. С. Бошковића гласи:
„Ради извршења одлуке Нар. Скупштине, донесене на 99 скупштинском састанку од 19 марта 1891 год. ви сте, господине министре, актом својим од 30 маја ове године П.Бр. 2285, а у споразуму са управом Привилеговане Народне Банке Краљевине Србије, изволели образовати комисију, ставити јој у задатак: да промисли о начину, како да се реши питање о издавању златних и сребрних банчних новчаница и каква метална подлога да служи за гаранцију овим новчаницама.

Комисија ова, које смо и ми чланови, одмах је приступила одређеном јој послу, старајући се, да питање о издавању банчних новчаница и о подлози што свестраније проучи, управо онако како то важност самога питања изискује. У том циљу комисија је држала већи број састанака, на којима се брижљиво старала, да на објективан начин проучи и својој оцени подвргне разне околности и чињенице, које су припомogle да се ово питање у нас истакне на дневни ред. Али након довољног узајамног обаве-

штења и након разматрања и оцењивања свих чињеница, које после могу имати утицаја на правилно решење истог питања, у комисији се, на жалост, није могло доћи до жељеног споразума и једнодушнoг мишљења у погледу на начин, на који би се оно могло повољно да расправи. Чланови комисије поделили су се на две равне половине; на једној страни са својим засебним мишљењем, остали су чланови, које је у састав комисије одредила Народна банка из своје средине, на другој страни остали су, опет са својим засебним мишљењем, које сте ви, господине министре, са своје стране били одредили у састав комисије.

Према оваквом резултату комисијског рада, потписана два члана комисије (члан комисије г. Стаменковић чујемо, да је већ поднео г. министру своје мишљење о постављеном питању) сматрају за своју дужност, да вам господине министре у овом извештају поднесу своје напоре и погледе о питању, које сте горе поменули својим актом изволили упутити комисији на оцену и решење.

За бољу оцену питања о издавању банчних новчаница и њиховој подлози, као и за његово правилно решење, држимо, да је потребно да најпре изложимо, ма и у најкраћим потезима, сам начин, на који се ово питање потпуно развијало, те у вези с тим, и да укажемо на извесне околности и моменте, који су имали утицаја на то, да се оно појави у облику, у којем га сад пред собом видимо, и да заинтересујемо готово све наше јавне и приватне установе, трговачке и приватне кругове, па и само народно претставништво.

Питање о издавању банчних новчаница на њиховој подлози појавило се, као што знамо у времену установљења Народне банке. Оно је тада расправљено било тако: да новчанице Народне банке имају гласити искључиво на злато, и да Народна банка не може никад пустити у течај више новчаница, него два и по пута онолико, колико злата у касама својим има, али да при том злато може бити замењено сребром највише за једну четвртину. Ово је за тим било утврђено и законом о Народној банци од 6 јануара 1883 год. — Према дотичним одредбама овог првобитног и основног закона за установљење Народне банке, она је могла и морала:

- 1) Да издаје новчанице, које гласе искључиво на злато.
- 2) Да за подлогу или покриће издатих новчаница има у својим касама злато, и то најмање 40 процената од укупне вредности издатих и у промет пуштених новчаница; и
- 3) Да сваку своју новчаницу, која се из промета врати и подноси банчиној каси на исплату, исплати златом по пуној именованој вредности и без икаквог одбитка.

На другој пак страни, горе поменути закон, а на име последњом алинејом његова 10 члана, било је предвиђено: „да министар народне привреде може овластити управу Народне банке, да исплату својих банкнота (које гласе на злато) може вршити и у сребру до извесног процента”.

И најзад је, у погледу на покриће издатих новчаница, била допуштена толеранција од 25% сребра у место злата; одредба, која је ово последње регулисала и утврдила, гласила је од речи до речи овако:

„Банка неће никад моћи пустити у течај више банкнота него два и по пута колико злата у касама својим има. При том злато може бити замењено сребром највише за једну четвртину”.

Ето под таквим је погодбама и са тим основама наша Народна банка отпочела при крају 1883 године свој рад и издавање својих новчаница.

У даљем току овога рада (у току 1884) Народна банка је издавала и пуштала у течај искључиво новчанице, које гласе на злато, и то у вредности од 100.— динара. Нешто доцније, почев од 16 фебруара 1885 год. почела је издавати и новчанице од 50 дин. (у злату). У току овог кратког времена управа Народне банке приметила је, да се послови и радња Нар. банке неће моћи развити у овој мери, у којој се то замисљало при самом оснивању Народне банке. Поред осталог главни узрок овоме је јамачно, држимо, лежало у томе, што се банчина новчаница није могла одмах спочетка да одомаћи у народу у оној мери у којој се то замисљало, што је, у осталом, и сасвим природно било, кад се узме у обзир околност, да је у том времену новчаница код нас била једна новина, на коју се народ поступно навикавао. А оно пак, што је у главном ширењу банчних новчаница сметало, држало се да је то, што су новчанице на релативно велике суме (од дин. 50.— и дин. 100.—). Новчаница банчних било је у оптицају на крају 1885 год. у суми нешто јачој од 1,500.000.— динара.

При оваквом стању ствари, управа Народне банке обраћала се у 1885 год. Краљевској српској влади с молбом за одобрење, да Народна банка у будуће може издавати и новчанице од ситније или мање вредности, али које би такође гласиле на злато. Тадашња је Краљевска влада прихватила и потпомогла ову молбу банчине управе, али под погодбом, да банчине новчанице од мање вредности (дин. 10.—) морају гласити на сребро, а не на злато. У тој је сврси Краљ. влада тада законодавним путем увела у првобитни закон о Народној банци извесне измене и допуне које иду у прилог регулисању издавања банчних новчаница по своје начину. И тако је ето, законом од 23 септембра 1885 год. унесена, поред осталих измена и допуна, у првобитни закон од 6 јануара 1883 год. (а на име у чл. 11 тачка) и допуна која гласи: „Односно сребра”.

Услед тога је тачка 2 чл. 11 Закона о Народној банци, која и данас вреди, гласила дословце овако: „Банка неће моћи никад пустити у течај више банкнота, него два и по пута, колико злата односно сребра у касама својим има. При томе злато може бити замењено сребром највише за четвртину.

Поменутих изменама и допунама у првобитном закону о Народној банци створени су, дакле сасвим нови услови и сасвим нове погодбе за банчин рад у опште и за издавање и покриће њезиних

новчаница, на то се може рећи, да је тиме основа, на којој је дотле делатност банчина почивала била знатно измењена.

Чим су нове измене законске у живот ступиле, Народна банка је предузела мере, да их и у живот уведе. И тако 19 новембра 1885 год. видимо први пут у промету ову нову банчину новчаницу од 10.— динара. Ова се новчаница (у сребру) почела одмах доста нагло ширити у народ, и доиста већ на крају исте 1885 год. било је нових новчаница у оптицају за дин. 1,031.340.—

Од тада па на даље сребрна је новчаница све јаче и јаче освајала земљиште, тако, да се циркулација златних новчаница, после врло мало времена, свела на веома незнатну цифру, која се не може ни у рачун узимати. 31 децембра 1886 год. било је златних новчаница у промету свега за дин. 437.250.—; од тада пак циркулација златних новчаница кретала се између дин. 180.000.— и дин. 75.000.— Једновремено пак са опадањем циркулације златних новчаница, сребрна се новчаница, као што рекосмо нагло ширила и њезина је циркулација из године у годину све већма расла.

Овде износимо преглед, из којег се тачно види, како се циркулација новчаница од дин. 10.— које гласе на сребро, из године у годину пењала:

Године	циркулација најмања	новчаница највећа	просечна
1887	5,500.000.—	10,000.000.—	7,500.000.—
1888	9,500.000.—	15,000.000.—	11,900.000.—
1889	13,000.000.—	18,000.000.—	15,000.000.—
1890	15,500.000.—	26,000.000.—	19,800.000.—
1891	21,000.000.—	30,000.000.—	24,800.000.—
1892	24,500.000.—	30,000.000.—	27,000.000.—
1893	26,200.000.—	28,200.000.—	26,500.000.—

Просечно стање новчаница је на основу осмодневних извештаја Народне банке.

Као подлога банчних новчаница у циркулацији служила је једновремено и подједнако готовина у банчним касама и у злату и у сребру без обзира на ма какву сразмеру злата према сребру и обратно.

Највећа цифра у готовини у злату била је у 1891 год. (8 новембра) јер је тада била достигла висину од дин. 10,750.000.— (јесен је била, извоз је био велики, злата је било у циркулацији више но обично, Народна банка је сигурно куповала злато сребрним новчаницама) — рачунајући у ову цифру и банчино злато, које је било депоновано код страних кореспондената. Међутим сребра као подлоге било је у банчним касама највише до 4,567.000.— дин., у 1890 год. (као примедба интересантно је знати, да ли је горња сума готовине у злату претстављала есконтване менице у злату, и да ли је горња сума сребрних новчаница издана била на основу есконтваних меница у сребру. Утврдило би се, да златна готовина не потиче услед есконтваних меница у злату, него куповином злата на берзи помоћу сребрних новчаница. — Р. М.).

На дан 1 јула ове 1893 год. банка је имала у својим касама на име подлоге динара 8,880.150.— у злату и дин. 4,142.000.— у сребру.

Овде је место да напоменемо, да је Народна банка, пуштајући у оптицај своје сребрне новчанице, не само на основу подлоге сребра него и на основу подлоге злата ваада сматрала да по чл. 11 закона о Народној банци, који и данас вреди, она на то право има, па је тако непрекидно и радила, служећи се шта више већим делом златом као подлогом својим новчаницама у сребру.

Довде смо изложили, како се ствар односно издавања банчних новчаница, њихових врста и њихове количине у оптицају, као и њихове подлоге, развија од почетка банчина рада па да данас.

Сад је на реду, да укажемо на ову појаву, која се много доводи у везу са овим или оваквим банчним радом, из које је поникло читаво „питање“, које је, у последње доба, прилично занимало свеколики наш финансијски свет, па и наше званичне кругове.

Реч је о ажији на златан новац према сребрном новцу, односно према банчиној новчаници, која гласи на сребро.

Да би се видело у колико то питање о ажији на златан новац стоји у вези са поменутиим банчним радом, односно са циркулацијом њених новчаница и да ли су и у колико ове последње узрок ажији, потребно је да се најпре осврнемо на кретање ажије у нас. не губећи при томе никако из вида ни друге околности, које су могле утицати и које у опште утичу на ажију, т. ј. на њезино падање и пењање.

У томе циљу морамо, пре свега, констатовати, да је ажије на злато било и пре оснивања Народне банке. Међутим од 1887 год. па до данас ажија се кретала овако:

По наполеондору.

година	најнижа	највиша	просечно за целу годину
1887	Дин. 0,35	Дин. 1,00	Динара 0,62
1888	" 0,25	" 1,00	" 0,68
1889	" 0,35	" 0,95	" 0,66 ^а
1890	" 0,40	" 1,15	" 0,80
1891	" 0,35	" 1,25	" 0,80 ^б
1892	" 0,80	" 2,25	" 1,34

Овај прорачун извршен је на основу просечнога прорачуна десетодневних дана (курсева).

Као што се из горњег прегледа види, ажија се готово стално пење, а нарочито од две и по године на овамо, и, у последње време у току прошле зиме и пролетос достигла је висину од 12 и преко 12%.

Ажија је, сумње нема, један терет — једно зло, које нас јако притискује и које утиче на привредне односе свих редова нашег становништва.

Њу осећају, мање или више, сви редови нашега народа, јер је сви и подносе и плаћају. Ажија је свакојако производ поремећених и аномалних одношаја у новчаном саобраћају једне земље. Али, како се та поремећеност и аномалност из разних узрока појављивати може, то је свагда потребно да се ови најпре пажљиво и обазриво испитају, па тек онда да се предузимају мере за отклањање или бар ублажавања штете, која из ажије проистиче. Ми ћемо се потрудити, да о овоме на другом месту овог извештаја одређеније проговоримо.

Да ажију плаћају сви редови нашег становништва довољно је да напоменемо само ово:

Сви фабрички и други производи који се уносе у Србију из иностранства, морају да носе и фактички носе у својој цени и ажију. Ажија према томе, повишује цену коштања дотичних производа. Ову цену коштања производа, па и ажију, плаћа сваки онај, који набавља за своју потребу ма који од ових производа. По томе и цену коштања и ажију плаћа потрошач — дакле цео народ. Али ни то није све. Услед тога, што ажија варира, утиче она још јаче на повишење цена производа увезених из иностранства. Ето како: трговац увозник, у тежњи да по могућству, и на самој ажији себи извесну добит обезбеди, узима при обрачунавању својих цена највише поље, и удешавајући тако цене својој роби, он их повишава. Трговац извозник ради то исто, само у обрнутом правцу. С обзиром на евентуално падање ажије, он нуди и плаћа српском грађанину производњу наших домаћих производа, које од њега купује, што је могуће мању цену. Јасно је, дакле, да ажију подносе и плаћају редови нашега грађанства — непосредно или посредно.

Наше новије новчане прилике створиле су у последње доба и сасвим природно широко поље за ажиотажу, на којем се многи грађани, па чак и извесне финансијско-кредитне установе, на разне начине утркују, тражећи за себе зараде и од ажије, коју, као што напоменусмо, подносе и плаћају у разном облику сви слојеви нашега друштва.

Сад је на реду да занесемо своје погледе, како на питање о издавању банчних новчаница и њиховој подлози, тако и на питање о ажији, као и да обележимо своје мишљење о томе: на који би се начин та питања могла повољно да расправе и реше онако како то захтевају чисто привредни интереси наше земље.

Али нека нам је допуштено да на овоме месту пре свега обележимо и утврдимо ово што иде.

Још пре установљења наше Народне банке, постојао је „закон о српским народним новцима“, који и данас важи и коме је задатак регулисање валутних односа и новчаног саобраћаја у нашој отаџбини. По овоме су закону оглашени за посредничке размене и мерења вредности (дакле за земаљски новац) подједнако златан и сребрн новац.

У намери, да се наш новчани саобраћај уреди онако, како то поменути закон наређује, Србија је исковала 10 милиона динара

златног новца (1883 год.); према овој суми у златноме новцу, наша је држава поступно, раније или доцније, исковала динара 9,600.000.— у сребрном новцу. Осим тога и у нашем домаћем новчаном промету има у бакру и никлу око 5,000.000.— динара.

Према овоме, у нас је законом утврђен валутни систем двојног важења, или другим речима систем по коме су имали да подједнако важе и да буду посредници размене у мерама вредности непосредно и златан и сребрни новац (бакар и никл служе, као што је познато, искључиво за поткусуивање).

Али, шта се показало у пракси? Горе изложена сразмера између количине искованог злата и сребрног новца, као да није у пуној мери одговарала нашим привредним приликама и трговинском промету, те се услед тога није могло стварно извести и одржати оно, чему се тежило, а то је: правилан однос између златног и сребрног новца. Ово поремећење правилног новчаног саобраћаја у нас није, до душе, било тако замашно, али се ипак у трговинско-привредном промету и трансакцијама доста јако осећало. Тома је главни узрок лежао у међународном трговинском билансу, по којем је Србија из године у годину, већином већу вредност артикала из иностранства увозила, него што је тамо својих домаћих производа извозила. Код таквога својега биланса, Србија је чешће имала према иностранству обавеза за више увезене вредности. Те обавезе своје, Србија је нарочито у међународном саобраћају увек и плаћала златом. Земаљски сребрни новац, међутим, ни по науци ни по пракси, нити може нити је могао ићи и ван граница Србије; он је остајао у земљи и служио је унутрашњем промету. Овакве пак прилике неминувано су морале подејствовати, да се сума златног новца не одржи у потребној количини, т. ј. у количини, колика се према потреби нашег међународног и унутрашњег трговинско-привредног промета, изискивала, па да се правилан однос новчаног саобраћаја у земљи не поремети; поремећење ових односа донело је, неминувано, своје незгодне последице, које су се јавиле у облику ажије на златни новац.

Ето услед тога је ажија на златан новац била код нас и пре појаве Народне банке.

Једновремено с овим наш је привредни живот у опште јако трпео и осећао незгоде и од тога, што у времену, о којем је овде реч, ни новчано-кредитне прилике не беху код нас повољне. У Србији су тада била цигло четири новчана завода, и то један државни — Управа фондова за хипотекарни кредит, и три приватна новчана завода за лични кредит, Ваљевска штедионица и Смедеревска кредитна банка, а тек при крају 1882 год. (од 1 октобра) установљена је и Београдска задруга за међусобно помагање и штедњу. Услед овако неповољних новчаних прилика и несређених кредитних односа, јако се осећала код нас оскудица у новцу и осећала потреба за јевтинијим капиталима и уређеним кредитом уопште. То је опет дало повода, те је на основу начела новчаних банака, почетком 1883 год. иницијативом државе основана наша Народна банка, „у жељи да се јевтинијим капита-

лима и добро уређеним кредитом трговина и радиност у Краљевини Србији унапреде”, као што се изриком вели у самом уводу у закону о Народној банци од 6 јануара 1883 године.

Од времена установљења Народне банке (1883) до данас стање нашег новчаног саобраћаја и кредитних односа уопште знатно се изменило.

Ово измењено стање нарочито се опајало, па се још сад опажа у ова три правца: 1) на пољу кредитних односа опажа се извесна сталност и сређеност; 2) на пољу интересне стопе на капитале осећа се да је послуга са капиталима јевтинија; и најзад, 3) да је ажија на златан новац већа.

Од појаве Народне банке видимо у нашем новчаном промету и банчину новчаницу. Као што је већ раније споменуто, у прво време до на измак 1885 године, у саобраћају су биле искључиво новчанице, које гласе на злато. Од тога тек доба Банка је почела у течај пуштати и своје новчанице које гласе на сребро (од дин. 10.—).

Доста нагло растење циркулације банчних сребрних новчаница, које су се за потоње време од две и по године попеле на релативно високу цифру — на којој се и данас одржавају, неминувано је донекле морало утицати на наш већ и иначе поремећени новчани саобраћај.

Ово нагло нагомилавање сребрних новчаница у промету морало је, велимо, у извесној мери одржавати па можда и цењати ажију на злато. Ну, нема сумње, да су сем тога и други узроци потпомогали и доприносили, да се ажија на злато подне и на овако релативно високу цену (10—13%) на којој је видимо и осећамо нарочито од године дана на овамо. У те узроке спадају свакојако још и она многа задужења државна, која доводе већу тражњу злата, које држави за исплату анuitета треба.

Велика количина сребрних новчаница наше Народне банке неоспорно је учинила, те је и сама основа — принцип — нашег новчаног система, по ком и златан и сребрни новац једновремено важе као посредници размене и мере вредности — поремећена. У пракси се брзо показало, да је и у самој ствари сребро постало скоро искључиви посредник размене и мерило вредности у нашем трговинско-посредном саобраћају. Ово измењено стање у нашем новчаном саобраћају морало је штетно утицати на државне и народно-привредне интересе уопште, а ово зато, што на сваки начин није требало допустити да златне новчанице никако не буде у саобраћају и да се тиме тражња за златом још већма проширује. Штетност отуда још се више осећа у овом тренутку, кад цена за свима финансијско-новчаним трговима јако опада, и кад се због тога у финансијском свету заподела јака борба, да се сребрни новац, по могућству, сасвим из саобраћаја потисне, а да се уводи златан новац, и он једини да буде посредник размене и мерило вредности.

Дужност нам налаже, да овде напоменемо како ми сматрамо, да је управа Народне банке, можда и нехотично, погрешно про-

тумачила смисао чл. 11 у „закону о Народној банци”, путивши у течај сребрне новчанице и на основу подлоге у злату.

Да банка није могла тако да ради, доказује нам и сам текст Закона о Нар. банци, из којег, за правилну оцену овога питања, ваља узети у рачун и све одредбе, које у одсеку трећем говоре „о банкнотама”, а на име чланове 9, 10 и 11 па их довести у склад са смислом и духом целог „закон о Народној банци”. Но поред овога не смеју се губити из вида ни ове околности:

1) Што је, као што смо раније изнели, по првобитном „закону о Народној банци” управи њеној било допуштено издавање искључиво новчаница, које гласе на злато, а које морају имати као подлогу ефективно злато, са гаранцијом од 25% највише у сребру.

2) Да је ова толеранција од 25% највише у сребру била предвиђена и утврђена у намери, да се и законом потпомогне, да Банка може издавати што више новчаница, да се све новчанице, које гласе на злато, што боље и јаче одрже у промету, а нарочито, рекли бисмо, да се, по могућству, спречи незгода и криза за Банку, на случај, да јој се новчанице из течаја нагло и у већим количинама почну враћати, тражећи од ње размену у злату;

3) да је и сама Народна банка у 1885 год. тражила од Краљевске владе допуштење да може издавати и новчанице од мање вредности — од дин. 10.— али које би опет имале гласити на злато, и за које би имала да служи већ законом утврђена подлога.

4) Да је тадања Краљевска влада усвојила банчине разлоге и прихватила њезину молбу, али да је ствар ипак друкчије решила, готово наметнувши банци, да њезина новчаница од 10.— динара — мора гласити на сребро. Ово је затим утврђено законом о изменама и допунама од 23 септембра 1885 године.

5) Да законодавац, бар по нашем мишљењу, дозволивши банци сребрну новчаницу, никако у оно време није могао замишљати и извести закључак: да банци треба допустити издавање сребрних новчаница и на основу фундације у злату. Једино, чиме се законодавац тада могао руководити, то је, да ће нова сребрна новчаница имати да служи у промету за ситније послове и размене, те по томе — да ће тих — сребрних — новчаница бити у саобраћају, у релативно мањој количини, и да ће златна новчаница и даље остати у промету као главни посредник размене и заменик новца. У осталом, законодавац није тада могао ни издалека предвиђати, да ће се сребрна новчаница до ове данашње количине раширити и једина одржати у саобраћају.

Према свему горе изложеноме, речи: „односно сребра”, никако не могу имати значај и смисао: да банка може и на основу подлоге у злату издавати и новчанице које гласе у сребру.

Значај и смисао чл. 11 „закон о Народној банци” једино је, по нашем мишљењу, тај да као подлога за новчанице у промету поред других вредности, мора служити у 40 процената ефективно злато и сребро, и по томе, да се сребрне новчанице могу изда-

вати само на основу подлоге у сребру, а златне новчанице само на основу подлоге у злату.

У вези са овим, потребно је да са неколико речи изближе обележимо своје мишљење о ажији у нас.

Питање о начину да се ажија сасвим уклони или ублажи, је пре свега, да се утврде узроци, који ажију изазивају. Као што је познато, узроци ти могу бити различити.

Да видимо пре свега, шта је све у нас могло ажију изазвати и подржавати.

Иако се позитивно зна, да се цена новаца, у главном, управља према одношају понуде ка тражњи, ипак је често врло тешко пронаћи прави узрок његову колебању. Нарочито је то тешко тамо, где, као оно у нас, поред металног новца циркулишу у саобраћају његове заменице-банкноте. Али се обично то још може и постићи, само ако се извесне околности добро уоче.

Ми пре свега поуздано знамо, да је наш међународни трговачки биланс у вези са државним билансом, по највећој части, недовољан, т. ј. да се у Србији, скоро из године у годину, мање злата у накнаду за њене производе уноси, него што се истога, у накнаду за производе унесене из иностранства, даје. То свакојако, кад више кад мање, чини те тражња за златом постаје већа, што опет неминуно доноси пењање ажије на овај метални нова. К томе долази још и та важна околност, што је држави српској из године у годину, за повећање анuitета по разним зајмовима, велика количина златног новца потребна.

Јасно је, према томе, да је злато у нас морало покушљивати, и то кад у јачој кад у слабијој мери, према кретању нашег трговачког и државног биланса.

Као даљи повод пењања цене злата према сребру у нас, може се сматрати релативно велика количина банчаних сребрних новчаница у нашем домаћем промету.

Нема сумње, да оне, бар до извесне мере, имају утицаја на већ и иначе поремећени наш повчани саобраћај, односно на одношај златног новца према сребрном.

Овде не треба никако губити из вида ни ту околност, што се држањем многога злата у подрумима Нар. банке у приличној мери увећава тражња злата, за које чак ни потребних заменица у саобраћају нема итд.

И ако банкноте замењују новац само у једном правцу — као посредника размене (она не може бити мерило вредности, почем ни сама вредности нема), ипак се утицај њезин на повчани саобраћај лако опажа, а ово нарочито тамо, где се као у нас, и по кривоме тумачењу закона, издавање новчаница у сребру врши на основу подлоге у злату, те тиме и сувише гомила само један посредник размене, којег и иначе довољно има.

По себи се разуме, да није искључено, да осим ова два узрока могу постојати и други узроци потчињенијег значаја, који могу код нас имати утицаја на стварање и одржавање ажије.

А сад пошто смо по могућству, осветлили питање о циркулацији банчних новчаница и њиховој подлози о ажији, као и извесне околности, које стоје у вези с овим питањима, на реду је, да, као закључак, дамо одговора на постављено питање о томе: како да се реши питање о издавању златних и сребрних банчних новчаница и каква метална подлога да служи за гаранцију овим новчаницама, као и како да се у нас, по могућству, умањи ажија на златан новац.

Питање ово, с обзиром на данашње прилике и привредне интересе наше земље уопште, једино би се, рекли бисмо, правилно могло расправити на овај начин:

1) да се у „закону о Народној банци” одрже и даље у важности одредбе по којима би банка могла издавати новчанице обеју категорија, т. ј. и оне, које гласе на злато и оне које гласе на сребро.

2) да се у поменути закон унесу сходне одредбе, по којима би банчине новчанице могле да гласе и то: оне у злату — на суме од дин. 20, 50, 100, 500, и оне у сребру на суме од дин. 5 и 10.

3) да се законом тачно утврди: да као гаранција или подлога за банчине новчанице у циркулацији могу служити подједнако: ефективно злато (у искованом новцу или у полугама) и ефективно сребро (у кованом новцу Краљевине Србије), али тако, да злато може служити као подлога само за новчанице, које гласе на злато, а сребро као подлога само за новчанице које гласе на сребро.

4) да се у закону тачно утврди: да банка за покриће својих новчаница у циркулацији мора имати у својим касама најмање 40% у ефективном металу — злату и сребру, а остатак вредности новчаница у циркулацији, дакле 60% да мора увек бити осигурано другим трговачким и финансијским вредностима, које се лако и сигурно могу у свако доба претварати у злато, односно сребро.

Мерама овим ако се изведу, постигло би се ово:

а) правилни и здрави основи за рад Народне банке уопште и за циркулацију њених новчаница напосе;

б) банка би била постављена у могућност, да у наш саобраћај унесе и стави му на расположење и нове категорије новчаница, којих дојакко није било у саобраћају, а на име: новчанице у злату и од дин. 20.—, и новчаница у сребру од дин. 5.—; те би новчанице, држимо већ и зато, што су од ситније вредности, допринеле, бар до извесне мере, да се циркулација банчних новчаница у злату што јаче код нас одомаћи и да се у већој мери и што дуже у саобраћају задржавају (у чем је држимо и лежала главна погрешка из ранијег времена); а тада би оне друге новчанице — од дин. 5.— и 10.— у сребру — замењивале и на даље, у нашем домаћем саобраћају, наш сребрни новац. Услед тога би пак банци било могуће, да и од данашње количине сребрнога новца, који се налази у земљи, у промету, повуче још један део у своје касе, те да на тај начин буде у могућности, да изда и пусти у саобраћај довољну количину новчаница, гласећих на сребро и покривених (осигураних сребром).

в) банка би била принуђена, да своју данашњу циркулацију сребрних новчаница поступно ограничава и сведе је на доста нижу цифру, а једновремено с тим, да циркулацију својих златних новчаница прошири и унесе у народ.

г) све ово учинило би, бар до извесне мере, да се наш поремећени новчани саобраћај поправи и по могућству доведе у правilan и нормалан колосек свој; а то би, на другој страни одмах ублажавајући дејствовало и на саму ажију на златан новац, која би се неминовно морала или у извесној мери смањити, или би се тим бар спречавало даље пењање ажије на злато.

По себи се разуме, да би се ово остварило и морало изводити поступно, те да се до данас створено стање не мења нагло, како би се избегле могуће штетне последице на трговинско-привредне односе у опште и кредит у земљи на по се.

На завршетку нека нам је дозвољено изјавити како ми сматрамо, да нам обележене мере императивно налажу виши народно-привредни интереси земаљски и да би их, по томе, што пре и требало остварити. Уједно сматрамо да, према данашњим нашим финансијским и привредним приликама, једино у овим мерама лежи подесно и правилно решење питања, које је упућено комисији на оцену и мишљење. Ну, тако исто, ми сматрамо, да све ово ипак неће бити у стању, да данашњу ажију на златан новац сасвим уклони него да ће је до извесне мере ублажавати. — Да се ажија између златног и сребрног новца код нас сасвим отклони — то лежи ван домаћаја Народне банке. Ну ажију може сасвим да отклони, у главном, само наш увећани трговински промет, другим речима повољнији наш трговинско-привредни биланс.

На закључку овог нашег акта, нека нам је допуштено, да — независно од онога, о чему је овде говорено — изнесемо још неке наше напомене односно „закону о Народној банци” и њезина рада.

Ми мислимо, да се тиме не само нећемо огрешити о поверени нам посао, него да ћемо на против учинити само своју дужност.

У овом реду мисли сматрамо за дужност да проговоримо и о ових питањима на име:

II

О банчином капиталу.

У овом погледу у закону и статуту о Народној банци предвиђено је и утврђено једино: да основни капитал Народне банке има бити 20.000.000.— динара подељен у 40.000.— акција, од којих свака гласи на 500.— динара;

Да се капитал може увећати кад то главни скуп акционара одлучи а влада Краљевска одобри; и

да се банка има сматрати за конституисану, чим се званичним актом министра народне привреде конститује, да је 20.000 акција уписано и да је на њима извршена уплата прве четвртине.

Према овоме, нигде ни у закону ни у статуту о Народној банци није предвиђено ни утврђено (што је веома важно), у којим се размацима времена како и докле, има да изврши и остатак уплата — капитала — до минималне суме капитала по емитованим — издатим акцијама.

Услед овога, ствар је код Народне банке практички сведена на ово:

При установљењу Народне банке — 1883 год. — изложена је упису и издата је само прва серија банчних акција у 20.000 комада, по којима је извршена (положена) само и једина уплата прве четвртине номиналног капитала. Тиме је добивено свега само дин. 2.500.000.—

Од тада па све до данас, дакле кроз читав низ од десет година банка никад није тражила од својих акционара, да јој на име дугујућег неуплаћеног капитала положи даље уплате, па макар још само и једну четвртину номиналног капитала. Она је кроз све обележено време својега живота радила једино са првобитном, уплаћеном четвртином капитала од 2.500.000.— дин. Кад се пак узму у обзир сав њен рад и задатак, коме је Нар. банка и намењена; даље кад се има на уму и то, да је банка од поменутих суме свога уплаћеног капитала читаву петину уложила у своју зграду за намештај — онда се тек види и да оценити, како је цифра њезиног капитала (динара 2.000.000.—) малена и незнатна, да пружи свима и свакоме довољно јаке гаранције за све банчине активне и пасивне операције и послове и да може успешно извршивати све намењене јој задатке нашег народно-привредног живота.

Ово стање, ако би се и даље одржавало, неминуоно би у даној прилици, на случај каквог потреса или кризе, донело земљи, па и самој Народној банци, врло тешке и штетне последице, чији се замашај и значај не може за сада лако ни да процени.

Оно, одиста, стоји, да се банчина управа већ у неколико до сада бавила овим питањима и вентилрала их, али се, услед разних узрока, у пракси увек свело на то, да остане статус кво.

Према овоме ми мислимо, да би не само било корисно, него да би било и нужно, да се сад, накнадно, у „закону о народној банци“ предвиди и утврди: да се уплата друге четвртине неминовног капитала по банчним емитованим акцијама — онет у дин. 2.500.000.— изврши што пре, а најдаље до 1 јула 1894 године, а тако исто, да се и остале уплате у дин. 5.000.000.— морају извршити поступно, а најдаље у року од на пр. 3 или можда највише 5 година.

Тек тада би Народна банка, кад буде имала у својим касама ову суму капитала по издатим акцијама, а то је 10 милиона, тек тада би, велимо, без бојазни од потреса могла да врши успешно своје операције и улогу, која јој је на пољу нашег кредита у земљи и на страни намењена. Тек тада ће имати у пуном смислу свога оправдања — *raison d'etre* — све ове велике повластице, које је држава дала Народној банци; тек тада ће Народна банка бити у стању, да оствари своје велике наде, које на њу, као на земаљску новчану установу полажу народ и земља.

III

Ограничење интересне висине, (стопа) по разним врстама зајмова код банке.

У овом погледу, у погледу на висину интереса по разним пословима и зајмовима, које банка врши и чини, нема у закону о Народној банци апсолутно никаква ближа прописа. Једина одредба у томе погледу налази се у чл. 20 статута, по којој: „Висину интереса, по коме Народна банка есконтује менице или иначе зајмове по разним радовима својих послова, даје, одређује и обављајује, путем званичних новина од времена на време управа Народне банке“.

Према овоме, ми сматрамо да би било сасвим оправдано и по интересе наше земље корисно, ако би се „Закон о Народној банци“, по примеру, који о томе постоји код других подобних установа у Европи, унеле тачне одредбе у погледу на ограничење висине интересне стопе.

Да се пак ово не би криво тумачило, ми унапред изјављујемо, да не замишљамо тиме, да банчиној управи ваља везати руке, те да у даном случају кад прилике наше уопште и новчаног трга напосе то захтевају, не могадне интересну стопу повишавати или спуштати. — Не, ми на против тврдимо, да банка и треба да буде прави регулатор кредита у нашој отаџбини, те по томе она треба да има одрешене руке у погледу повишавања и спуштања интересне стопе на новац, који она ставља на расположење трговини и привреди земаљској.

Исто тако унапред изјављујемо, да ми овом мером, ограничењем интересне стопе по разним банчинима пословима ни издалека не смерамо на то, да се тиме можда осигура државној благајни извесни приход; да нас, дакле, у том не руководе фискални разлози. И према томе, ако би отуда каквих прихода можда и било, могли би се они, по нашем мишљењу, слободно уступити на извесне хуманитарне и патриотске циљеве и установе, што би се у самом закону могло да предвиди и ближе утврди.

Па шта се онда жели постићи предложеном мером?

Ево, како мислимо о овоме питању.

У историји новчаних установа у свету има доста забележених примера, да су управе дотичних установа, у извесним приликама, руковођене поглавито интересима својих акционара, подизале интересну стопу, тако да се изразимо, произвољно, дакле без обзира на прилике новчаних тргова и без довољне оцене.

Ми радо признајемо, да у томе погледу управа наше Народне банке до данас није дала баш каквог повода зебњи с те стране, но да је при одређивању интересне стопе вазда до данас и једино биле руковођена приликама на новчаном тргу и интересима наше трговине и привреде. Али, да се ипак и у будућности не би могле понављати појаве, које су се код других новчаних установа већ дешавале, а и да се не би могло банчиној управи, на случај да буде приликама принуђена да у јачој мери повишује интересну

стопу, ни с које стране у том погледу што замерити и пребацивати, добро ће, држимо, бити, да се ово ограничење интересне стопе изведе.

Мика Поповић

У овом циљу, требало би у закон о Народној банци унети нарочите и тачне одредбе, које би регулисале и утврдиле ово:

а) да висину интересне стопе по свима родовима банчиних послова одређује и утврђује, према приликама, банчина управа (као што је то данас случај);

б) или на случај, да стопа интереса код банке буде виша од на пр. 9% годишње, онда да вишак банчине зараде, који потиче од оне више интересне стопе, т. ј. у колико је интерес скупљи од 9%, припадне држави или каквој хуманитарној или патриотској установи а не банци. При одређивању ове максималне стопе ваља свакојако водити рачуна о сразмерности интересне стопе на зајмове у злату и оне у сребру т. ј. да разлика између обеју стопа не буде велика, јер би велика разлика била штетна по одомаћење златних новчаница; и

в) да стопа интереса код банке не може ни у ком случају бити виша од на пр. 11%.

Овим мерама постигла би се, бар до извесних граница, справедљивост при одређивању интересне стопе код Народне банке.

IV

О учешћу државе као акционара.

Држимо да би се могло узети у комбинацију и извести корисно по народне и земаљске интересе, да, по примеру, који налазимо код румунске Народне банке, и наша држава узме учешћа у раду Народне банке, као њезин акционар. Државно би учешће могло да буде са трећином или бар са четвртином колики је акционарски капитал. Тиме би се на сваки начин прибавила држави и јача могућност, да и преко својих претставника у управи банчиној утиче на рад банчин и ток и правац њезиних послова, а осим тога, држави би се тиме прибавило учешће у обилатим користима, које банка свима својим акционарима даје.

У тој сврси ваљало би у Закон о Народној банци унети сходне измене, међу којима, наравно такву, којом би се претставнику државном обезбедио улазак у састав банчиног управног одбора са сразмерним бројем према капиталу.

V

О максимуму дивиденде.

У историји новчаних банака има доста забележених примера, да је претерана пожуа за големом дивидендом код ових установа често бивала у стању, да доведе у питање и поремети солидност па и саме основе рада дотичне установе — банке. А да је то увек бивало од штетних последица по опште народно-привредне интересе дотичне земље, изlišно је, држимо, и да поминемо.

Да би се пак ове појаве са штетним последицама по могућству спречиле, предузимане су у разним земљама и разне законске мере, међу којима овде онде, као што је познато, има таквих, којима се дивиденда ограничава; мере, дакле, којима је законом регулисано, да дивиденда, која се као чиста добит установе дели међу акционаре не може ни у ком случају прећи извесну утврђену висину. И као што се из резултата дотичних усанова види, ове су се мере показале као ваљане и корисне.

Према овоме, с обзиром на наше прилике у опште, сматрамо, да би било потребно и целисходно, да се и код нас предузму мере, којима би се и дивиденда на уплаћени капитал код Народне банке до извесне мере по могућству ограничила.

У тој сврси ваљало би на прилику у закону о Народној банци унети одредбе, по којима би максимална цифра дивиденде, која се сваке године међу акционаре раздељује, могла изнети на пр. 12%, а сваки вишак преко тога да има припасти: једним делом (на пр. 25%) банчином резервном фонду, а други делом (75%) држави.

На завршетку овог свога извештаја благодаримо господину министру на поверењу, којим нас је изволео одликовати, одредивши нас од своје стране за чланове ове комисије.

10 октобра 1893 год.
у Београду

Чланови комисије:
М. М. Поповић, нач. мин. фин.
Јован С. Бошковић,
државни комесар Прив. Нар. банке.

III

Чланови који су од стране Народне банке били у комисији, поделили су овај извештај:

Господину министру народне привреде.

Комисија, коју сте саставили у споразуму са Народном банком, имала је према одлуци Народне Скупштине од 19 марта 1891 год. задатак, да промисли о начину, на који ће се решити питање о издавању златних и сребрних новчаница, и каква метална подлога сребра да служи за гаранцију тим новчаницама.

Решење овог питања зависи од правилне оцене разних питања и узрока, који стоје мање више у вези са њима.

На првом месту намеће се питање, шта је изазвало потребу, да се тражи начин, како ће се решити питање о издавању златних и сребрних новчаница, и каква метална подлога треба да служи за гаранцију тим новчаницама.

Ову потребу могло је изазвати само ово троје:

- 1) досадашњи начин рада Народне банке у опште;
- 2) досадашњи начин издавања новчаница; и
- 3) питање о ажији, које се од две-три године на овамо врло често доводи у везу са издавањем новчаница.

Народна банка установљена је у циљу, да јевтинијим кредитом унапређује трговину и радиност под погодбама законом и статутима одређеним.

Томе своје задатку Народна банка је одговорила за време свога десетогодишњег рада потпуно; то је познато свакоме. За то нам нису потребни никакви докази, али ми ћемо ипак поменути ово:

Пре постанка Народне банке био је у Србији интерес од 10—12% сасвим обична појава. Од како постоји Народна банка интерес је у Београду 5—8%; у унутрашњости 6—10%; а у целој земљи просечно 6—8%.

Од како Народна банка постоји, свакако је лакше доћи до новца, него што је то било пре њеног постанка; јер не само да она сама непосредно даје новца свакоме, који је само осигуран и ко одговара законом и статутима одређеним по погодбама, него она то чини и посредно преко новчаних завода, које у тој жељи обилато потпомаже.

До установљења Народне банке било је у Србији 6—7 новчаних завода. Њихов уплаћен капитал заједно са резервним фондом био је укупно једва три милиона динара, а њихова укупна примања била су једва нешто пет милиона динара.

Од како је постала Народна банка, није прошла скоро ни једна година, а да није установљен по који новчани завод. Сад их има преко педесет. Скоро сви они црпе од Народне банке, у најобилатијој мери и посредно и непосредно средства за свој рад, којим служе трговини и радиности. Уплаћени капитал ових новчаних завода у Србији износи на 40 милиона динара.

Овome није потребно нарочитог коментара. Корист, што је од банке и новчаних завода имају трговина и радиност, а преко њих и цела привреда наша — очевидна је.

Народна банка чинила је све, што се могло учинити, да кредитна организација Србије буде што боља и савршенија да и у овим незгодним околностима и приликама нашим буде снажан покретач и унапређивач трговине, радиности и саобраћаја.

Према свему овоме, досадашњи рад Народне банке у опште није изазвао потребу да се тражи начин, по коме ће се питање о издавању златних и сребрних новчаница решити и каква метална подлога да служи за гаранцију тим новчаницама.

Издавање новчаница по досадашњем начину основано је на чл. 9, 10 и 11 закона о Народној банци од 6 јануара 1883 год. и изменама и допунама у томе закону.

Одредба чл. 9, 10 и 11 закона о Народној банци од 6 јануара 1883 године гласе:

Чл. 9. „Банкноте Народне банке гласиће на суму од 50, 100, 500 и 1000 динара”.

Чл. 10. „Народна банка дужна је да своју банкноту размени у злато по пуној вредности и без икаквог одбитка, чим се њезиној главној каси поднесе и каква размена затражи”.

На свакој банкноти треба да је исказана ова обавеза банчина.

Но министар народне привреде може овластити управу Народне банке, да исплату својих банкнота може вршити и у сребру до извесног процента.

Чл. 11. „Банкноте, које се у течај пуне, треба да су осигуране златом и другим вредностима трговачким и финансијским, које се лако и сигурно у злато претворити могу, а на име: менице есконтванним са роком, који не прелази 92 дана, и са најмање два сигурна потписа, меницама на стране пијаци (девизе), еспањницама (варантима) с кратким роковима, купонима државних и других јавних зајмова, којима рок исплате није дужи од 92 дана, обвезницама државним примљеним у залогу по вредности, која не прелази 75% од њихове пијачне цене. Банка неће моћи никад пустити у течај више банкнота него два и по пута, колико злата у касама својим има. При томе злато може бити замењено сребром највише за четвртину”.

Према овим одредбама законским банка је у почетку свога рада 1884 год. издавала само златне новчанице од дин. 100.— и од дин. 50.— Како се ове новчанице нису могле задржати у обрту, као што се тада држало, стога што гласе на велике суме, Народна банка је тражила одобрење, да може издавати и ситније новчанице под условом да морају гласити на сребро, а не на злато.

Народна Скупштина је донела по томе 25 септембра 1885 год. закон о изменама и допунама у закону о Народној банци од 6 јануара 1883 године.

По тим изменама и допунама чланови 9, 10 и 11 закона о Народној банци гласе овако:

Чл. 9. „Банкноте Народне банке гласиће на суме од 10, 50, 100, и 1000 динара.

Управа Народне банке, по претходном одобрењу министра Народне привреде, одређиваће, које ће се врсте банкнота штампати и у течај пуштати”.

Чл. 10. „Народна банка дужна је сваку своју банкноту од 10.— дин. да размени у сребро, а оне од 50, 100, 500 и 1000 дин. у злато по пуној номиналној вредности и без икаква одбитка, чим се њезиној главној каси поднесе и таква размена затражи.

На свакој банкноти треба да је исказана ова обавеза банчнина. Но министар Народне банке може овластити управу Народне банке да исплату својих банкнота (које гласе на злато) може вршити и у сребру до извесног процента”.

Чл. 11. „Банкноте које се у течај пуне, треба да су осигуране златом односно сребром и другим вредностима трговачким и финансијским, које се лако и сигурно могу претворити у злато односно сребро, а на име: меницама есконтванним са роком, који не прелази 92 дана и са најмање два сигурна потписа; меницама на стране пијаци (девизе), еспањницама (варантима) с кратким роковима, државним боновима, купонима државних и других јавних зајмова, којима рок исплате није дужи од 92 дана; обвезницама др-

жавним примљеним у залогу по вредности, које не прелазе 75% њихове пијачне вредности.

„Банка неће моћи никад пустити у течај више банкнота него два и по пута колико злата односно сребра у касама својим има. По томе злато може бити замењено сребром, највише за четвртину”.

Банка је 19 новембра 1885 год. пустила у обрт своју сребрну новчаницу по 10.— дин. Ову сребрну новчаницу наш је саобраћај вољно прихватио и већ 10 децембра исте 1885 године било је у оптицају ових новчаница у динара 1,930.340.—, а златних било је само 1,568.700.—

Покриће за ове новчанице било је у злату 1,208.520, а у сребру дин. 389.417.— и тако је, већ у самом почетку издавања сребрних новчаница, за њихово покриће било мање сребра него злата.

Сребрне новчанице пуштане су, дакле у оптицај још прве године издавања не само на основу подлоге у сребру, него и на основу подлоге у злату.

Из године у годину опадао је од тада оптицај златних новчаница и то врло нагло: 31 децембра опао је на суму од динара 437.550.— а 1887 год. опао је на суму од дин. 182.250.— и од тада се кретао између дин. 180.000.— и дин. 75.000.— Међутим у много већој мери, растао је оптицај сребрних новчаница. Ево како се тај оптицај до сада развијао:

Године	оптицај сребрних новчаница био је:		
	најмањи	највећи	просечни
1887	5,500.000.—	10,000.000.—	7,500.000.—
1888	9,500.000.—	15,000.000.—	11,900.000.—
1889	13,000.000.—	18,000.000.—	15,000.000.—
1890	15,500.000.—	26,000.000.—	19,800.000.—
1891	21,000.000.—	30,000.000.—	24,800.000.—
1892	24,500.000.—	30,500.000.—	27,000.000.—

Сток сребра достигао је највишу меру године 1890, када је износио дин. 4,567.000.—, сада се држи између дин. 4,100.000.— и дин. 4,200.000.— све остало метално покриће било је и сад у злату. И оно је према приликама нашим морало и мора бити у злату.

Тражиња новца, како од стране трговине, тако и од стране државе постајала је из дана у дан све већа. Банка је морала да задовољи ту тражињу, а могла ју је задовољити само зајмовима у сребрним новчаницама, јер се златне новчанице нису одржавале у оптицају, него су се враћале на касу банчину и извлачиле злато.

Зајмовима издате сребрне новчанице морале су имати своје метално покриће у законом прописаној мери. Пошто се та мера није могла постићи у сребру, морала се она допуњавати златом. Зато је банка морала куповати злато за своје новчанице. На тај начин банка је за ових 9 година свога рада купила злата за 8½ мил. динара; данас га има, заједно са оно 2½ мил. динара од свог

уплаћеног капитала — 11 мил. динара, и то: око 2 мил. у зајмовима и 9 милиона у готову.

И по закону и по науци Народна банка може да издаје сребрне новчанице у оптицај на основу покрића у злату. Закон је наредио банци, да 40% од сваке суме емитованих новчаница мора бити покривено металом, т. ј. вредношћу која се у свако доба употребити може. А ово је циљ металног покрића у опште. Код новчаних банака метална подлога, резервисана у извесном проценту, треба да пружа гаранцију, да се новчанице, које се прве јаве за уплату могу одмах исплаћивати у тврдој монети, док банка и остале вредности не претвори у монету.

Закон дакле и од Народне банке тражи ту исту гаранцију; он одређује проценат те металне резерве и наређује банци да своје обавезе (новчанице) исплаћује у истој вредности, на коју гласе. За сребрне новчанице гласи закон, у најмању руку, за подлогу сребро, јер на тај метал и гласе. Али нигде није законом забрањено нити би имало смисла да забрани, да неко своју обавезу јаче осигура, да банка место сребрног метала за сребрне новчанице резервише у одређеном проценту бољи метал и од веће вредности, него што је сребро, на пр. злато.

Закон тражи добру обезбеду, тражи да сопственик банчине новчанице прими у свако доба вредност у металу, на који гласи. То закон тражи и ништа више; то и наука тражи. Али зар та гаранција није јача, кад се зна да на место обећаног метала, на место онога злата, на који гласи новчаница, лежи у подрумима банчаним метал од веће вредности. Зар и та новчаница, која гласи на сребро нема већу вредност према ефективном сребрном новцу, кад је покривена златом.

Па баш и то је један моменат, који подиже вредност сребрної новчанице и који утиче повољно на нашу ажију, у колико би је сребрна новчаница евентуално могла изазвати. Јер се зна, да банка кад тад, ако до исплате дође, неће моћи да повуче из оптицаја све своје сребрне новчанице само путем исплаћивања са кованим сребрним новцем, него да ће велики део ових морати повући из оптицаја и продајом злата.

Тај моменат ужива поверење и утиче калмирајући на ажију. Златна подлога пружа банци уједно и средство, којим се она чешиће и служила, да регулише у извесној мери оптицај сребрних новчаница. Продајући злато она је повлачила из обрта сребрне новчанице на најпростији начин, без икаквих потреса и сузбијања је ажију.

Сасвим би друкчије стајало, кад би банка за своје новчанице, које се налазе у оптицају, имала за подлогу само сребро. Саобраћај би без сумње узео у рачун ту чињеницу при таксирању ажије; сем тога би приватна спекулација и сарафлук на сву меру експлоатисали нашу већ поремећену валутну систему а банка не би имала никаква средства, да томе стане на пут и да сузбије ажију у њене природне границе.

Ажија која од 2—3 године на овамо достиже код нас висину, каква је раније код нас била непозната, уноси велике пометње

у наш новчани саобраћај; она ремети новчану систему нашу и смета много правилном току трговине и промета. Она се врло често али погрешно доводи у везу с издавањем новчаница и њихове металне подлоге. Узрок нашој ажији приписује се најрадије, али неоправдано, издавању новчаница и њиховој металној подлози.

Узроци, са којих се ажија у опште појављује могу бити разни. У колико је тих узрока више и у колико они више утичу на разнитак ажије, у толико ће и ажија бити већа.

Узроци ажија у нормалним приликама, ово су: 1) пасивни биланс плаћања (међународни биланс плаћања); 2) несразмерно умножавање сребрног новца према златном новцу у доба, кад је сребро према злату пало у цени. Овај узрок условно; и 3) принудни курс новчаница (папирни новац).

Пасиван је биланс плаћања свагда и у свима приликама најглавнији узрок појави и развиту ажије.

У међународном саобраћају, кад је злато мерило за све вредности, цео промет, увоз и извоз процењује се златом. Кад се закључује годишњи рачун и средњи биланс, показале се колико је злата примљено а колико издато. Ако је злата за трговинске артикле више примљено а мање издато, биланс је активан, а, ако је злата мање примљено а више издато, биланс је пасиван. Ово је трговински биланс.

Ну и поред увоза и извоза робе, може злато да придобје и да се изда и другим путем. Држава, која је раније своје уштеђевине капитала уложила у иностранству, прима злато у виду камате итд.

Кад се примања и дуговања и овакве врсте саберу са онима по трговинском билансу, онде се сређује биланс плаћања, међународни биланс, из којег се најзад види, колико је свега злата придобило, а колико је изашло. По нека држава може бити активна по трговинском билансу, па опет да јој је међународни биланс пасиван.

Све донде, докле је по државу биланс плаћања повољан и док су иначе прилике нормалне, валута остаје непо ремећена. Чим се овај биланс поремети, чим је тражња за злато већа а понуда мања, чим се злато више извози, но што се увози (а ову ће појаву осетити саобраћај, разуме се, раније, него што се она констатује билансом), наступиће оскудица у злату, пореметиће се валута и појавиће се ажија. Већа пасива — већа ажија; мања пасива — мања ажија. Често се дешава да се у једној истој години ремети и опет успоставља валута.

У држави са активним међународним билансом народна се имовина у нормалним приликама множи и постаје већа, а каматна стопа постаје нижа. По томе привреда те државе долази природним путем до потребних средстава за промет, а услед спуштања каматне стопе и у положај, да лакше издржи конкуренцију на међународном тргу. У држави са активним билансом има у промету и злата и сребра; сребра, као домаће монете, у оној мери у којој је потребна саобраћају и да се не ремети валутна система. Ну, кад би влада те државе и код тако повољног стања покушала,

да новим ковањем сребрног новца умножи несразмерно, према потреби, домаћу сребрну монету и у доба, кад је сребро на међународном тргу пало у цени према злату, онда би то умножавање изазвало ажију и у тој држави, која има активни међународни биланс.

У држави пак која закључује свој биланс са пасивом, односи су много гори. Злато, које је примљено у међународном промету, не достиже да покрије плаћања; да се могу исплатити све обавезе, узима се злато из раније уштеде, оно се вади из саобраћаја и шаље у иностранство. Покаже ли се пасива, у низу од више година, вероватно ће се извући из земље скоро све злато и остаће у промету само сребро. Услед оскудице у злату појавиће се ажија, биће из године у годину све већа, чак и у том случају, ако се не умножи домаћа сребрна монета новим ковањем сребрног новца.

На овоме месту морамо нарочито скренути пажњу на један моменат, који је од велике важности по привредне прилике сваке државе, које је биланс пасиван.

Поступно извлачење злата из саобраћаја, услед пасивног биланса има много крупнијих последица него што је појава ажије. Под иначе непромењеним условима, извлачењем злата смањује се на име обртни капитал у земљи, одузима му се средство, које је оживљавало њену привредну снагу. Ево и објашњења за то.

Трговини и промету потребна је извесна количина новчаних средстава која мора да стоји у сразмери са обимом привредног рада, па да овај може корисно да се развија и унапређује. У земљама, где нема потребних новчаних средстава за обрт у застоју је свака привредна радња. Обртни капитал напредак и множи благостање у народу. Тај капитал стоји искључиво у служби производње, он је у њеном развијању. Што је већа трговина и богатији промет тим више потребују обртног капитала. Смањи ли се ма којим начином, у овом случају пасивним билансом тај капитал, ослабиће крвоток, који је оживљавао цео привредни организам, усахнуће многи извори домаћег прихода и зараде.

Наша је држава, на жалост, у оваквом положају. Код активног трговинског биланса њен је међународни биланс пасиван.

За последњих пет година био је:

а) Трговински биланс:

	1888	1889	1890	1891	1892
	милiona динара				
Извоз	38.90	39.05	45.85	52.30	46.75
Увоз	35.20	34.85	38.01	42.80	37.05
Извоз већи од увоза за	3.70	4.20	7.80	9.50	9.70

б) Међународни биланс:

Увоз	35.20	34.85	38.05	42.80	37.05
Интерес и отплата на државне дугове	15.30	17.85	19.30	19.70	20.25
Увоз	50.50	52.70	57.35	62.50	57.30
Извоз	38.90	39.05	45.85	52.30	46.75
Плаћање у злату веће од примања	11.60	13.65	11.50	16.20	10.55

Према овим статистичким подацима, који су црпљени по службеним изказима, изашло је злата за ових пет година из наше државе више, но што је ушло, 57.5 милиона динара.

Ваља приметити, да је овај рачун склопљен у претпоставци, да је целокупан увоз правилно ђумручен на ђумруку.

Ова пасива у међународном билансу и њоме проузрокована оскудица у злату узорак је ажији код нас. Од часа, кад је пасива освојила биланс, почео је да се смањује и наш обртни капитал. Новим зајмовима, које је наша држава с времена на време закључивала, као: зајмом за консолидовање привремених дугова од 1887 год. у суми од 23.573 милиона динара ефективан (обртна рента) који је извршен 1888—89; продајом 46.800 обвезница 2% лут. зајма за отприлике 3.5 милиона дин. год. 1888—89; зајмом за откуп монопола дувана (дувански лозови) 61.1 мил. динара 1888—9; зајмом за откуп експлоатације државних железница (железнички зајам) од године 1889 у 20 милиона динара, за 1891 год.; зајмом за откуп монопола соли од 6 мил. динара год. 1890 и привременим задужењем, по зајму за наоружање у 8 мил. динара 1891—2 итд. попуњаван је у неколико тај дефицит у билансу и спречавано је нагло смањивање обртног капитала. Али се смањивање није могло нагло коначно да спречи овим палиативним средством. Он је и даље опадао и опадаће све док се најзад не прегне добро смишљеним радом да се обезбеде сви услови, који ће бити кадри да оснаже нашу привредну снагу у оној мери, да се могу појачаном производњом умножити приходи и на тај начин успоставити равнотежу у билансу, и док се с друге стране, санирањем наших државних финансија, не ограниче расходи, који су увећани новим зајмовима све то више и потпомагали извоз злата из земље.

Ну, док се ово не изврши, — а да се може извршити потребно је да се има онолико новчаних средстава, колико је саобраћају потребно — потребно је, да се има неокрњен обртни капитал, који ће се с успехом моћи ставити у службу наше привреде.

И ми га у овај мах имамо, имамо га у оној мери колико га потребује наш саобраћај, а у оном виду, у каквом нашој привреди једино с успехом може да користи с погледом на наше прилике. По нашем билансу не би га имали, а имамо га само стога, што је иницијативом основана ова установа, која га пружа нашој при-

вреди умножавањем новчаних средстава, на основу принципа новчаних банака.

Та је установа — Народна банка. Народна банка пружа та средства, којима се целокупна привреда наша служи, она врши сем других и тај задатак, да дефицит у нашем обртном капиталу, који је постао услед пасивног, подесним начином попуни.

Нене новчанице гласе на злато и на сребро. Као што смо раније већ напоменули, новчанице, које гласе на сребро, задржавају се у оптицају, а оне које гласе на злато, враћају се натраг. И ако банка није у положају, да одржи у оптицају своје новчанице које гласе на злато — узрок томе лежи искључиво у нашем пасивном билансу, услед кога се извлачи из земље више злата него што га придлази — банчина је златна новчаница то исто, што ефективно злато, јер нема принудног курса; она се у свако доба може разменити за злато, а оскудица у злату, које се тако нагло, у толикој мери шиље у иностранство, гони сопственика златних новчаница да их одмах размени за злато.

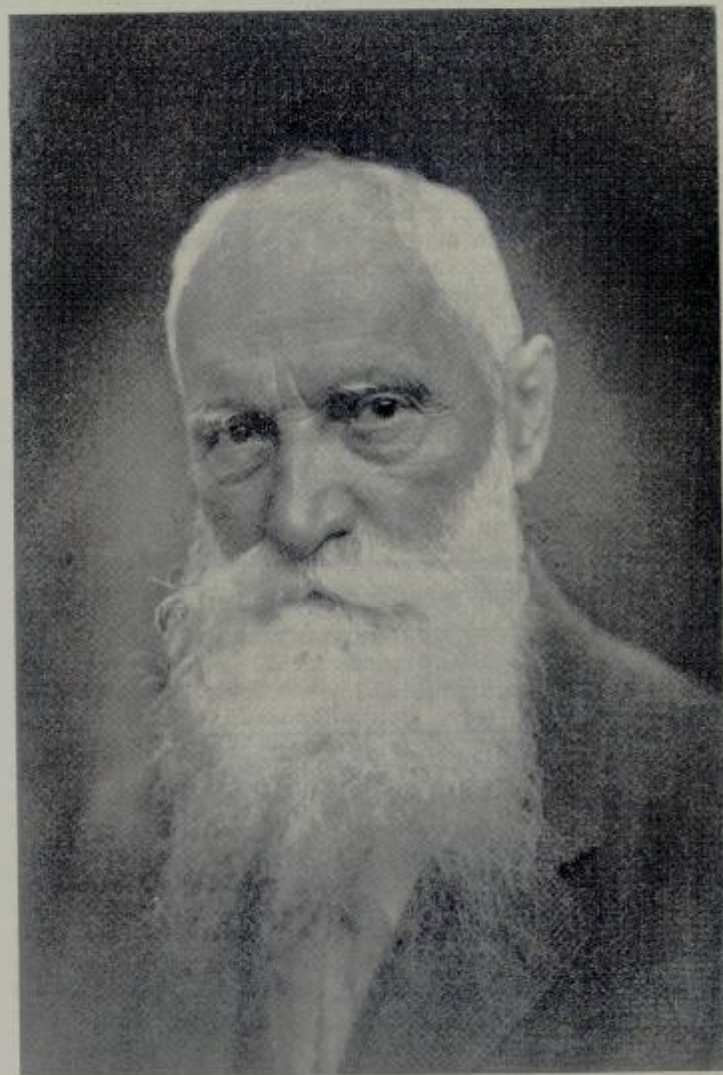
То је осетио и сазнао наш саобраћај домаћи, те, да би могао да подмири своју потребу са обртним капиталом, он је прихватио новчаницу, која гласи на сребро, која не може да се износи ван границе наше државе. Зато се и задржава сребрна новчаница у оптицају, она претставља домаћи капитал за обрт, она је спремна у свако доба, да пружи помоћ нашој привреди, кад год би је ова затребала; спремна је у свако доба и са количином, која је кад потребна и са јевтином својом каматном стопом.

И наша се привреда с успехом њоме може користити без икакве зебње да ће је оманути или заневерити, као што би је златна новчаница, на ма какву малу или велику суму она гласила, у најкритичнијем добу изневерила. Стога је наш саобраћај и преокупирао, апсорбовао извесни део помоћног средства и тај део не терети ни у ком случају нашу повчану систему, у колико је она остала још несломљена пасивним билансом. У доба, кад се сребрне новнице највише траже, кад их привреда највише потребује и кад их због тога у циркулацији највише има — ажија је најнижа. Тек онда, кад их привреда у потпуној мери не потребује, кад застане у неколико привредни рад, а то бива под нормалним приликама у извесно доба године, оне се јављају у већој количини на тргу, а један део остане за кратко време корисно неупотребљен, те доприноси свој проценат на повишење ажије.

Тај проценат са наведених разлога и још с погледом на кратко време, за које траје, врло је неанатан. Он ишчезава према проценту, који је условљен нашим пасивним билансом; даље, он се не може узети ни у обзир при оцењивању наше валутне неагоде, с погледом на користи, које пружа банчина новчаница у целокупној нашој привреди, умножавајући обртни капитал. Оскудица у злату изазива ажију.

Кад злато највише придлази, а то је јамачно у јесење доба, кад је извоз наших производа најјачи, а оптицај новчаница највећи, ажија пада и достиже најнижи ступањ. Кад се злато највише из-

влачи из земље, за плаћања у иностранству, а то је зими и с пролећа, кад је извоз најслабији, а оптицај новчаница најнижи, ажија

Марко Стојановић

се пење и достиже највиши ступањ, а у колико је тражња за злато већа, у толико је већа и ажија.

Сем тога има свака година својих посебних односа и прилика, које у већој или мањој мери самостално утичу на ажију: ниска цена хране и осталих продуката, веће обавезе у иностранству, плаћања државне благајнице, кад се врше ефективним златом, и тако даље.

Година 1892 је била анормална, цене неких продуката, а нарочито хране биле су ванредно ниске, уз то и квалитет лош, те је извоз скоро сасвим застао. Услед застоја у извозу засушио је извор злата, стога се оскудица у злату јако осећала, Ова 1893 год. само је наставак 1892 год. С пролећа ове год. наступио је био обрт мало на боље. Пролећна суша учинила је, те је скочила храна на међународном тргу, висока цена потпомогла је наш извоз, који је у прошлој години био застао; појачан извоз донео је злата у земљу, али баш у доба кад су наша плаћања најјача, те је тако увоз злата у приличној мери парализован нашим плаћањима. Стога је увезено страних фабрика много више по обично, а због тарифских узрока итд. Од почетка ове јесење сезоне владају онакве исте прилике, какве су биле и прошле године.

Упоређење оптицаја новчаница са ажијом потврдиће да је ажија најмања, кад се оптицај приближује својој највећој мери, а упоређење оптицаја новчаница са просечном ажијом потврдиће најбоље оно, што смо о прометном капиталу рекли. Ево тих упоређења:

Године	Оптицај сребрних новчаница био је:			Ажија по наполеону		
	најмањи	највећи	просечни	најмања дин.	највећа дин.	просечно
1887	5,500.000.—	10,000.000.—	7,500.000.—	0,35	1,00	0,62
1888	9,500.000.—	15,000.000.—	11,900.000.—	0,25	1,00	0,68
1889	13,000.000.—	18,000.000.—	15,000.000.—	0,35	0,95	0,66 ^a
1890	15,500.000.—	26,000.000.—	19,800.000.—	,40	1,15	0,80
1891	21,000.000.—	30,000.000.—	24,800.000.—	0,35	1,25	0,80 ^b
1892	24,500.000.—	30,500.000.—	27,000.000.—	0,80	2,25	1,34

Упоређења ова утврђују, да ажија наша не потиче од сребрне новчанице него од оскудице у злату, а пошто оскудица у злату потиче, као што смо показали, из нашег пасивног међународног биланса, то је очевидно, да је само овај, пасивни биланс прави узрок нашој ажији и ремећењу наше валутне системе.

Овај узрок ажији нашој не може се уклонити никаквим начином издавањем новчаница.

Ну ипак са разних страна предлажу разне мере, којима би се уклонила ажија.

У току тих предлога највише се истичу ова три:

1) Да се сребрне новчанице могу издавати само на основу сребра, што га банка има у својим касама, а на основу злата да се могу издавати само златне новчанице. Златних новчаница да буде и ситнијих, на пр. од 10.— или 20.— динара. Сребрне новчанице у колико их буде у оптицају више, пошто би их банка могла издавати према сребру, што га има у својим касама, да се потпуно замене златним новчаницама од 10.— или 20.— динара.

У вези са овим предлогом:

2) Да држава искује још 6 милиона динара сребрног новца, за што има већ и овлашћење законско, па да га преда банци, која би имала тада 10 милиона динара сребрног новца, на основу којих би могла издати сребрних новчаница ($2\frac{1}{2}$ пута) за 25 милиона динара.

3) Да се одреди извесна максимална цифра: 25 до 30 милиона динара, који оптицај сребрних новчаница не сме, ни под којим условом, прекорачити, а подлога да остане, као и до сада, у сребру и злату. Осим тога, да се допусти банци, да поред сребрне новчанице од 10.— дин. може издавати и златне новчанице од 10.— дин.

Да расветлимо ова три предлога:

Пре свега златном новчаницом, ма колико она ситна била, не може се уклонити оскудица у злату, јер она не може учинити да ефективниог злата буде у земљи више по што га има.

Оскудица у злату остала би и даље. Због те оскудице и најситнија златна монета морала би се враћати из оптицаја на касу банчину иако можда нешто мало спорије и у врло незнатном мањем проценту од крупније новчанице. Свако, ко има плаћања у злату ван земље, кад јој се на исплату поднесе, тражи од банке злато за мање новчанице. У колико би остале неразмењене од појединачно, разменила би их држава, која их је примила од народа за порез, царину итд. јер и она их треба много за ануитете по државним дуговима, а новчаницама се, ма колико оне биле сигурне, нигде не могу плаћати међународне обавезе.

На тај начин извукло би се за најкраће време све или највећи део злата из каса банчаних и изашло би из земље. А сва она количина златних новчаница што ју је банка издала преко количине злата, што ју је имала у касама својим, остала би без икакве или без довољне подлоге. За ту количину банка би морала за време одређи или одложити исплату; морало би се декретовати принудни курс, а принудни курс изазива највећу ажију, већу него и сам пасивни међународни биланс.

Овог штетног дејства од златне новчанице не би било само онда, ако би банка у издавању златних новчаница, односно зајмова у златним новчаницама, била врло опрезна, па би се ограничила на могућу најмању меру. Последица тога била би: скуп интерес за злато, јер јевтин интерес може бити само онда, кад се може издати више новчаница него што се има металне подлоге.

Како би банка, по првом предлогу, сребрних новчаница могла издати два и по пута толико, колико има сребрног метала, то би и

интерес за сребро био јевтинији од интереса за злато, као што је и сада, и свет би као и сада, тражио зајмове у сребру. Али како банка према сребрном металу, што га има у својим касама, не би могла издавати сребрних новчаница више од 10.— милиона динара, она би морала садање кредите свести на много мању меру, морала би тражити наплату свега онога што прелази ново одређену меру кредита, а то не само што би изазвало најосетливију оскудицу о обртном капиталу, томе средству, што оживљава привредну снагу државе и народа, него би изазвало много горе последице, изазвало читав лом у земљи.

Ако би се усвајањем предлога под 2) искључило и предало банци још 6 милиона динара сребрног новца, банка би могла издати 25 милиона динара сребрних новчаница, а имала би право и на ситнију златну новчаницу од 10 или 20 динара. Али како од ситније златне новчанице не би имала никакве користи за то, што би их банка морала врло опрезно издавати, то бисмо опет били упућени само на сребрне новчанице, чији би се оптицај ограничен само на 25 милиона динара, у најодсуднијим приликама, у моментима највеће потребе и тражње за кредит и циркулациона средства, показао недовољан.

Осим тога ново ковање сребра било би, према данашњим финансијским приликама, само тако могуће, да банка у замену за сребро што би га од државе примила, изда толику исту суму у злату за исплату новоискованог сребра.

То злато, које је банка смишљеним радом прикупљала за читав низ година и које, са оном мањом сумом, што би још остала у банци, чини скоро целу нашу земаљску готовину злата, колико би не само из каса банчаних, него би изашло и из земље, док друге државе најбрижљивије чувају, да им се не извуче једном стечена готовина злата.

То извучено злато заменило би сребро. Колико би то утицало на ажију, што се наша и онако мала готовина у злату редуцира за 6 милиона динара; што би та готовина спала на 2—3 милиона динара, која би остала у банци; што би се готовина у кованом сребру повећала за 6 милиона динара сада, када вредност сребру из дана у дан све више пада према вредности злата; а колико би даље били, него што смо данас, од регулисане валуте, то је лако увидети према ономе, што смо раније казали.

„Саобраћај би без сумње узео у рачун ту чињеницу при таксирању ажије, сем тога би приватна спекулација и сарафлук на сву меру експлоатисали нашу поремећену валутну систему, а банка не би имала никаква средства да томе стане на пут и да сузбије ажију у њене природне границе”.

Најпосле тих 6 милиона динара, што би једном изашли из земље за ново сковано сребро, не бисмо више никад набавили, догод нам је међународни биланс пасиван. Али кад би једном међународни биланс постао активан, па бисмо приступили регулисању валуте и усвојили златну валуту, ми бисмо морали куповати злато, и сва је прилика да би нас те куповине злата стале већих жртава,

које би биле много веће, него корист, што бисмо је ковањем сребра постигли.

Усвајањем трећег предлога, да се одреди извесна максимална цифра на пр. 25—30 милиона динара, коју оптицај сребрних новчаница не би смео ни у ком случају прекорачити, не би опет ништа друго значило, до ограничења обртног капитала, којег данас имамо. Нека би оптицај од 25—30 милиона динара и био довољан за данашње прилике, ко јамчи, да ће он бити довољан до године и зи дуже време. Зар се не могу изменити прилике тако, да нам за привремени рад треба више средстава него што их данас треба. Усвајањем овог предлога за издавање сребрних новчаница од 25—30 милиона динара приморало би Народну банку да у издавању златних новчаница буде врло опрезна, и била би немоћна да потпуно подмири потребу саобраћаја, онда, кад би јој њено метално стање дозволило.

Господине министре, све ово, што смо напред изложили, да је ово питање по природи својој врло компликовано, и да се према досадањем нашем пасивном међународном билансу, не сме једнострано решавати. Једностраним решавањем тако сложеног питања, изазвао би се низ штетних последица, којима се замашај у овај мах не да догледати ни проценити.

Пасивни биланс последњих година створио је једну нову ситуацију: с једне стране видимо смањен оптицај злата у земљи, дакле оскудицу у златној монети; с друге стране појављује се све већа тражња за новац, коју је тражњу могуће подмирити једино сребрним новчаницама, издавајући их на рачун, као што се издају. А на сваки начин подмиривање ове тражње мораће бити на корист развијања наше привреде у опште, за коју нам је тако много стало. Једнострано ремећење ове нове ситуације у првом би реду погодило живац наше целокупне привреде, која сада у сребрној новчаници Народне банке, има оно циркулационо средство, које је наш пасиван биланс у толикој мери одузео, и без којег би она морала да застане и малакше. Одузети јој сада и то помоћно средство, а друго јој се у овај мах не може дати, значило би ускратити јој да црпи снагу и из овог извора, који јој још једино на расположењу стоји; значило би пољуљати нашу привредну зграду из основа. Реметити данашње стање, одрећи се једне позитивне користи на рачун нових мера, за које се већ сада може претпоставити, да се у пракси неће показати као корисне, држимо, да би била велика грешка.

И кад се добро процени резултат, који би се постигао по разним предлозима, са којима се циља на смањивање оптицаја сребрних новчаница, наишло би се на рад, да се цео тај покрет своди на уклањање једног незнатног процента ажије, који би се евентуално, као што напред споменусмо, могао ставити на терет сребрних новчаница. Но, пошто је јасно, да је наша ажија у главноме последица нашег пасивног међународног биланса, дакле оскудица у злату, и да би нашу данашњу ажију скоро у толико истој висини имали и без сребрних новчаница, намеће се онда питање: би ли било оправдано, да се ради оног незнатног процента извуку

толике користи, које наша сребрна новчаница пружа нашој привреди у данашњим нашим приликама? Нама, који у непосредној близини посматрамо обрт новог циркулационог сребра и његов користап утицај на целокупну привреду наше државе, нама господине министре, дужност налаже да кажемо, да не би било оправдано.

Према томе, господине министре, ми жалимо што нисмо у стању да вам предложимо други начин за регулсање издавања новчаница и њихове металне подлоге, и који не би у знатној мери оштетио животне интересе наше привреде, сем онога, којег се Народна банка већ придржава.

Односно оних предлога о извесним реформама, изменама и допунама у закону о Народној банци, које је вама у извештају подвела друга половина чланова комисије, ми сматрамо да о њима оаде не може бити говора, у толико мање, што овој комисији приликом њеног образовања није ни стављено у задатак да о томе искаже своје мишљење.

16 октобра 1893 год.
у Београду

Чланови комисије:
Марко Стојановић, с. р.
Н. Ђ. Нешић, с. р.
Б. Бошковић, с. р.

VI

Претрес извештаја финансијског одбора у Народној Скупштини.

Пре него што сам упутио извештаје чланова комисије Народној Скупштини у закону о Народној банци, одлазио сам два пута у седнице управног одбора банчиног и покушао сам убедити чланове његове да пристану на такву редакцију чл. 11 закона о Народној банци, по којој се новчанице које гласе на злато могу издавати на подлози злата и новчанице које гласе на сребро могу издавати само на подлози сребра, онако како гласи и чл. 11 закона; да никако реч „односно” не значи да управа Народне банке може издавати на подлози злата или златне или сребрне новчанице, нити пак да сме куповати својим сребрним новчаницама злато, и на тај начин увећавати у промету суму сребрних новчаница и изазивати ажију. Нисам имао успеха. Није ми ништа друго остало него да ово питање буде претресено у Народној Скупштини и поступити по њеном решењу.

Предлог о изменама и допунама закона о Народној банци са извештајима чланова комисије изнесем пред Народну Скупштину, која део предмет упуту финансијском одбору, чији је претседник био Мика Поповић, посланик за округ крушевачки, који је по професији био професор гимназије а доцније државни саветник.

После извесног времена финансијски одбор подноси свој извештај Народној Скупштини, у коме наглашује: „да је пажљиво проучно комисијске извештаје, оценно прилике и потребе земаљске, па,

према свему налази да би се имала нарочито обратити особита пажња на следеће тачке:

а) да као гаранција или подлога за банчине новчанице у циркулацији могу служити подједнако: ефективно злато (у искованом новцу или полугама) и ефективно сребро (искључиво у искованом новцу Краљевине Србије), али тако, да злато може служити као подлога само за новчанице, које гласе на злато, а сребро као подлога само за новчанице, које гласе на сребро;

б) да банка за покриће својих новчаница у циркулацији мора имати усвојим касама најмање 40% у ефективном металу, злату и сребру, а да остатак вредности новчаница у циркулацији, дакле 60%, мора бити осигуран другим трговачким и финансијским вредностима, које се лако и сигурно могу у свако доба претворити у злато односно сребро.

Према томе, одбор финансијски сматра да је чл. 11 закона јасан. Гледиште одборово у тумачењу чл. 11 усвојио је и министар, и свака је измена овог члана излишна.

Министар народне привреде је изјавио пред одбором да је управни одбор банчин пристао да што пре уплати другу четвртину номиналног капитала.

Према таквој изјави од стране Народне банке одбор је мишљења да извршење осталих неуплаћених уплата номиналног капитала банчиног остави министру народне привреде да се у споразуму са управом Народне банке, потпуно, према чл. 5 закона о Народној банци, изврши законом предвиђена уплата.

Јоца Ж. Јовановић, посланик за округ подрински и главни иницијатор за решење овог питања, први узима реч. Он пре свега тврди да први закон о уређењу Народне банке ништа не говори о сребрним новчаницама. Управа Народне банке је знала какву несрећу уноси у промет сребрна новчаница, стога је и предложила министру народне привреде да се поред крупних златних новчаница унесе у промет и новчаница златна од десет динара, али тадањи министар народне привреде г. Рајевић, супротно банчиној жељи мења предлог банчин и наређује да новчаница од 10.- динара златних гласи на сребро, те је отуда и потекла сва несрећа коју трпимо ми, а испаштаће доцније и нараштаји. Јоца Ж. Јовановић разложно напада сребрну новчаницу и тражи да се она замени златом.

Вукашин Петровић наглашује да је закон о Народној банци један уговор између државе и Народне банке и да се може мењати само споразумно са Народном банком, стога предлаже да министар народне привреде приступи решењу овога питања споразумом с Народном банком.

Др. Миша Вујић је реагирао на говор Вук. Петровића, и његов говор треба да чују и садањи нараштаји.

Министар финансија Вујић: Господо, мени је мило, што је г. Вукашин Петровић, ма и данас узео реч о овоме питању, јер као што сам јуче казао, кад можемо да говоримо често у Скупштини о уважавању година службе и да на томе проведемо читаве седнице, мени је мило, кад видим да се у Народној Скупштини о тако

једном важном питању дебатује. Кад је г. Вук. Петровић цитирао Пола Лероа Болијеа, г. ј. предлоге које овај писац износи о појави ажије, он као и ја не каже да је једини узрок појави ажије, и то најважнији, — у привредној снази народа, у билансу међународном; да је други узрок финансијско стање, али исто тако констатујем, да је узрок и у правиланој новчаној циркулацији, нарочито новчаног папира. Ја не бих смео друкчије ни говорити, јер то је оно што је и искуством осведочено и потврђено... Ви се сећате да сам ја јуче казао, да, где постоји само један од узрока, појављује се већ ажија, где постоје два узрока, ажија је већа, а где постоје сви узроци, тамо је ажија највећа. Може да буде и овог случаја, да биланс буде активан, па опет да буде ажије, ако оно што је биланс бацио активно буде потврђено дуговањем државним. Ја ћу да идем и даље; ја ћу, признавајући сва три узрока, да напоменем једну земљу, која годинама има биланс пасиван, и у којој ипак зато нема ажије. То је земља Енглеска, која кроз 10—15 па и 20 година има пасиван биланс, али има врло уређену новчану циркулацију, врло јак кредит и нема ажије у њој.

Зашто? За то, што има још и других фактора који дејствују. То је зато, што Енглеска има грдне капитале уложене на страни, од којих учуе интересе; оно што се плаћа у овом облику, то се не констатује у билансу, и то изравнава ону диференцију коју доноси пасиван биланс. Ето видите, како један чинилац потиरे дејство неповољног трговинског биланса.

Ја никад не бих смео лаке руке решавати, шта је узрок пењању ажије, као што то чини г. Вукашин. Ја сам знам, да ми немамо капитала уложених на страни, него још имамо страних капитала у земљи, на које морамо плаћати интерес и који код нас доиста дејствују на биланс, али је то дејствовало и пређе кад је ажија врло малена била, а данас је још пришла и огромна циркулација новчаница, којом је злато повремено из саобраћаја истиснуто и зато је ажија достигла висину од 15%..... Ја сам казао да треба свести питање на право земљиште, јер ако је наш биланс раван, или ако је чак и пасиван, онда је то поред задуживања државног већ један узрок ажији. И ми смо и пре тога имали ажију кад 1, кад 2 а највише 3%, али оно што ми ни г. Вукашин ни ико други може порећи то је, да рђав новац потискује добар новац и тиме већ ствара ажију на биланс било овакав или онакав. То је тако један основни закон науке у народној економији да, ма колико г. Вукашин покушавао, да га не призна, ја га се никад одрећи не могу. То је тако звани Грешемов закон у економији, који каже, да кад се нагомила велика гомила рђавог новца у једној земљи, онда он потискује добар новац из земље, а оно што остане доброг новца крије се, јер нико није луд да плаћа добрим новцем, кад може лошијим. Узрок дакле ажије поред осталих лежи и у овоме, иако је биланс добар, иако нема задуживања државног.

То је једна тако елементарна истина а уједино и тако важно питање, да је полазна тачка научнога и светскога гласа једнога од првих научника европских, Рикарда, који је први у Енглеској расправљао питање, откуда је била толика ажија после ратова На-

полеонових, и то тада, кад је биланс веома активан био. Док су други тражили узрока у задуживању државном, он је одсудно казао, да то лежи једнако у погоршаној циркулацији новчаној, у нагомиланању сребрног новца, који је енглеска банка створила издавањем новчаница у великој мери. И доиста повећавање рђавог новца одмах увећава ажију. То је питање третирано у парламенту енглеском и Рикардо је то гледиште заступао и у штампи и у парламенту и због тога је стекао глас светског научника. Ово гледиште никад није могло бити сузбијано. Ја ево још једанпут констатујем оно, да овај закон постоји као један механички основни закон народне привреде. Али г. Вукашин вели, да се у уговору о новчаницама г. Вујић побркао, јер вели, новчанице нису новац. Кад је г. Вукашин себи дозволио да каже, да сам се ја побркао, онда ћу и ја узети слободу и казати, да се у овом питању у опште не може говорити по здравом разуму, но само по науци. И г. Вукашин има извртуте појмове у овом научном питању, а да је тако, допустите ми да то и докажем. Г. Вукашин каже, да новац и новчаница није једно исто. Нисам уопште хтео да говорим о томе, јер је то сасвим друго питање, али кад г. Вукашин хоће да чита ове лекције из економије, онда допустите и мени да исправим његово скроз погрешно гледиште. Новчаница, вели г. Вукашин, није новац, а ја идем и даље па кажем да је новчаница гора од сваког златног новца, јер га она само увећава, претставља путем организованог кредита. Новчаница је сурогат новца (г. Гарашанин се смеје). Нема потребе г. Гарашанин да се смеје, нека само још мало причека до краја, а ко се на послетку смеје, тај се обично најслађе смеје. Новчаница је меница, коју банка издаје, са обавезом да сваког тренутка, кад јој се та меница презентује, исплати и то монетом, на коју гласи: дакле, ни столицама, ни кућама, ни бакром, или никлом, па ни сребром. Не, него једино реалним, међународно признатим новцем, а то је злато. Кредитна новчаница, као кредитно новчано оруђе још је дакле гора од сребрног кованог новца, јер сребрни новац вреди бар $\frac{2}{3}$, а новчаница, када се уместо њега издаје $2\frac{1}{2}$ пута, не вреди по себи ништа.

Асигнати, који су били издавани за време велике француске револуције, морали су изгубити своју вредност само зато, што им није била основа у самом новцу већ у земљи; што, дакле, нису били издавани на основици злата. Ако ко мисли, да се на основи златног новца могу издавати новчанице неограничено, па и на основи сребра, онда, зашто их не би издавали и на основи и бакра? Ншведени пример о асигнатима у Француској, јасно показује, до каквих се резултата мора доћи, ако се новчанице издају на другој основи а не на основи реалне златне подлоге. Рећи ће можда ко, па банка баш има злата! — Јесте, али то злато није њен капитал, нити она на основи злата издаје златне новчанице, већ, што је, баш најгоре, банка сребрним папирним новцем је куповала земаљско злато, па на таквој лажној основи издаје нових $2\frac{1}{2}$ пута сребрних новчаница.

Ја бих молио господу, која ће после мене узимати реч, да ми кажу: има ли још које банке у свету, која издаје новчанице

на основи сребрне подлоге, па да јој је још и то дозвољено, да сребрним новчаницама купује злато и нове сребрне новчанице издаје? Свуда банке имају право емисије новчаница само на основи злата, јер сребрна основа већ по себи није довољно реална.

Докле су у циркулацији биле само новчанице, које су гласиле на злато, видели сте, колики им је кредит био; дало се је лако претпоставити, како су те новчанице брзо нестале из обрта, јер су трговци одмах долазили на банчину касу и тражили, да се оне замене одговарајућом сумом злата. Сребрна новчаница на основи сребра, натурена банци од напредњачке владе, раширила се не кредитом него просто тиме, што сребро није међународни новац, али за унутарњи саобраћај сребрна новчаница је лакша; разуме се, да нико не би дошао у банку да товари колима сребро у замену за новчанице, које гласе на сребро. Овај последњи случај могао би наступити тек онда, кад би Народна банка повукла толико искованог сребра у своје касе, да га не би било довољно за подмиривање наших обичних потреба за поткусуривање.

Дати, дакле, новчаницама не реалну подлогу, чија вредност износи 60% од вредности на коју гласе, већ значи дати им принудни курс, јер то нису новчанице, које се плаћају а vista. То је једна позната истина која важи за све новчанице са нереалном подлогом. Еле, наша сребрна новчаница нити је реалан новац, нити кредитни новац (као што је златна банкнота), већ најгора врста новчаног оруђа, јер се издаје као тобож кредитан новац два и по пута, као упутница на већ по себи рђаву подлогу — сребро. То је оно, што није знао г. Вукашин Петровић.

Кад смо већ једини у свету оригинални да новчанице издајемо на основи сребрне подлоге, онда зашто не бисмо били још оригиналнији; зашто не бисмо пошли још један корак даље, те их не бисмо издавали, као што мало час рекох, и на основи бакра и никла? Тада наша банка не би давала својим члановима 20% дивиденде већ и 40% па и више. Па кад би јој нешто дозволили да и бакарним новчаницама купује земаљско злато, — па да на ово издаје све нове бакарне новчанице а да злато чува у својим касама?

Морам и по трећи пут да поновим и замолим господу посланике, који буду после мене говорили, да кажу: да ли је основица сребра, по којој се издају новчанице, основа реална, и да ли има још у свету банака, које се држе ове нереалне основе у емисији новчаница? Ја сам уверен, да се веће наћи ни један од говорника, који би ово смео потврдити.

Г. Вукашин у своме говору казао је, да пређе није било скоро никакве ажије код нас. Међутим, ја сам јуче тврдио и сада то чиним: да је и до сада ажије било у Србији и да ће је, разуме се, унапред бити. То очевидно потврђује наш међународни биланс, но он није узрок оволикој ажији, као што је то изволео тврдити г. Вукашин, пошто је сасвим недоследно себи раније тврдио, да је наш биланс активан, према чему би морало изаћи, да баш сва ажија пада на терет рђаве новчане циркулације. Ажија је била 1, 1½ и 2, затим почела да се пење до 3, 4 и дошла највише до 7%. Пре

две године и девет месеца варирао је између 6 и 7, а у последње време попела се до 15. Ја смело могу овде да тврдим, а то тврдим на основу Рикардових научних начела и познатог Грешемовог закона: да у колико је код нас више погоршан новчани материјал, у толико је све већа бивала ажија. Узрок је дакле оволикој ажији то, што смо ми поред 10,000.000.— дин. искованог златног новца, издали преко 30,000.000.— рђавог новца; 5,000.000.— искованог сребрног заосталог у циркулацији и сада 28,000.000.— дин. сребрних новчаница (свега на 33,000.000.—).

Додајте томе још и ону невољу, што је Народна банка за тај рђав новац куповала злато, и на основу тога злата издавала опет у горњој сразмери сребрне новчанице, па за те новчанице куповала опет злато, итд. те направила један дар-мар, онда је јасно да, ако би се тако и даље продужило, то би отишло у бесконачност те довело и банку и земљу до краха.

Понављам: ја смело тврдим, на основу непобитних факата, да су ово поглавити узроци, што се ажија попела на 15%. Ако се овакво стање и даље подржава, она, т. ј. ажија ће се — будите уверени — попети и на већу цифру.

Г. министар народне привреде има овде графички израђену таблицу, како се кретала ажија, и та је таблица, сама већ по себи, и врло поучна и врло јасна.

То је један илустровани закон статистички, и ова овде, графичка таблица показује паралелношћу линија везу међу емисијом и ажијом. Кад је емисија била јака, онда је и ажија била већа, и обратно, кад је емисија банкнота била слабија, онда је и ажија била мања. Нема дакле сумње, да је од јаче емисије сребрних банкнота зависно и кретање ажије. Ја нећу овде више да истражујем прво порекло ажије, али да је садашње истеривање ажије на ову висину последица поплаве сребрних новчаница, то могу увек да потврдим, јер то доказују факта. Ја ћу овом приликом само да поменем, како и у другим државама, на пр. у Француској, која нема те опасности да издаје сребрне банкноте него само златне, ипак се јако на то пази, да и тих сувишних нема. Француској банци одређује се од времена на време крајња граница емисије. А међутим француска банка уживала је увек јак кредит, кредит јединствени тако, да је сама Енглеска банка, кад је посртала, тражила и налазила спасења код Француске банке. Сама Француска банка ограничавала је, дакле циркулацију и самих златних банкнота стога, што увиђа, да и таква сувишна циркулација банкнота може штетно да дејствује на повчани обрт земаљски. Ми међутим, немамо никакве границе емисији лоших сребрних новчаница, и зар смео дозволити, да се иде још и даље, те да се банци дозволи да и даље сребрним банкнотама купује злато, па на основу тога злата издаје нове сребрне новчанице. Ми, дакле, овде тумачењем чл. 11 хоћемо да станемо на пут могућој даљој злоупотреби. Зар г. Вукашин мисли да ми и даље треба да будемо јединствени и једини, којима је сребро и злато као подлога једно исто, и још више, да и даље дозволимо, да се сребрним банкнотама земаљско злато одузима? То би био једини пример у

свету. Стога, што злато и сребро није једно исто, већ само по себи не може бити једно исто ни то, каква ће подлога којој врсти банкнота бити. И кад је већ по невољи новчаницама подлога сребро, онда нека се банкноте крећу бар у мери своје подлоге сребра, а златне новчанице неке се крећу на подлози злата.

Г. Вукашин Петровић неколико пута је напомињао, и ја га на крају крајева нисам разумео, шта хоће. Прво је казао, да ажија не постаје од повишавања новчане циркулације; за тим, при крају говора је казао, да је билансија узрок ажије, што би значило да је она пасивна, а затим опет рече, да је наше билансовање активно. Дакле, иако не видим, да је он јасан и одређен бар у изразима, ако не баш у појмовима, ја бих га разумео, да је противан тумачењу закона. Међутим, његов предлог није ништа друго него просто враћање на оно исто што је пре две године и девет месеци било, просто одлагање сваког решавања! То, дакле, значи да ми то питање и за даље одгађамо и ако смо га још пре три године оставили да га бар сад једном решимо — па црно или бело. Сада је једино у питању, да ли је ово здрава основа, на којој емисија сребрних банкнота почива, и ако ко налази, да је на здравој основи, онда нека држи да то отворено и каже, а нека не тражи одлагање без икаквог решења. Ваља имати своје одређено мишљење и сваки треба отворено да каже, јер нико не може желети зло Народној банци, којој сви једнако добра желимо. Ја најзад сводим своје гледиште на ово, да има повише узрока постању и растењу ажије, али у исти мах тврдим да побољшање новчане циркулације може само дејствовати на смањење ажије. Ако је погоршана новчана циркулација, ажија неминуемо расте. Узмимо чак да је наш биланс активан за милион или два, али, ако ми имамо погоршање новчаног оруђа, такво, да оно надмашује активност, онда ће опет бити ажије. Тај случај, навео сам већ, био је у Енглеској; кад је она била у највећем полету, ажија је била ипак велика једино стога, што је био погоршан материјал за новчану циркулацију сувишном емисијом, јер, господе, новац је израз и мерило вредности, језик, којим се исказује сав економски живот, и ако ми тај језик не разумемо, зато што се непрестано мења, онда је све поремећено и несигурно.

То мерило вредности, новац, мора бити тачно, оно не сме бити данас метар, а сутра пола метра или сантиметар, оно мора имати једну сталну одређену величину. Свет је тражио то мерило и нашао га је најбоље у злату, а у сребру није нашао стога, што сребро не може да буде то мерило, јер се његова вредност знатно мења и данас је много краће по пре, а то не сме да буде код правог новца. Сребро, дакле, не може да буде права подлога новчаницама, јер новчанице, које имају за подлогу непотпуну залогу, нису управо менице по виђењу већ добијају више карактер папирног новца. Иначе, ако ко сме ово да пориче, онда зашто не бисмо у нашој оригиналности ишли и даље, те да за подлогу новчаница узмемо и бакар и никл или тангузе.

И у томе се, ето побркао г. Вукашин, и зато је имао најмање потребе да ми доказује оно, што ја, чини ми се, боље од њега знам

— јер сам ја на страни научних закона. Ја молим, господу посланике, да ме извине, што сам морао казати. Али, кад је г. Вукашин смео казати, да сам ја побркао појмове, дозволите ми да и ја њему докажем, да је он побркао основне појмове саме науке! (Смех и живо кретање).

Ја ћу при крају да додирнем још једно питање, и то не баш стога, што га се је дотакао Вукашин Петровић, него зато, што се често пута каже како је и држава крива великој ажији, јер и држава дугује Народној банци; нашто примећујем да је држава много више била дужна онда, кад је г. Вукашин био министар финансија него ли данас. (Вук Петровић: Откуд то?). Молим, молим, аналишите само дуг код Народне банке, па ћете сами наћи, да је тако, јер трећина онога што данас непосредно сама државна каса дугује Народној банци, то је још остатак онога дуга од напредњачке владавине. То је онај дуг, чињен још 1883 год. на бонове у суми од 750.000.— дин.; даље, долази стари дуг на залогу лутријских лозова. Но тај се дуг може увек исплатити, кад год се хоће. Остало, сем текућег рачуна, долази као менични дуг управе монопола дувана. Ту позајмицу управа Народне банке учинила је управи монопола дувана и она је то урадила из свога властитог интереса; она је са истом вољом учинила ту позајмицу управи монопола дувана као једном фабричком, индустријском предузећу, онако исто, као што је са истом вољом учинила и београдској општини, смедеревској општини, итд. То су просто трговачки послови банџини. Строго узев, то улази у портфељ, листицу банџину. И тако онај први дуг државни од 750.000.— дин., који се протеже од 1883 год., од кад је установљена Народна банка, и онај опет стари дуг по лутријским лозовима, који је сведен на мању меру и текући рачун, све то заједно једва прелази два милиона, што је држава увек лако у стању да одужи банци. С тога гледишта ја баш говорим противу интереса државног кад се хоће ограничење, па макар држава што пре морала одужити свој дуг и не могла правити код Народне банке нове дугове! Интерес целе земље пречи ми је од непосредног интереса касе државне. Дакле, оставимо то на страну, јер у томе не лежи тежиште питања. Да је само г. Вукашин на моме месту министар финансија, он би и сам морао признати, да држави никад није тешко решити ово питање тако, да овај остатак дуга и у најкраћем року пренесе чак и на други који завод. Што се тиче оног меничног дуга управе монопола дувана, ту ће наравно требати мало више времена, као што се то дешава и са меницама осталих приватних дужника код банке, јер и ако је на меници означен рок од 3 месеца, банка не може да је наплати у том року, него мора да чека и 5 и 6 и 9 и 12 месеци; тако исто и менице монопола дувана биће плаћене у одређеним роковима после 9, 15 па рецимо можда и после 20 месеци, али ће бити исплаћене. То су, тако рећи, правилни односи монопола дувана према Народној банци, и ја само констатујем овде то: да је то дуг по меницама, дакле трговачки дуг, јер државна каса не издаје менице. Ја сам увек заступао то

гледите, да у име државе министар финансија не може потписивати менице за главну државну благајну, јер су зато бонови. Међутим, под напредњачком владом министар финансија потписивао је менице у име државе, и после пада напредњачке владе било је у саобраћају меница државне касе. Ја сматрам, да државна каса сме издавати бонове, али да министар као акцептант потписује у име државе менице у циркулацији то сматрам да држава не сме учинити. Зато је менични дуг управе монопола дувана трговачко дуговање, у коме је монопол у истом положају као и свака друга фирма, којој банка кредит даје.

Најзад, после свега овога, дозволите ми, да кажем још толико, да све што рекох — рекох, да се одужим својој савести. Све што сам вам до сада говорио — говорио сам чисто по своме убеђењу, и гледао сам, у колико могу да допринесем, да се пречисте појмови о једном питању, које је свакојачко питање врло важно и врло замашно по погледима мојим. Та новчана питања су врло осетљива, и кад би се ново питање у извршењу пресекло од један пут, то би извесно штетно осетила цела земља.

Али, господо, нико и не мисли, па ни г. министар привреде, ни ја, да то питање пресече као на пању; и зато се, господо и предлагате да се остави банци један дуг рок, па макар то био и рок од пет година, за извршење; али само се захтева да се емисија банке постави на здраву основу; да се регулише, да се полако врати на онај здрави пут, којег се управа Народне банке мора придржавати, те да зна, којим јој путем даље треба ићи у интересу кредита путем ширења новчане циркулације. Јер, господо, та еластичност кредита не може ићи до крајњих граница; она може ићи само дотле, докле сама економска снага земље то дозвољава.

Та еластичност огледа се у кредиту, у кредитној циркулацији, јер се у свакој земљи убрзо види, да ли се на основу реалне подлоге од 100.— дин. може издати 150.—, 200.— или 250.— динара новчаница. Што је јачи кредит, у толико се већи број новчаница може одржавати у саобраћају, а што је земља сиромашнија економски, то све мање може да задржи, и циркулација правих кредитних банкнота, могућност је, дакле, циркулације све мања, а то је оно, што се осетило и код нас, а то је и најбољи доказ да обрт сребрних новчаница не лежи на томе кредиту. Вама је познато, како код нас не могу да се дуго одрже у циркулацији златне новчанице, и мени је веома мило што сам опазио жељу самог народног претставништва да Народној банци даде и мању јединицу златне банкноте, како би се дуже у саобраћају одржати могла, јер и то је један познати закон економски, да што једна банкнота гласи на мању суму, у толико може да се држи дуже у циркулацији. О томе су вођени статистички подаци и дошло се до врло тачних цифара код свију емисионих банака. Треба само прочитати листове из политичке економије, па ће се наћи, да се и у Енглеској и Француској дошло до тога искуства, да док се на пр. једна банкнота од 50.— дин. задржи два месеца у циркулацији дотле ће се једна банкнота од 10.— дин. задржати, рецимо 5 месеци у циркулацији.

Дакле, што је банкнота већа мање се задржава, а што је мања — дуже се задржава у циркулацији; у томе правцу дакле врло је добро, што је и Народна Скупштина донела одлуку, да се златна банкнота сведе и на мању меру.

Најзад, господо, нико овде не иде на то, да отежа рад Народне банке. На против, господо, по мом најдубљем уверењу, управа Народне банке треба да се сложи са интересима целе земље, па и државе, и драговољно пристане да се ажија постави на здраву основу, јер је Народна банка наша општа земаљска установа, која у првој линији треба да служи интересима целе земље, па ма дивиденда акционара била и нешто мања од 20%.

Вама је, господо, познато да и наша држава има нешто мало удела у добити Народне банке, па се често та добит државе помиње.

Ја као министар финансија изјављујем са своје стране, наравно, ако ми ви то одобрите, да пристајем да ту добит од 50—60 хиљада динара држава поклони акционарима Народне банке. Нека је новчана циркулација правилна, нека се примакинемо корак ближе златној валути, па се држава одриче, не само овог удела у добити, већ и сваке нове позајмице, коју би управа Народне банке, налазећи у њој и свога рачуна, у будућности држави одобрила на основу шире емисије сребрних банкнота. Не замерите ми за израз, али је то један просјачки поклон за државу, дати јој 60.000.— дин., али са оваквим скакањем ажије, тако, да већ само на томе држава на другој страни може да изгуби и преко 60.000 дин.! Ја као што рекох, пристајем са вашим одобрењем, да се држава покаже некористолубива, те да се одрече тога учешћа у добити Народне банке, нека сама банка дели добит међу своје акционаре, али само нека чува интересе земље у питањима привредним, имајући задатак да кредитом проширује новчане капитале, организовањем њиховим да појевтињава кредит, Народна банка не сме ићи тако далеко да погорша новчани материјал земљи и да погоршавањем циркулације ствара ажију и доводи земљу у неприлику, јер онда земља не трпи само штету од ажије, него трпи још много већу штету у томе што онда постаје једна општа забуна у привредном животу, јер се не зна у времену кад се купују и продају производи, колико ће она бити кад се погодбе извршују, и онда настаје највећа забуна и несигурност у целокупном економском покрету. Кад је ажија данас 5 а сутра 20, онда је појмљиво да нико не може знати да потврди ни приближно тачну цену производа. Нико не сме правилно ни да купује ни да продаје, јер ко рачуна да ради са 20% добити, он може на скакању ажије да изгуби 5 и 15%. Коцкарско је стање у привредном животу кад сарафнице цветају а поштен привредни свет трпи и не зна на чему је. То стање мора се рашчистити, уклонити, и ја сводим цело питање на ово. Ако не можемо, као што ће ми признати и сам Вукашин, наш биланс поправити, него можемо тек понајлак на поправци да радимо, кад не можемо терет акуитета од једном да стресемо са себе, него морамо да га сносимо, онда бар осигурајмо оно што је у нашој власти, назимо да нам бар наша новчана циркулација буде правилна, да по Греш-

мовом закону, једним намноженим рђавим новчаним сурогатом не погоршавамо новчану циркулацију и тиме повећавамо ажију. Са тога гледишта, и са уверењем, као што сам вам јуче у говору свом изнео, а које и данас имам и према коме ћу и дати свога гласа при решавању овога питања — ја налазим да Народна Скупштина по свом уставном праву има да протумачи чл. 11 закона о Народној банци онако, како се то и од одбора предлаже ма да и логика и граматика чл. 11 јасно казује, да је досадање тумачење управе Народне банке сасвим изврнуто”.

Говор др. Мише Вујића наишао је на велико одобравање од стране посланика и по свршетку његовог говора Скупштина га је бурно поздравила.

Министар Народне привреде изјављује да се споразумео с финансијским одбором и утврђено је, да нису нејасне законске одредбе о подлози за издавање новчаница. Редакција чл. 11 закона о Народној банци била је јасна и раније за чланове управног одбора Народне банке и за народне посланике; чл. 11 закона о Народној банци био је нејасан Андри Ђорђевићу, посланику и члану садањег управног одбора Народне банке. Тај члан закона о Народној банци јасно наређује да је подлога за златне новчанице злато а за сребрне новчанице сребро, и да Народна банка није смела куповати на берзи сребрним новчаницама злато, и тиме извлачити злато из циркулације и остављати га у банчине подруме и стварати вештачки ажију на злато: није нејасан и крив закон, него је вршена једна простачка злоупотреба права од стране управног одбора Народне банке. Стога је министар народне привреде у споразуму с финансијским одбором утврдио ову редакцију као прелазно наређење чл. 11 закона о Народној банци.

„Народна Скупштина на основу чл. 37 и 117 устава тумачи чл. 11 закона о Народној банци тако: да предвиђена подлога у злату служи као подлога само за новчанице које гласе на злато, а подлога у сребру, као подлога само за новчанице, које гласе на сребро”.

Претседник финансијског одбора, *Мика Поповић*, народни посланик крушевачког округа, говорио је о овом тумачењу чл. 11 закона о Народној банци тако исцрпно и зналачки, да сматрам да га треба у целости саопштити. Његов говор гласи: „Господе, отпочиње свој говор Мика Поповић, овде је главно, управо спорно питање, тумачење чл. 11, али хтело се да одступи од тога питања у толико, у колико су се тражили још неки разлози ван онога, што је у тексту чл. 11, у намери да би се уништио онај разлог, који је донео и тражио тумачење овога чл. 11 онако, како је оно у извештају одбора исказано. Потребу тумачења изазвала је Народна банка.

Кад је први пут овај предлог изашао пред Скупштину г. г. посланици тражили су да се једном стане на пут оном тумачењу банчине управе, по коме је она пуштала потребне новчанице на основу злата.

Господа која су покушавала да одбране тумачење чл. 11 у том смислу, у коме га Народна банка врши, она су то учинила тиме, што су покушала, да докажу да нагомилавање сребрних новчаница не утиче на ажију. Ја, сматрајући оно прво питање као главније, као суштствено, не бих улазио у ово друго, да ми није дат повод неким погрешним тврђењима од стране заступника овог мишљења, кога се држи Народна банка.

Најглавнији повод дало ми је оно тврђење, по коме новац не представља стварну вредност, него више носи принудан карактер, који му држава даје. Такво сам тврђење чуо јуче овде у Скупштини.

Разуме се, кад се пође са такве полазне тачке, да новац не претставља никакву стварну вредност већ ону коју му држава принудно даје, онда новчанице не би имале никаквог утицаја стога, што између новчанице и новца не би било никакве разлике. Али ја не само не мислим тако држим да не стоји тако. Пре свега први новац, и то злато, и није ништа друго него еспап, и то еспап нашег тражења, чијом се вредношћу мери вредност свију осталих других еспапа. И, као год што сваки еспап претставља вредност према угроженом раду, исто тако и злато претставља вредност према оном раду који је на њега утрошен, и према томе само злато има способности да служи као мерило вредности свију осталих еспапа; управо цена еспапа није ништа друго него вредност његова изражена у злату. Али треба запамтити да се вредност еспапа никад не би могла да изрази златом, кад злато не би претстављало неки утрошени рад. У осталом, да злато збиља претставља неки утрошени рад, то се види по ценама свију еспапа, које зависе од рада утрошеног на производњу злата. Управо, рад утрошен на производњу злата утиче и на цену еспапа.

Ако се за једну јединицу времена произведе више злата, сасвим је природно, да ће цена еспапу бити већа зато, што ће онда требати већа количина злата да се еспап купи; уложи ли се више рада, а добије мање злата, онда ће цена еспапу бити мања. Дакле, новац није никако једна произвољна вредност, коју држава може да да како хоће, него златан новац претставља своју стварну вредност, на коју се толико пази, да, кад и у саобраћају услед дужег трења, мазана, изгуби неки део тежине, одмах му се за толико повија вредност. Отуда се на новчаним пијацама такав новац мери.

Тако стоји са златом, и само зато што злато претставља утрошени рад, оно има ту способност да буде мерило вредности и да служи као средство за размену. Новчанице нису новац, оне претстављају новац, оне су његов знак, и оне по свом потпису вредеће само тако, ако збиља претстављају онолико злата, колико на њима пише, јер докле злато има своју праву вредност, дотле новчанице имају толико вредности, колико у истини претстављају злато. Отуда вредност новчаница одређује њихова количина у обрту. Буде ли више новчаница него што има злата биће и њихова вредност мања. Рецимо да има, 10,000.000.— дин. злата, и ако издамо у место њих толико исто новчаница, онда збиља свака новчаница вредеће онолико колико на њој пише; новчаница од 10.— дин. вре-

деће 10.— у злату. Само кад бисмо пошли оним путем, као што мисле неки, да се може новцу произвољно вредност дати, онда бисмо могли рећи: па добро, да пустимо 100.— милиона новчаница, и онда ћемо видети, да оне немају онолику вредност, колико на њима пише; јер кад бисмо у место 10.— милиона пустили 100.— милиона новчаница, онда би оне представљале више него 10 милиона злата, и хоће ли у том случају свака новчаница одговарати својој номиналној вредности, хоће ли се златом плаћати толико колико на свакој новчаници пише? Може ли се сто милиона новчаница исплатити, кад злата за исплату има само десет милиона. Не може. Да се све новчанице исплате треба десет пута више злата, а кад њега нема, него га има десет пута мање, онда ће и новчанице изгубити толико у својој вредности. Стварна њихова вредност биће десет пута мања од номиналне вредности, од оне вредности која је на новчаницама исписана.

Свака новчаница ће се исплатити десет пута мање, тако да за новчаницу од 10.— дин. плаћаће се 1.— динар, јер толико представља фактичку вредност. А кад се достигне тај случај да за новчаницу од 10.— дин. добијемо 1.— динар, онда значи: да онај производник, у чијим се рукама наша, плаћа 9.— динара ажије. Управо, то ми је била намера да докажем, да злато не добива вредност произвољно већ по својој стварној вредности, а новчаница добија вредност од количине, од броја њихова у обрту. У истом односу стоји и сребро. И сребро није прави новац, него представља новац; а како вредност свега онога што не представља прави новац, што није злато, зависи од њене количине у обрту, то ће му и вредност бити мања, значи да ће ажија бити већа. Неправилан, дакле, однос између злата и сребра, т. ј. кад има више сребра него злата, учиниће то, да ће вредност сребра пасти, а вредност злата поскочити. Нема сумње, да је ажија разлика између њихових вредности. Кад знамо, да то бива са сребром, које је метал, и које има неку вредност, шта ће онда бити са новчаницама, које представљају сребро, кад се оно сребро, које се налази у обрту, овим нагомилавањем новчаница још већма умножи. Природно је, да нагомилавање новчаница вуче за собом ажију.

Један од господe је јуче казао ово: између осталих узрока, који су створили ажију и тај је, што се закон о ковању новца није тачно вршио; по закону о ковању новца одређено је, колико се сме на државним касама примати тог новца, бакра, никла, сребра, а колико се мора примати у злату.

Мени се чини, да такво тврђење само донекле има места, само докле оно обухвата онај новац, који долази непосредно из иностранства непосредно у касе, а то је с нашим ђумруцима. То разумем, збиља тај новац утиче повољно на ажију, јер на њега није утицала већ створена ажија, а у колико га је преко ђумрука више ушло у државне касе, у толико ће држава куповином мање количине злата и мање појачати ажију. Јер, кад сам ја у овим приликама принуђен да плаћам порезу у злату, шта ће бити? Биће то, да морам тражити златан новац, а тражећи златан новац за сребрне

новчанице, разуме се, мораћу плаћати ажију; јер златник данас не могу добити за 20.— динара већ за 23.— Па је ли тиме ажија уништена? Није. Разлика је у томе ко плаћа; кад бисмо плаћали порезу у сребру — плаћала би је (ажију) држава; у другом случају плаћали бисмо је ми, а на тај начин увећала би се само пореза, у толико колико данас ажија износи.

Али, ја налазим, да узрок не лежи у томе, већ у неправилној сразмери између сребра и злата. И, господо, кад знамо, да неправилан однос између сребра и злата утиче на ажију, онда отпада чуђење оних, који веле: за бога људи, кад ви по старом закону допуштате да се новчанице, које гласе на злато, ослањају на сребро, и кад примите као јемство лошији метал, зашто за сребрне новчанице не примите као јемство далеко бољи метал — злато? Зато, што би се тим путем издавањем сребрних новчаница на златној подлози, све већма реметио однос између сребра и злата, а све веће ремећење учинило би, да би се стварала све већа ажија. О овом тврђењу да се злато добија са стране нећу да говорим, јер мислим да у то нико неће веровати. Нико неће за наше сребро дати злато, а сумњам да ће и сребро дати за наше сребрне новчанице.

Нека су господа казала, да ажију плаћа само увозник страних еспапа, а да је производник не плаћа. Сви потрошачи еспапа плаћају ажију, јер трговац не би био трговац од рачуна, кад ажију не би урачунао у цену еспапа. А кад то стоји, онда се може тврдити, да увозник не плаћа ажију већ потрошач, а то је цео народ. Ну, да производник с друге стране може још онајјаче да осети ажију, довољно је загледати у улогу, коју новац врши. Новац има неколико функција, он се не јавља увек само као мерило вредности; он има још много функција, али има једно стање у коме се новац сасвим повлачи из обрта и онда се јавља као благо. Све донде, док се за новац купује еспап, дотле је обртно средство, али чим новац изађе из обрта, и домаћин га сложи у касе, тако да више није намењен обрту и куповини еспапа, од тог тренутка постаје благо.

Узмите сад једног домаћина, који 100 до 200 дуката претвори у благо, у новац који чува при неправилним односима између сребра и злата и допушта да се ови односи све више ремете, ажија расте све више и више тако, да, ако нагомилавање сребра према злату узме сувише велике размере, ажија се може попети на сто процената. Шта би онда било са благом произвођачевим? Природно је да би његова вредност све више опадала, у колико је ажија расла, у последњем случају она ће представљати половину своје вредности. Тако, да ако је наш произвођач имао у почетку блага 2.000 динара, он сада нема више од једне хиљаде, јер је вредност новчаница толико пала услед ажије, да за куповину ма чега, сад треба да да два пута више, јер је новчаница у вредности два пута мања.

На питање: да ли у том случају сам производник губи или овај је пример дао одговора.

Каже се: злато је ово прикупила Народна банка као гаранцију да нам се оно не би извукло из земље и вели се, да оно не

утиче на ажију, већ само међународни биланс, рачунајући ту и трговачки и буџетски биланс. Ја ћу претпоставити, а молим вас да и ви то замислите, да нам је биланс сасвим повољан, да наша држава нема апсолутно ништа да плаћа, ни једног гроша, па ипак, радећи на оваквој основи, издавајући сребрне новчанице на основу златне подлоге и на темељу овог злата опет поново пуштајући у промет новчанице, мора се доћи дотле да се све злато, које уђе у земљу, прикупи у касе банчине тако да нам саобраћај у њему оскудева. Сребрне новчанице једино могу циркулисати у нашој земљи и чим дођу до Београда, до Саве и Дунава, вредност им престаје; дакле, чим дођу на границу, ту се заустављају. Кад за такве новчанице банка прима злато, које у земљу уђе, она чини те је оно тако скупо, и велика се ажија плаћа.

Не одричем да међународни биланс не утиче на ажију, јер је потпуно основан закон, да цене еспапу зависе од понуде и тражње.

Факат је да је оваква радња банчина, како ју је она до сад обављала, учинила, те се појавио овакав однос у понуди и тражњи злата. Из овога што сам до сад казао, јасно се види да је између осталих узрока јачању наше ажије крива Народна банка, и, разумем се, томе треба лека тражити, ако га већ нема. Ја на против, налазим, да је лек већ ту, он је у чл. 11 закона о Народној банци, само што је тај члан криво тумачен, то неправилно тумачење довело је банку на овако штетан рад по земаљске интересе.

Господа, која су заступала мишљење, да Народна банка по овоме члану има права да овако ради, као што је досад чинила — мислим да немају јаких разлога. Други став чл. 11 допустио је банци, да може издати два и по пута више новчаница, које гласе само на злато, дакле, којима је злато подлога.

Господа су изволела даље рећи, кад се доцније допустило банци да овај бољи метал замени лошијим — зашто да се овај лошији метал не замени бољим. Мало час наведени разлог, да неправилан однос између сребра и злата утиче на стварање онолике ажије, у исто је време и разлог да се сребрне новчанице не смеју издавати на златној подлози. Даље се каже: да реч „односно“ не треба тумачити тако, да се на подлози злата издају сребрне новчанице, већ треба тумачити у том смислу, да се на основици сребра издају сребрне новчанице а на подлози злата да се не морају издавати новчанице које гласе на злато, већ да се могу издавати и сребрне новчанице. Смисао овога у измени пројектованог предлога најбоље се може да види из саме историје банчног закона. Ја ћу прво изложити ову историју па ћу онда прећи на тумачење ове речи „односно“, која даје привидног разлога, да се искрене право тумачење незино. Бољег објашњења и од самих филолога за ову реч нема од историје банчног закона.

Господо, по чл. 10 закона о Народној банци, кад је први пут банка новчанице издавала, чинила је, а и морала је тако чинити, само на основици златној; дакле, издавала је новчанице, које гласе на злато. То је начело било унесено у овај закон. Тек доцније због

већег саобраћаја, банка је тражила, да јој се дозволи, да може издати новчанице од 10.— динара, али које гласе на злато, и то јој није допуштено, већ јој је допуштено издавање сребрних новчаница од десет динара.

Да је овде ондашњи г. министар народне привреде, Драгомир Рајевић, он би нам могао да објасни разлоге, који су га руководили, да овај захтев банци не задовољи, већ да јој наметне сребрне новчанице. Дакле, правило је било, да банка издаје само новчанице које гласе на злато и она није, знајући за то правило, ни покушавала не само да издаје новчанице које гласе на сребро, већ није имала куражи ни да моли за дозволу да издаје сребрне новчанице ни од 10.— динара, док на то није принуђена од ондашњег министра. То одобрење, види се, да је морало следовати пошто је законодавац нарочито нагласио, да новчанице морају гласити само на злато. Изузетак је од тога правила новчаница од 10 динара, која гласи на сребро. Да је законодавац зближао мислио да се сребрне новчанице могу издавати само на подлози сребра а новчанице, које гласе само на злато, само на подлози златној, види се јасно из другог става чл. 11 који гласи:

„Банка неће моћи никад пустити у течај више банкнота него два и по пута, колико злата, односно сребра у касама својим има. При томе злато може бити замењено сребром највише за четвртину“.

Кад би законодавац само и могао помислити, да се на основу златне подлоге не смеју ни издавати златне новчанице, него да се издају просто само сребрне, да тако рећи може и нестати златних новчаница, онда он не би ни ставио овакво наређење, значи, дакле, да је ту главна мисао, да злато као подлога може служити само за новчанице, које гласе на злато а никако које гласе на сребро, и та мисао је потпуно заступљена и у овоме члану. Па не само да је законодавац одредио да златник новчаница буде $2\frac{1}{2}$ пута више. То је мишљење законодавца тако јасно да искључује друго тумачење.

И кад се узме историја овога закона, онда се може разумети реч „односно“. Докле је постојала само једна новчаница, ту речи „односно“ није било места. Ну, кад су се почеле издавати двојак новчанице: златне и сребрне, и разумем се, онда бивају и две подлоге, те по томе и реч „односно“ долази по сили, по потреби само зато, што сад има две новчанице, које имају и две различите подлоге. Значи, да долази стога, што се једна новчаница односи на један објект а друга на други. Дакле, само стога што има два објекта, два предмета и две новчанице, дошла је реч „односно“ да каже: за коју је подлогу везана сребрна а за коју златна новчаница, или још боље, на коју се подлогу односи једна а на коју друга новчаница. А кад то стоји, онда је сасвим јасно да „односно сребра“ значи: да је сребро основа сребрној; а „односно злата“ да је злато основа само златним новчаницама. Такав и никакав други смисао може да буде у речи „односно“.

После овог говора излишан је био сваки други говор, али је Вукашин већ био задужио министра финансија, и он му је одговорио рекав, да после говора г. Мике Поповића не би имао шта о томе питању да каже, али хоће да побије неке наводе В. Петровића, што је и урадио. После коначног претресања овога питања, рекао сам, као министар народне привреде, да сви признајемо да је чл. 11 јасан, али како га је Народна банка неколико година тумачила на своју руку, то би он предложио да се тај члан протумачи од стране Народне Скупштине.

И најзад Народна Скупштина је усвојила тумачење чл. 11 које гласи: „Народна Скупштина на основу чл. 37 и 117 Устава тумачи чл. 11 закона о Народној банци тако: да предвиђена подлога у злату служи као подлога само за новчанице које гласе на злато, а подлога у сребру, као подлога само за новчанице које гласе на сребро”.

После многих објашњења краљу овога закона и с моје и од стране др. Мише Вујића и Диренбергера, делегата страних капитала при управи монопола — Краљ је потписао овај закон 15 децембра 1893 године, али због нада кабинета генерала Саве Грујића 6 јануара 1894 год. овај закон остао је мртво слово, и његово слово дави нас и данас.

VII

Решење Народне Скупштине о предлогу измена и допуна у закону о Народној Банци.

О редовном сазиву Народне Скупштине за 1 новембар 1893 год. као и у њеном редовном сазиву за 1891 год. осећала се тешка привредна мора, изазвана ажијом на злато услед велике количине сребрних новчаница, приспелих у оптицај од стране Народне банке. Хтела не хтела, Народна Скупштина морала се је позабавити овим питањем. Непосредан повод претресању овог питања у Народној Скупштини био је пројект измена и допуна у закону о Народној банци, којим се, између осталог ишло на то, да се законом констатује стање акта, којим је министар народне привреде још 1885 год. „натерао” Народну банку да озаконен златни монометализам у нашој новчаној циркулацији замени биметализмом, и да на подлози злата може издавати и сребрне новчанице.

Од свију измена и допуна у закону о Народној банци, које је министар народне привреде у споразуму с управом Народне банке био предложио Народној Скупштини у сазиву њеном за 1891 год. и које су коначно решене у редовном сазиву Народне Скупштине за 1893 год., био је камен спотицања између Народне Скупштине и управног одбора Народне банке једино чл. 11 банчних статута који говори о емисији сребрних новчаница и њиховој подлози. Овим чланом тражио се благослов Народне Скупштине акту управе Народне банке да може пуштати у новчани оптицај сребрне

новчанице на подлози злата, што је министар народне привреде још 1885 био одобрио управи Народне банке. Тадањи министар народне привреде погазио је био један позитиван закон, заменио је просто једном својом наредбом један позитиван закон, заменио је златни монометализам, и сад се тражи од Народне Скупштине да се Народној банци накнадно одобри издавање сребрних новчаница не само на подлози сребра, онако како је законом прописано, него и на подлози злата, онако како је министар народне привреде без овлашћења Народне Скупштине наредио Народној банци још 1885 године.

Предложена измена чл. 11 статута Народне банке изазвала је 1891 год. ово решење Народне Скупштине „да се предложене измене и допуне у закону о Народној банци одложе до идућег скупштинског сазива и да министар народне привреде у споразуму с управом Народне банке образује једну комисију која ће проучити ове измене и допуне, а нарочито чл. 11, и да предложи Народној Скупштини начин, којим ће се ажија отклонити”.

Да није 1892 год. наступила смрт Косте Протића, трећег намесника, и дошла владавина либералног кабинета под крџим намесништвом — ово би се питање расправљало још 1892 год. у редовном сазиву Народне Скупштине. Али како Народна Скупштина није била сазвана те године, то је расправљању овога законског предлога било приступљено у редовном сазиву Народне Скупштине тек 1893 год. после првоаприлског преврата.

Сагласно решењу Народне Скупштине од 1891 год. образовао сам комисију, у коју су с моје стране ушли као њени чланови: др. Михаило Поповић, начелник министарства финансија, Јов. С. Бошковић, инспектор министарства народне привреде и Димитрије Стаменковић, претседник београдске Берзе. Управни одбор Народне банке пак одредио је од своје стране ову господу: Марка Стојановића, вице гувернера Народне банке, Рашића члана управног одбора и Перу Манојловића, директора Народне банке. Овако састављеној комисији стављено је у задатак да проучи ово питање и поднесе министру народне привреде свој извештај.

Као што се и могло очекивати, чланови комисије нису били једнаког мишљења о овоме питању.

Министрови изасланици у комисији били су противни банчином тражењу и предлагали су да Народна банка може на основу кованог сребра издавати сребрне новчанице у сразмери предвиђеној законом; на основу златне подлоге само новчанице које гласе на злато, али никако и сребрне новчанице; банчини пак претставници у комисији остали су при дотадањој банчиној пракси, коју је препоручио министар Народне привреде још 1885 год., а то је: да управа Народне банке може издавати сребрне новчанице и на подлози злата.

Министрови делегати у комисији тврдили су да је ажију изазвала та околност, што је управа Народне банке пуштала у оптицај сребрне новчанице не само на подлози сребрне монете у сразмери одобреној законом него и на подлози златне монете. Управи На-

родне банке није било доста да пушта у новчани саобраћај новчанице на подлози сребрне монете, него је куповала на берзи својим непокривеним сребрним новчаницама златну монету, и овом својом операцијом пуштала је у оптицај сребрне новчанице и начином, који је противан закону о Народној банци, смитовала је вишак сребрне новчанице, промету непотребан, не есконтовањем меница на сребро или давањем зајмова на хартије од вредности, него куповањем злата помоћу сребрних новчаница, извучених из својих трезора. Тим је начином управа банчина повлачила из промета потребно му злато и наметала му тиме непотребну сребрну новчаницу. Таквим недопуштеним путем претоварила је новчани саобраћај непотребним сребрним новчаницама и изазвала вештачки оскудицу златне монете у њему, и тиме изазвала ажију на злато.

Банчини делегати тврдили су да ажију на злато не ствара сувишак овако пуштених сребрних новчаница и тиме изазвана оскудица златне монете повучене из оптицаја него пасивност нашег међународног биланса. И нису могли или нису хтели разумети оправданост убеђивања министрових представника у комисији: да ажију изазивају сребрне новчанице, и да стога не треба пуштати у промет сребрне новчанице из подлози златне монете, иако је ова сигурнија од сребрне подлоге, јер се тиме без потребе умножава у оптицају контингент сребрних новчаница. Оптицају нису биле потребне сребрне новчанице него звечећа златна монета. Ма да је Народна банка располагала златном подлогом за овако пуштане сребрне новчанице, она је ипак категорички одбијала да их на касама својим замењује златном монетом. Да је Народна банка извршавала обавезу да ове сребрне новчанице исплаћује, замењује их на својим касама звечећом златном монетом, која им је подлога, она би се наскоро уверила о погибаоној својој погрешци.

Делегати банчини изјављивали су да народ жели имати у рукама сребрне новчанице а не звечеће сребро, што покушавају доказати тиме, што сребрне новчанице остају у промету и не подносе се банци у размену за звечеће сребро, док се златне новчанице примају на једној каси Народне банке а на другој их размењују за звечећу монету. Разуме се не наводе разлог овоме поступку, не казују да је овим дужницима банчиним потребно звечеће злато за плаћање на страни, и да би они, ради подмирења својих потреба, подносили на есконт менице на звечеће злато а не на златне новчанице само кад би Народна банка вршила есконт меница на звечеће злато.

Да Народна банка није повукла из оптицаја златну монету купујући је ничим непокривеним сребрним новчаницама, купци би набавили потребну им златну монету на новчаном тржишту; овако су пак били принуђени да траже есконтом златне новчанице, да би их одмах заменили на банчиним касама звечећим златом. Народна банка пуштала је у оптицај и сребрне новчанице купујући њима тржишно злато, али их није размењивала за златну монету на захтев ималаца њених и на тај начин била је у новчаном саобраћају непотребна количина сребрних новчаница уместо потребне а из

саобраћаја повучене златне звечеће монете, и тиме изазивала ажију на злато.

Легло је ажији у погрешној емисионој политици наше Народне банке. Она је толико тешко притискивала и спутавала наше привредне, трговинске и државне односе, да су и тадашње владе и Народне Скупштине биле побуђене да загризу у ово тешко и тугаљиво питање, чије су решење изискивале и привредне незгоде, последице нашег рђаво примењиваног система. Наше тадашње Народне Скупштине су увиђале, да ће се наша земља ослободити ажије тек кад уреди свој валутни систем, кад у нашој земљи буде једно и то златно важење; кад наш новчани систем буде остао златни монометализам; кад се укине зло стање, створено незаконито изведеном изменом чл. 11 закона о Народној банци.

Питање ажије у Народној Скупштини.

Дебата у Народној Скупштини показала је колико је акутно питање о ажији, које је у осталом заинтересовало народне посланике, а заталасало је и најдубље слојеве наших привредника: о њему се тада говорило у свима меродавним круговима. Народна је Скупштина била свесна да је ажија последица неуређене новчане валуте, и да је њена дужност била да уклони све што ажију ствара. Народна је Скупштина осећала сву тежину овог питања, и није се бојала нити колебала приликом његовог решавања; она је једнодушно и једногласно донела решење којим би се поступно за одређено време уклонили узроци ажије и ње нестало. На жалост, политичке прилике засноване у Србији шестог јануара 1894 год. омеле су извршивање овог скупштинског решења, ажија се увећала и појачала наше привредно зло.

Браниоци здраве емисионе политике у Народној Скупштини др. Миша Вујић, министар финансија, писац ових редова као министар народне привреде, многобројни привредници и трговци као народни посланици, а нарочито светли умови Ђоке Анђелковића и Мике Поповића, професори гимназијски и народни посланици, доказали су својим познавањем дела и документима из наше народне привреде, да је ипак корен ажији у нашој рђавој новчаној системи, а нарочито у погрешној и противзаконској емисионој политици управног одбора наше Народне банке.

Али управни одбор Народне банке имао је у Народној Скупштини и браниоце своје емисионе политике, на чијем је челу био Вук Петровић, напредњачки министар финансија, Андра Ђорђевић, напредњачки професор грађанског права на нашој Великој школи, (садашњем Универзитету) члан управног одбора банчиног. Ова су господа доказивала да је узрок ажији не банчина неупутна радња са издавањем и трговањем сребрним новчаницама него рђаве државне финансије (чији су творци они и били) и наш пасивни међународни биланс.

Говор Мике Поповића, професора и народног посланика, снажан логиком као и сви говори овог интелигентног посланика, толико је отскочио својом научном садржином о суштини ажије, да се без прекора може узети као доказ спремности и узор

говорничке моћи, каквом су располагали тадањи народни посланици расправљајући најзаплетенија финансијска питања, како је било и питање о ажији. Сматрам да ће корисно бити да садањи нараштај, после тридесет и неколико година, кад ажија не попусти него и даље притискује Народну привреду свом тежином својом, сазна мишљење тадањих народних посланика о овом питању, и још озбиљност којом су тада ово питање претресали у Народној Скупштини. Онда је ажија била тек у новоју, и својим развијем је ово питање потврдило основаност бриге тадањих народних посланика последицама које су очевидне нарочито у последње време, кад је ажија почела гутати лавовски део народне замукe. Читаоце упућујем на извештаје чланова комисије, које су поднели министру народне привреде за Народну Скупштину, на говоре појединих посланика о томе питању, које сам напред навео, а ја ћу овом приликом изнети постанак ажије и њену везу с питањем о уређењу наше новчане системе.

VIII

Постање ажије.

Друштвена радна снага као извор вредности робе. Злато као претставник друштвене радне снаге. Злато као мера вредности и мерило цена.

Дужност ми је да проучавањем овог питања сада, после тридесет година (1928 год.), докажем још јаче основаност наше тезе: да је ажија никла једино услед тога што наш новчани систем није заснован на златном монометализму него на биметализму; т. ј. што наш новчани саобраћај није заснован само на јединој, и то златној валути него на двојубој: и златној и сребрној валути заједно.

У реду мога доказивања прво се истиче питање: да ли је ажија органски везана за питање о новцу, да ли она мора уопште постојати у нашем грађанском, капиталистичком друштву, или је она последица наше новчане системе: да ли она мора постојати и у оном привредном друштву, у коме улогу новца игра само једна, и то златна валута, у коме постоји *златни монометализам*; или она налази плодно земљиште само у друштву, у коме је новац у исто време и *златна и сребрна законска валута*, тако звани *биметализам*.

Да бисмо одговорили на ово питање, морамо изнети начин како новац постаје; упознати се с његовим извесним облицима, с којим постање ажије стоји у вези. Ради разумевања овога, морамо приступити изучавању стварања робе у њеним извесним облицима размене помоћу новца.

Пре свега утврђујемо да се производи могу међусобно размењивати ако су корисни предмети, ако имају употребну вредност, ако су намирнице за другог а не за онога који их производи.

Производи личности, лично богатство од вредности су за друштво тек кад се нанесу на тржиште ради продаје, кад се између себе размењују, кад постану друштвено богатство. У амбарима при-

вредниковим пшеница је богатство личности, произвођача, а тек кад се изнесе на тржиште ради размене с другим производима — постаје друштвено богатство; док се не појави на тржишту — она као и да не постоји за друштво. Амбари лични могу бити препуни пшеницом; она је лична својина онога у чијем се стоваришту налази, а да ли ће вредети и колико ће вредети — видеће се тек кад се појави на тржишту и упореди ради продаје с другом робом.

Производ лични постаје роба тек кад се изнесе на тржиште.

То што се збива са пшеницом, важи и за сваки други производ. И пшеница и опанци имају извесну вредност тек кад се на тржишту упореде међу собом, а могу се појавити на тржишту само ради размене, што су намирнице, што опанчару треба пшеница а пољопривреднику — опанци; земљорадник продаје непотребну му пшеницу за потребне му опанке, а опанчар отуђује свој производ — опанке — за потребну му пшеницу.

Својим стручним радом, орањем, сејањем и осталим стручним операцијама, кроз које пољопривредник троши своју снагу, своје мишиће и нерве, ратар добија пшеницу, опанчар пак кроз свој стручни рад, троши у исто време своју радну снагу и тим опанчарским трошењем своје радне снаге израђује једну намирницу, само не за себе него за другу личност. И један и други су произвођачи намирница; примењујући своју радну снагу, један као пољопривредник а други као занатлија, обојица троше у исто време своју радну снагу уопште, своје мишиће и своје нерве; човекова радна снага троши се у извесном стручном правцу у циљу да произведе какав предмет. Радна снага човекова трошећи се стручно производи намирнице, а у исто време као просто, опште трошење, мишића и нерава производи вредност. Дакле сваки производ мора имати неке специфичке особине као последицу примене стручног рада; мора бити нека намирница, но тај производ не би могао бити израђен ако у исто време није и производ трошења опште човекове радне снаге, мускула и нерава.

И пшеница и опанци поред своје стручне разноликости имају и нешто опште, истоветно, заједничко; и ако су представници стручних радова имају у себи нешто истоветно, једнако, представници су и трошења радне снаге у опште, они су произведени једнаком радном снагом човековом у облику стручних радова ратара и занатлије. Један троши своју радну снагу кад оре, а други кад израђује опанке, један као ратар а други као опанчар. То што је једнако у оба ова предмета јесте једнака физичка снага, и то она лична радна снага, коју мора утрошити сваки радник — опанчар на израду пара опанака, и сваки ратар на добијању тогара пшенице. Друштво признаје за разложно потрошен само онај лични рад који је једнак личном раду сваког другог радника утрошеном на добијању пшенице и изради опанака. Радна снага сваког опанчара трошена 10 радних часова на израду једног пара опанака, и радна снага сваког ратара трошена 10 радних часова на добијању тогара пшенице — претстављају једнаку радну снагу која је морала бити утрошена да би се произвео пар опанака и товар пшенице; оваки лични рад постао је друштвени рад, јер

сваки радник који жели да произведе пар опанака може на израду њихову трошити своју радну снагу само 10 часова; онај радник који своје личне радне снаге на израду пара опанака буде трошио 11 часова рачуна му се 10 часова, т. ј. док сви или већина троше 10 часова радне снаге он мора радити 11 часова па да изради пар опанака. Сви дакле радници једног стручног рада морају трошити за једнако време своју личну снагу и израдити за то време једнаку количину производа, и тада ће тек њихов лични рад бити раван друштвеном раду. Вишак трошења личне радне снаге не признаје се као друштвени рад кад сви остали радници потроше на израду извесног производа мање радног времена. Лична и друштвена радна снага поклапају се кад се њеним трошењем за исто радно време произведе иста количина производа. То време за које се троши лична радна снага није лично него друштвено. Друштво допушта да се за израду пара опанака сме трошити лична радна снага појединих опанчара десет часова. Према томе, производи који у одређеној својој количини имају једнаку количину једнаке радне снаге трошене за одређено радно време — јесу једнаке прометне вредности, или просто вредности. Стога што су и пар опанака и товар пшенице остварење, реализација једнаке количине друштвене неопходно потребне радне снаге — могу се међу собом размењивати. Товар пшенице има толику исту вредност колику и пар обуће, стога се обе ове робе могу размењивати међу собом а да и један и други производ задрже исту вредност као и пре размене, с том разликом што је сваки од њих отуђио предмет који му није потребан а разменом добио потребну му намирницу, туђи производ.

Претпоставља се, дакле, да сви предмети, изнесени на трг ради размене, јесу отварање једнаке друштвене радне снаге, и да су сви, у извесној сразмери, једнаки међу собом, и да се размењују међу собом без икакве штете и добити за њихове имаоце. Тек се на тржишту види: да ли је сваки сопственик робе потрошио на свој производ онолико своје личне радне снаге колико друштво допушта да се може потрошити. Тек ће се на тржишту видети, да ли је требало да сваки тражи десет часова своје радне снаге за израду пара опанака; ако је неко за израду пара опанака тражио 20 часова своје радне снаге, признаће му се само 10 часова; он ће добити у размену предмет на чију је производњу потрошио 10 радних часова; на тржишту се при размени види разлика између личног и друштвеног рада, и ту се сваки лични рад своди на друштвени рад, ту се робе измењују према количини у циљу оствареног друштвеног а не личног рада. Индивидуална вредност сваке робе своди се на социјалну, друштвену вредност, јер сви производи заједно садрже социјални рад, који је био неопходно потребан да их произведе; и вредност остварена у њима равна је њиховој тржишној вредности (Marx, Capital, III t. (француско издање с. 193) онај облик друштвене привреде, у коме се једна непосредно размењује за другу робу — јесте трампа. Опанчар признаје да његов пар опанака има толику вредност колику има и товар пшенице, а ратар пак са своје стране признаје да понуђени му пар опанака у размену

за његову пшеницу има толику исту вредност колику и његов товар пшенице. Овде се непосредно размењују два производа без ичијег посредовања, и то два производа исте вредности, јер оба садрже исту количину вредности једнаке утрошене радне снаге; они су један другом еквивалентни, они су равне вредности; они један другом признају да је на пар опанака и товар пшенице трошена једнака радна снага, да је на производњу њихову утрошено, остварено 10 часова радног времена.

За други пар опанака може опанчар разменом добити и друге предмете, другу робу одређене количине: соли, воска, кафе, платна, шећера, итд. и то у оној сразмери, у којој су сви предмети једнаке вредности с паром опанака. За пар опанака може се добити килограм кафе, 10 грама соли, 10 кгр. воска, 5 кгр. шећера, 100 кутија мамина итд. Сви ови предмети садрже у извесној сразмери једнаку количину друштвене радне снаге, стога се они могу размењивати с оним количинама без икакве штете по њихове имаоце.

Али у непосредној размени робе за робу, производ за производ, у трампи, настаје физичка тежба. Опанчару није потребна само пшеница, или му није потребна у количини која би одговарала једном пару опанака, него су му потребне и друге намирнице: и со, и восак, и кафа, и шећер, и хлеб итд. и то све у некој одређеној количини: за пар опанака хтео би по мало набавити од свачега што му је дневно потребно, као што ни произвођачима ових предмета нису потребни само опанци него разне намирнице у разним количинама. Поред тога, сваки произвођач жели продајом своје робе да добије такву, којом би могао лако набавити другу намирницу. Али није било лако наћи међу намирницама такву, за коју ће сви радо разменити своје производе, или стога што је немогуће било делити такву намирницу на ситније делове а да притом не изгуби свој облик намирнице, или, ако се и може делити, није сваком потребна у подељеном облику, или, што се не може чувати да се не поквари. У разна времена друштвеног развића истицао се час један, час други производ над осталима као општи размењивач, као роба, за коју би сваки дао у размену свој производ. Најзад су дугим процесом друштвеног развића племенити метали потиснули све остале производе из улога простог посредника за размену, и сви су се производи почели размењивати за племенити метал — злато; сви су произвођачи хтели не хтели, морали признати злато за такав производ, за који су радо измењивали своје производе сви произвођачи. Злато је такву улогу задобило својим особинама, које ни један други производ није имао. Њиме су произвођачи свију осталих производа могли куповати туђе производе а своје намирнице не губећи ништа од такве операције; могли су разне количине злата разменити за разне намирнице у потребним количинама.

Злато као мера вредности. И злато је, као и остали предмети производ радне снаге; и у њему је остварена друштвена радна снага, чији се утрошак мерно друштвено неопходно потребним радним временом: оно се могло размењивати у извесној сразмери са

сваким другим производом; оно се може делити у најситније делове и тиме представљати вредност сваке употребе вредности а да тиме не окрњи ни уколико особине извесне намирнице, да не окрњи оне физичке особине којима подмирује потребе ради којих се купују. За злато се може разменити и пар опанака, и кило кафе, и метар платна, и бравче, у кратко све намирнице у своме неокрњеном облику. Произвођачи разних намирница вољни су били размењивати своје производе за одређене количине злата, јер су сигурни били да златом, добивеним разменом, могу купити све остале потребне им намирнице. Сваки се произвођач старао да размени свој производ за злато, јер је златом добивеним разменом могао набавити све што му је потребно, чак и „љубав и страст”. Злато сваки тражи и оно се радо свакоме ставља на располагање. Злато, та „жута блудница” шуња се свуда, она крова свога нема, свима је наложна, гаси жеђ шампањцем и грицка кору црна хлеба; подаје се свакоме, пада свакоме у загрљај; ова жута блудница купује и љубав и страст, њено је тело свакоме драго; она радо навлачи дроњке и крпелине, свиљу и кадифу, њима радо размењује човечји измет и дијаманат, њоме се купује и роба која се „савест” зове. (Шекспир).

Продаје се једна роба (P) за злато (Z), којим се купује друга роба (P) као намирница. Сад сваки отуђује свој производ као робу за злато, којим купује туђу робу као своју намирницу. Пређе се размењивала непосредно роба за робу (P-P) путем трампе, а сада се два производа размењују помоћу злата. И једна и друга роба у извесној количини претстављају извесну количину злата; ове робе у извесним одређеним количинама и облицима и одређена количина злата једнаке су вредности, јер су претставници једнаке количине једнаке друштвене радне снаге; и 1 грам злата, и 1 товар пшенице и 1 пар ованака, претстављају собом исту количину друштвене радне снаге, због чега су и једнаке вредности. Сад сви остали мере своју вредност одређеним количинама злата, које је постало општа мера вредности. Сад се за злато може продати а њиме се може и купити разна количина сваке врсте робе, јер су све робе остварење, у ствар претворене, извесне количине друштвене радне снаге изражене у своме представнику злату. Кад се каже да 1 грам злата претставља друштвену радну снагу, одмах се подразумева да и свака друга роба, такође као остварење друштвене радне снаге има у извесној количини баш толико исто друштвене радне снаге колико је има у једном граму злата. Она супстанца што је једнака у свима производима, у свима врстама робе, у разним намирницама, звана друштвена радна снага, стабилизвана у злату, очарсала у њему, налази се у свима осталим производима само у разним количинама: разне робе у разним количинама мерљиве су међу собом преко злата као остварење друштвене радне снаге.

Као што свако тело има своју топлоту, своју тежину, исто тако и свака роба има своју вредност; као што је свако тело топло, тешко, тако и свака роба нешто вреди. Као што у физици постоји појам тежине која се мери грамом, појам топлоте, који се мери

топломером, тако и у друштвеној економији постоји појам вредности, која је остварење друштвене радне снаге, а мери се друштвеним радним временом, мери се једном временском јединицом: радним часом, радним даном, недељом, месецом, годинама итд.

Извесна роба може се продати само у оном облику, у коме потпуно подмирује потрошачеву, купчеву потребу. Нико неће да купи један опанак, јер су пар опанака купчева намирница; не продаје се пола кафе, јер је само цела капа потребна купцу да му главу покрије; сви ови предмети претстављају својом целином или количином, тежином или запремином оне особине које један предмет чине намирницом, па према томе, само намирнице у своме потпуном, неокрњеном облику и стању имају извесну вредност, која је у њима неједнаке количине, те стога злато, њихова мера вредности, претставник друштвене радне снаге, мора имати такве физичке особине како би се могло делити у разне ситне и крупне тежине, како би тиме било кадро да својим деловима претставља вредност разних предмета, неједнаких по својим физичким особинама, како би се вредношћу својом не губећи ништа од својих физичких особина могло размењивати у извесним пропорцијама са свима еспањима.

Ради тога се од злата кују поједини комади разне тежине који би својом вредношћу одговарали вредностима појединих намирница. Потребно је не само да је злато мера вредности свију врста робе, него и једно једнолико мерило цена. Потребно је, да се извесна тежина злата искује у један комад, рецимо један грам злата у један златник од десет новчаних јединица, од десет златних динара. Као што се једним метром, једним комадом платине, који је један део одређени земљиног меридијана (десетомилонити део четвртине земљиног меридијана), мери дужина, а његовим десетим, стотим и хиљадитим деловима његови десети, стоти и хиљадити делови, као што се једним грамом, тежином једног кубног сантиметра дестилисане воде мери тежина, тако се једним златником и његовим деловима (динара, пара) мерилом цена мери вредност све остале робе. Злато је мера вредности а златни комад златник и овога делови су мерило вредности, цена. Као што је метар мерило за дужине, квадратни метар мерило површине, кубни метар мерило запремине, тако је златник (вредносна јединица) мерило вредности, јер је оно најизразитији претставник друштвене радне снаге, мерене друштвеним преко потребним радним временом.

Тек кад се вредност једне робе на тржишту претвори у своју цену, кад се одређена тежина злата претстави у одређеној златној монети, у једном златнику, тек тада се мера вредности претвара у мерило вредности, у мерило цена. Као што се метром мери дужина тако се на тржишту вредност мери златником, мерилом цена; пар обуће вреди златник, товар пшенице вреди два златника, кило кафе вреди пет златника, итд. Мерило цена, златник и његови делови: динари, паре морају бити једнаки међу собом: један златник раван другом комаду златника, један динар раван другом динару итд.

Потребно је да се у једној истој привредној заједници, на пример у једној привредној општини троши на израду једног истог производа једнака количина једнаке радне снаге. Потребно је, рецимо да један опанчар у једној привредној заједници, општини, производи један пар опанака за 10 радних часова трошења своје радне снаге; ако сваки опанчар у тој привредној заједници потроши 10 часова своје радне снаге на израду једног пара опанака, онда се може рећи да је средњи или друштвени рад те заједнице утрошен на израду пара опанака равна њиховом индивидуалном раду. И свака друга индивидуална радна снага, рецимо сваког кројача у тој привредној општини трошена на израду пара одећа за 10 часова, јесте средња, друштвена радна снага; одећо израђено за 10 часова равно је вредношћу својом вредности пара опанака. И сваки други предмет израђен за 10 часова средњег друштвеног рада јесте својом вредношћу равна сваком другом предмету, на чију је израду утрошено десет часова средње, друштвене радне снаге; друштвена општинска привредна заједница сматра да су сви ови предмети једнаке вредности и могу се међу собом размењивати, јер је на њихову производњу потрошена једнака количина друштвене радне снаге, онолико колико је утрошено и на добијање злата у једном златнику. Ако сви пристају да своје десеточасовне производе размењују једним златником, тим самим признају да је један златник, претставник његов, да је у једном златнику остварено 10 радних часова друштвеног рада. Ко прода своју робу за 1 златник, сигуран је да ће тим једним златником купити другу робу, своју намирницу, исте вредности. Претпоставимо да је највећи део еспапа који расматрамо, произведен у нормалним условима, да им је вредност једнака: али допустимо да су неколико еспапа произведени ван ових нормалних услова, да је вредност ових еспапа виша или нижа од нормалне вредности скоро свију осталих еспапа, да је неким вредност виша а неким нижа од средње вредности, и да се ове разлике испод и изнад нормалне вредности потиру, — тржишна или социјална друштвена вредност биће одређена вредношћу робе произведене у средњим околностима и укупна вредност свију еспапа биће стога равна суми вредности појединих еспапа како оних који су произведени у средњим условима тако и оних који су произведени у изузетним условима (Marx, III св. ст. 193). Тек разменом производа на тржишту може се сваки уверити, да ли њихов производ вреди баш један златник; онда ће се моћи тек контролисати, да ли се према стању технике пар опанака није могао произвести за пола часа; можда се у то доба кад се пар опанака израђивао могло произвести два пара опанака за 10 радних часова; применом савршенијег начина рада, друштво допушта да се на пар опанака може утрошити само пет радних часова средње продуктивности; опанчар је погрешно рачунао кад је мислио да за израду пара опанака има потрошити 10 радних часова, и на тржишту се очигледно доказује тај његов погрешан рачун, јер му нико за пар опанака не плаћа један него само пола златника, пошто је смео да потроши на израду пара опанака само половину од десет часова, дакле свега пет часова. Али претпостављам овде да је продуктивност рада остала непромењена и да је према томе и цена производа равна вредности њиховој.

Једна привредна грана није ни боља ни гора од друге: ради се за добит; она привредна грана која даје робу која не одговара друштвеној потреби била би некорисна (Marx, III, 209). Али су сви еспапи у извесној сразмери, у одређеним количинама једнаке вредности, јер су све остварења једнаке друштвене радне снаге, трошене за једно одређено радно време. То друштвено радно време представљено је, оличено у злату; и све робе само упоређујући се са златом могу знати: да ли су и у колико њихови лични радови — друштвени, и колико тога друштвеног рада има у производима изнесеним на тржишту ради продаје за злато. Ако се и у колико ови поједини производи могу разменити за злато, знак је да ли су и у колико остварење друштвеног радног времена. Предмет који се нуди ради продаје за злато а нико неће да га купи — знак је да је друштву непотребан, да нико у привредној општини неће да га купи. Жали боже утрошеног личног рада...

IX

Разни производи у разна времена вршили су улогу новца. Издавања злата од осталих производа.

Као што тело има своју тежину, која се мери грамом, или као што има своју дужину, чије је мерило — метар, тако и свака роба има своју вредност, чије је мерило извесна златна монета с одређеном количином злата. Све се вредности сад мере златном монетом одређене тежине злата, која је представник одређене количине друштвено неопходно потребне радне снаге потрошене у свима њима за исто друштвено радно време. Кад се каже да пар опанака, роба (P) вреди један златник (Z) којим се може купити друга роба (P) товар пшенице, дакле P—Z—P, онда значи да су обе ове робе једнаке вредности са златом, за које опанчар продаје пар опанака да би добивеним златом могао купити потребну му пшеницу.

Нису свагда становници једне привредне јединице у сва времена размењивали своје производе за злато. Дуга су времена прокујала док је злато постала општа роба, док је постала социјална намирница свију произвођача, за коју су поједини произвођачи размењивали своје производе.

Нећу да наводим све особине, због којих је злато задобило и одржало надмоћност над осталим производима; тек је вековима утврђено да злато има све оне особине, које се траже од једне мере вредности, од претставника друштвене радне снаге, и да све робе могу без икакве опасности мерити њиме своју вредност. Вековима се остваривала једнака, непромењива друштвена радна снага у једној одређеној количини злата, док се друштвена радна

свага, трошена на израду осталих производа, непрестано мењала, јер се и продуктивност радне снаге у другим производњама непрестано мењала. Сваки произвођач других производа тежи да своју робу размени за злато, јер је убеђен да се продуктивност рада у добијању злата најмање мењала а најмање ће се и мењати у доцнијој друштвеној производњи; а кад се пак у неколико промени, тада ће та промена важити за сву робу која се с њом размењује па и за само злато, те и робу од њега израђену. Дакле, постојаност, стабилност, мере вредности, па и мерила цена, једна је од важних елемената за претставнике друштвене радне снаге.

За злато се може рећи да се извесна количина његова производила у сва времена за једнако друштвено радно време; док се у сва времена грам злата добијао за 10 часова друштвеног радног времена, дотле се продуктивност осталих стручних радова непрестано мењала, и за 10 часова друштвеног радног времена производило се све више и више предмета.

Кад је сваки убеђен да је вредност злата непромењива, стална, онда он без бојазни уступа извесну количину свога производа за извесну тежину злата, јер је сигуран да ће за исту количину злата моћи купити другу намирницу, и да је вредност ове купљене намирнице онолика колику је имала и његова роба размењивана за злато. Размењујући своје производе за злато произвођач тек тада види колика је његова вредност, колико од свога производа треба да да у размену за одређену тежину злата, тога претставника друштвене радне снаге. Сви индивидуални, прости и стручни радови своде се на друштвени рад у извесној количини злата што се налази у златној монети, у мерилу цена, у златнику.

X

Појава ажије.

У друштву, у коме се сва роба размењује међу собом помоћу златне звечеће монете — не ниче ажија; у таквом друштву сви други метали, племенити и прости само су роба као и сваки други производ, и они мере своју вредност вредношћу злата; само је једна издвојена роба, злато, мера вредности свију врста робе, па и метала.

Ажија се могла јавити и у друштву, у коме циркулише само златна звечећа монета, између златних комада потпуно очуваних и оних комада који су трењем у циркулацији поабани и изгубили нешто од своје тежине коју су имали кад су у промет пуштени. Истина је да је све учињено, да се овакви излизани и лакши комади не задрже дуго у циркулацији, да се што пре избегне ажија између разних комада једне исте металне алатне вредности. Кад излизани комади буду подвесени државној каси или каквом новчаном заводу или мењачу — одмах се уништавају и претварају у метал, који се не прима као златна монета него се продаје као обична

роба. Али све дотле док овако излизан комад не изгуби од своје тежине нормалну тежину — циркулише и даље и потискује из промета потпуно здрав комад; лошија златна монета потискује здраву док не дође под машину која га немилосрдно смрви, онеспособи за циркулацију и из ње избаци.

Док је само златна монета прометно средство — ажије нема.

Ажија се јавља тек онда и тамо где се и кад се вредност робе поред злата мери и сребром. Тамо где златна и сребрна монета постају законска мерила цена, тамо је остављено грађанима на вољу да плаћају своје обавезе било једном било другом валутом. Неће бити разлике у плаћању било златном било сребрном монетом, док се не промени вредност злата и сребра у искованој златној и сребрној монети. Ако је за време ковања златне или сребрне монете утврђено, да један килограм злата вреди (да се размењује) 15 килограма сребра то неће наступити разлика између исковане златне и сребрне монете све дотле док се 1 кгр. злата буде продавао на тржишту за 15 кгр. сребра, али ако сребро толико појевтини да се сад за један кгр. злата може купити 30 грама сребра, онда и вредност златне монете неће бити 15 него 30 пута већа од сребрне монете. И сасвим је разумљиво што ће сад имацац сребрне монете платити за 1 грам злата не 15 грама сребра него два пута по петнаест, дакле 30 грама сребра. Сви еспапи мере своју вредност у злату, и онај који би хтео платити робу сребрном монетом, морао би је платити двапут скупље т. ј. платити сребрном монетом у којој има 30 гр. сребра. Држављани би плаћали своје државне обавезе сребрном монетом, злата би нестало у циркулацији; цена еспапа би се одређивала сребрним мерилом цена и ко би имао потребе у злату, платио би за сваки грам злата у златној монети сребрном монетом у којој има 30 грама сребра. Ова доплата сребрном монетом била би оправдана, јер 15 грама сребра у постојећој сребрној монети садржи сад двапут мање друштвене радне снаге; за 1 грам злата треба сад платити 30 гр. сребра; цене свију производа у сребру су сад два пута више, јер је вредност сребра према злату пала за половину. Роба, која се и сад плаћа златном монетом у којој је грам злата, плаћа се сребрном монетом у којој има 30 грама сребра, јер се сад за 1 грам злата мора платити 30 грама сребра; цене еспапа у злату остале су непромењене, оне су се само према сребру промениле, јер се сад са утрошком исте радне снаге може произвести двапут више сребра; за један час радног времена произведе се сад не 15 него 30 грама сребра.

Трговац — увозник може на страни купити само робу златом; стога је дужан набавити у земљи златну монету купујући је сребром; за сваки грам злата мора платити 30 грама сребра, дакле двапут више него што пише на сребрној монети, да плати ажију, која је равна разлици између златне и сребрне монете. Ажије ће нестати између златне и сребрне монете тек кад се искује пола сребрна монета у којој ће бити 30 грама сребра. Овај нови однос између злата и сребра; 1 : 30, трајаће све дотле док се савршенијим

начином добијања сребра, или абањем сребрне монете у оптицају, не поремети овај постојећи однос, сребрна монета не појевтини или изгуби абањем у својој тежини, услед чега се златна монета прогони из саобраћаја, кад сребрна монета постаје господар новчаног оптицаја, али се зато оно свети сребру, које ће плаћати злату леп данак у облику ажије, док се поново не искује сребрна монета, која ће према злату бити у горњем односу.

Звечећа сребрна монета продаје се на светском тржишту као и свака роба, продаје се не као сребрни новац по својој номиналној вредности него као метално сребро, као роба.

Тамо, где је законом допуштено да се роба може куповати и плаћати сваком количном сребрне монете као и златном, сваки ће радије плаћати своје обавезе према државним и јавним установама сребрном монетом, али ће у приватном саобраћају плаћати намирнице сребрном монетом за онолико скупље, за колико је сребро јевтиније од злата.

Да је само злато једино било циркулационо средство, овог двојаког рачунања цена производа не би било, јер нема двојаке него само једне мере вредности; не би било ни ажије, јер постоји само једна, и то златна мера вредности.

Ово се најбоље види на светском тржишту: ван границе се на сребро гледа као и на сваку другу робу; оно се ван границе продаје ако га хтедне когод купити, али се са њиме не може ништа купити. Само се златом може купити све: и платина, и сребро, и бакар, и свака друга роба; само се њиме може набавити све што се жели, може се добити и „љубав и страст“, њиме се „отварају и рајска врата“.

Из интернационалних односа ниче трговина с новцем. Чим су се у разним друштвима јавиле разне монете, негде златне, негде сребрне, одмах су трговци увозници морали земаљску монету претварати у монету оне земље, у којој купују робу, или је претварају у металне полуге. Појавили су се трговци који тргују монетом, сарафи, банкари, банке, који су набавили трговцима своје земље монету оне земље, у којој увозник жели купити робу. Јавила се ажија, одомаћила се ажиотажа; јавио се нов ред људи и установа који су се занимали овим лукративним послом. Претварати металну монету једне земље у металну монету оне земље где се жели роба купити, било је широко поље трговања с новцем. Разносити извозним каналима племенити метал из земаља у којима се из руда добија или где постоји у земљи ради куповине друге робе — био је посао банкара. Земаљска златна монета постаје извозна монета и посећује светска тржишта, где постаје монета оне земље где је роба купљена.

Ажија постаје не само између сребрне и златне монете услед промене вредности сребра у корист злата, него постаје и између нове исковане и старе постојеће сребрне монете. Стара искована сребрна монета са старим именом не вреди онолико колико је вредила кад је искована и у промет пуштена; старом, искованом монетом не може се купити онолико робе колико се је њоме купо-

вало кад је била нова; разним киселинама и механичким обрезивањем скидали су сребро са ње, и остаје у циркулацији све дотле док се не замени другом сребрном монетом, која ће истина бити нова, али која ће имати сребра мање онолико управо, колико је имала излизана сребрна монета, кад се новом замењује. Овде је реч о сребрној монети равне вредности са златном а не о сребрној монети за поткусуривање.

Многи поједини предмети у разна времена, вршили су улогу новца, поглавито његову улогу циркулационог средства и скровишта блага, док најзад ту улогу нису извојевали за себе племенити метали, нарочито злато и сребро као најизразитији претставници његови, и то у свима новчаним обимима.

Познато је да се на добијање исте количине новчаног градива трошила у разна времена једнака количина једнаке просте друштвене радне снаге; потребно је да у производњи новчаног градива буде што мањег колебања, да рад у њему буде једноставнији; да се за одређено време испирања злата из златоносног песка добија у сва времена скоро иста количина злата; да се његова вредност не мења, јер је оно представник трошења просте, средње друштвене радне снаге у разна времена. Технички се није могло много појачати добијање злата, оно је остало примитивно, стално непромењиво у сва времена, док је с развијем технике, сребра добијано све више, јер се металургијом успело да се оно добија и из најсировашнијих сребрних руда. С мањим трошењем радне снаге добијало се сребра све више и вредност његова мењала се све јаче према слабо мењаној вредности злата; тиме је сребро све више губило главну особину мере вредности — сталност вредности у одређеној тежини.

Интересантно је овде навести факт: да је године 1871 произведено 6,010.508 унција злата у вредности 25,531.436 фунти стерлинга; а после тридесет година (1908 год.) добивено је 21,037.818 унција злата у вредности 89,364.443 фунти стерлинга. Производња злата у размаку овога времена увећала се 3.5 пута, а и вредност злата увећала се 3.5 пута. Сребра је пак добијено 1871 год. 52,466.443 унција у вредности 13,210.788 фунти стерлинга. Године 1907 било је произведено сребра 169,215.911 унција у вредности 21,282.931 фунти стерлинга. Производња злата за ово време попела се нешто јаче од 3.5 пута а вредност његова остала је скоро иста, док се производња сребра попела за ово време такође за 3.5 пута, али му је вредност пала на половину. Године 1871 могло се за једну златну фунту стерлинга купити $\frac{1}{4}$ унције злата а 4 унције сребра, док се 1908 год. једном фунтом стерлинга могло купити $\frac{1}{4}$ унције злата а 8 унција сребра: попела се продукција злата и продукција сребра, али док су цене и злата и сребра биле једнаке 1871 год., дотле је цена злату 1908 остала иста иако се његова продукција утростручила, док се продукција сребра повисила скоро три пута а вредност знатно пала.

Друга је особина злата: немењање каквоће ни у каквим условима његовог постојања; оно је неосетљиво према обичним хемиј-

ским реагентима, њега раствара само тако звана царска вода. За сребро се пак не може то рећи.

Због својих физичких особина злато се може ситнити, делити у најситније делове а да притом не изгуби ништа од своје каквоће; од њега се може исковати најситнија златна монета; у малој тежини и незнатној запремини има већу вредност од сребра.

У опште је неоспорно да злато има најпотпуније све особине потребне новчаном градиву, или их бар има више и потпуније него ли ма какво друго тело.

Покушај да поред злата буде и сребро равноправна мера вредности, да у место једног буду два метала претставници радне снаге, да се пуноважно могу вршити плаћања и куповине — продаје помоћу два племенита метала остаје само покушај, јер се, у самој ствари, двогуба мера вредности своди на једну, и да сви еспапа, па и сребро исказују своју вредност само у злату.

Може се у једној земљи и трпети штетан покушај да и сребро поред злата буде мера вредности, али је међународно тржиште у својој решености немилосрдно; сребру се свлачи униформа и оно се јавља као и свака роба, оно се, као и свака роба само продаје; да ли ће наћи купца — зависи од оних истих услова од којих зависи и продаја сваке друге робе; њиме се непосредно не може ништа купити; сребро се мора продати за злато, па тек овим путем набавити оно што је желео ималац сребра. На међународном тржишту сву робу, па и сребро мери своју вредност одређеном количном злата, које је једино општа, светска, међународна мера вредности, претставник међународне друштвене радне снаге. На међународном тржишту, где се са вредношћу злата упоређују вредности свију осталих еспапа, види се, колико су поједини народи смели утрошити од опште светске друштвене радне снаге на производњу појединих производа светске, униформисане потребе. Тек се на светском тржишту може видети: да ли је поједини народ смео трошити онолико своје радне снаге на производњу извесне робе колико друштво свију народа допушта да се сме потрошити, да ли је ратар какве земље потрошио, на пример, на производњу товара пшенице онолико своје радне снаге, колико је на то потрошено и сваки други народ међународне заједнице, који је своју пшеницу као и наш ратар своју изнео на светско тржиште. Ако ратар сваке земље на светском тржишту добије за товар пшенице 20 дин. у злату, онда је то знак, да друштво плаћа за товар пшенице само 20 дин. златних, јер су на светском тржишту сви народи једна целина; једни су продавци а други купци; на њему се сви производи мере одређеном тежином злата као претставником светске радне снаге. Срећан је народ који продуктивношћу светских намирница надмашује своје такмаце на светском тржишту, који удеси, погоди, да његова индивидуална народна радна снага одговори светској радној снази; који мање троши своје националне радне снаге на израду светских намирница него што је троше све остале нације, сви чланови светске заједнице, који своје производе износе на светско тржиште.

У границама једне привредне заједнице, једне државе на пример, лични радови произвођача појединих производа постају друштвени дотичног народа у колико су остварење његове друштвене радне снаге; а на светском тржишту производи појединих народа имају светску вредност у онолико, у колико су остварење светске радне снаге што се огледа у њиховој цени на светском тржишту. Ако се на светском тржишту може купити један товар пшенице по 10 златних динара, онда нација која продаје у земљи товар пшенице по 20 златних динара, мора пропасти на светском тржишту, јер се на њему потреба целог света у овом производу може подмити са 10 златних динара товар: народ који је троши своје радне снаге за производњу товара пшенице толико да га кошта 20 златних динара — изгубиће на светском тржишту где сви други народи продају товар пшенице за 10 златних динара. Тек се ту на светском тржишту констатује, да ли су поједине нације у границама своје државе правилно процениле потребу целокупног светског тржишта и њиховог учешћа у производњи појединих општих намирница. Ако је дотична нација била свесна светске потребе у каквој намирници за светску потрошњу; ако је употребила за производњу дотичне светске намирнице онолико своје народне радне снаге онако продуктивно као и сви остали учесници на светском тржишту, ако дакле цене појединих народних производа на светском тржишту буду једнаке и купци хтеди за ту цену куповати те производе — онда значи да су сви поједини произвођачи заједно, сви народи који своју робу износе на међународно тржиште, потрошили на производњу дотичног производа онолико светског радног времена, колико светско друштво, сви народи који на светско тржиште излазе као једна целина, допушта да се сме потрошити. Ту се на светском тржишту вредност појединих намирница потребних свима народима, сакупљеним на светском тржишту, мери златом као општом светском мером вредности, и то, тежином злата у свакој златној монети без обзира на име које носи. На светском тржишту се бришу све националне униформе на златној монети, ту се врши трампа између извесне тежине злата у дотичној монети, претставнику друштвене светске радне снаге и појединих еспапа, у којима је остварена радна снага појединих народних друштава, који својом робом конкуришу на светском тржишту.

XI

Ажија између злата и сребра.

Доказали смо да је и зашто је само једна роба, и то злато, једина мера вредности. И тамо, где поред злата постоји и законом наметнуто сребро као мера вредности — остаје у самој ствари и даље само злато као једина мера вредности. На међународном тржишту пак сребро се не може никаквим начином наметнути за меру вредности, ако се на њему продаје као обична роба. У нашем

унутрашњем саобраћају сребро мери своју вредност златом и кроз злато производи исказују своју сребрну вредност. Државна власт се упише да силом закона оспособи сребрну монету за плаћање на равnoj ноzi са златном монетом, али економски закон обара сребрну монету на терен обичне робе, и приморава имаоца сребра да плаћа ажију на злато; да разну робу плаћа сребрном монетом скупље за онолико, за колико је у њој сребро мање стварне вредности од вредности злата у златној монети. Где је само једна роба, злато, мера вредности, тамо нема места другој роби да врши ту улогу, па макар то било и законом наметнуто сребро; економски закон је моћнији од сваког политичког закона, и други еспап као мера вредности не може потиснути злато из ове улоге никаквим политичким законом. Стога ћемо у нашем даљем излагању сматрати да је нормалан само онај новчани промет, у коме је само злато мера вредности свију еспапа, и да је само злато новац у свима новчаним функцијама.

Различне су функције злата као новца. За изучавање ажије најважнија је улога новца као циркулационог средства, било за размену робе, било као платног средства.

За сада имамо посла са прометним обликом новца, оптицајним или циркулационим средством, са златном монетом као средством за размену робе. Узмимо да је само златна звечећа монета оптицајно сретство а да је сребрна звечећа монета само монета за поткусуривање.

Колико ће бити у оптицају звечеће златне монете — зависиће потпуно од суме цена све робе у промету коју треба остварити у одређеном времену. Ако је потребно платити једног прометног дана робу чија је сума цена равна милион златника, а да се при том сваки златник обрне само један пут дневно, да буде посредник у једној размени само између две робе, онда ће бити потребно милион ефективних златника па да се оствари размена робе за милион златника. Ако се у току прометног дана сваки златник обрне десет пута, т. ј. сваки златник изврши по десет посредовања у размени између двеју роба, то ће онда потребно бити десет пута мање златника па да се изврши размена робе од милион златника и исплати она роба којој је рок плаћања тог дана, дакле сума свију еспапа тога дана размењених и плаћених, и оних који су раније продани а тога дана плаћени. У промету, у размени двеју роба, у којој златник фактички посредује, и када се плаћа раније извршена продаја, сума златника у оптицају мора бити равна суми цена еспапа фактички продатих и оних који су раније продани а тога дана исплаћени. Ако сума цена еспапа тога дана проданих и плаћених и еспапа тога дана исплаћених а раније продатих износи милион златника, онда тога обртног дана треба имати милион златника, који би извршили и једну и другу функцију златне звечеће монете под условом да се сваки златник обрне један пут.

У кратко: количина потребној обртној, циркулационој, средства одређује се само његовом функцијом платној сретства, куповања и продаје.

Циркулациони новац, било куповинско или платно сретство, ма у каквој циркулационој сфери то било, управља се по законима просте циркулације. Он се одређује брзином циркулације, активношћу, функционисањем монетних новчаних комада за одређено време; од броја куповине — продаје, или плаћања извршених једновремено, од глобалних цена еспапа у циркулацији и од пребијања рачуна у установи за пребијање рачуна (клиринг). Али од убрзане размене продане робе и њене вредности зависи колико ће се пута обрнути један златник, колико ће посредовања извршити један златник између продане и купљене робе. Деси ли се да се сума вредности размењене робе смањи успоравањем размене, да се размена изврши не за један милион него за пола милиона, то ће се сувишина, за размену неупотребљена звечећа монета, попући из промета, из циркулације, отићи у резерву, у скровиште као благо, а истећи из резерве и појавити се поново у циркулацији кад се повећа сума вредности размењене робе. У периодима кад кредит доминира, брзина монетне циркулације расте брже него ли цена еспапа, док при опадању кредита цене еспапа падају сворије него ли брзина повчане циркулације (К. М. III, 499). Ако се сума вредности циркулационе робе не повећа, нити брзина размене промени, неће се у циркулацији повећати ни количина звечеће златне монете; ако је ње више произведено него што је у друштву за размену потребно, и са таквом робом бива оно исто што и са осталом робом: златна монета се повлачи у своје скровиште и као благо чека своје време кад га циркулација затражи да се опет појави као циркулационо сретство.

Али златне звечеће монете бива све мање у оптицају и због саме употребе њене у циркулацији. Трењем и разним механичким операцијама злата бива све мање у оптицајној звечећој златној монети; иста златна монета циркулише у оптицају без прекида под истим називом али са све мањом садржином злата. Ова лошија златна монета потискује из оптицаја бољу, златом неокрњену количину злата, док најзад излизана златна монета са мањом количином злата не постане мерилом цена. По закону златник треба да има одређену количину злата, али трењем, опсецањем, скидањем злата с њега, он је много изгубио од своје законске садржине а међутим и даље се обрће, као да није ништа од ње изгубио. Због овог губитка у циркулационој златној монети — кује се нова златна монета под истим именом али с мањом садржином злата, која сад одговара количини злата у излизаној златној монети. Због ове златне монете са мањом садржином злата пењу се све цене све робе, јер је вредност њихова остала иста али се поседа према вредности злата у искованој новој монети.

Папирна златна монета. Заступник златне звечеће монете.

Да се овим трењем и другим механичким операцијама не би губилас злато, треба златну звечећу монету заменити у циркулацији папирним златним новцем. Разуме се, да такве златне папирне монете не сме бити у циркулацији више него што би било у њој металне златне монете; у циркулацији би смело бити само онолико

папирне златне монете колико је из ње повучено златне металне монете, разуме се, под неминуовним условима, да се папирна златна монета може свагда разменити за метално злато на касама емисионе установе. Било да је у циркулацији само метална златна монета, или уместо ње само папирна златна монета, или мешавина у суми металне звечеће монете, ње не сме бити више него што је сума цена свију еспапа тога дана размењених и плаћених и којима је тог дана рок плаћања. Кад златне монете у циркулацији има онолико колико захтева размена робе, онда не може бити ажије између металне и папирне златне монете, јер ње има само онолико колико размена робе тражи. Сваки је вишак папирне златне монете искључен, јер ње има само онолико колико би било металне златне монете, коју закључује у циркулацији папирна златна монета. Али онога тренутка, кад би у циркулацију било пуштено више папирне златне монете него што је из ње повучено металне златне монете, појавила би се ажија при размени папирне златне монете на металну, наступиле би двојаке цене еспапа: једна би цена робе била за папирну а друга за металну златну монету. Ако је у циркулацију пуштено два милиона златних папирних златника уместо једнога милиона металних златника колико је размењена роба изискивала, цене ће се производима удвојити; да би се иста сума цена реализала потребно ће бити два милиона папирног новца уместо једног милиона металне златне монете. Сад се јављају двојаке цене роби: једна је цена изражена златним металним, а друга златним папирним златницима. Онај коме је потребна метална златна монета, купиће је на новчаном тржишту двогубом папирном златном монетом. Метални златник продаје се за два папирна златника. Овде је легло ажије: два папирна златника претстављају сад један метални златник; за једну исту робу плаћамо сад два папирна или један метални златник. Кад је циркулационо сретство само златна метална монета, или, ако је она замењена папирном златном монетом потпуно или делимично са обавезом емисионе установе да папирну златну монету свагда исплати на својим касама металном златном монетом — онда нема ажије.

Оскудица циркулационе златне монете не ствара ажију на себи самој него изазива већу интересну стопу на златну металну монету, која ће се смањити или добијањем злата у земљи или са стране продајом земаљских производа на страним тржиштима. Ако је оскудица златног новца потекла услед отицања златне монете из земље, дакле, услед ниске интересне стопе у земљи или због мале добити од њене употребе у земљи, вратиће се златна монета земаљском промету или из иностранства, или ће се отворити заклоњена врата трезора, резерве скровишта чим промет почне плаћати виши интерес. Трезори су постали извор и утока металне златне монете, и од висине интересне стопе у земљи зависи: да ли ће се трезори пуњити или празнити циркулационом златном монетом. Већа интересна стопа или већа рентабилност употребе новца у народној производњи биће мамац за увоз новца са стране или за отицање постојеће циркулационе монете. Оскудица златне звечеће монете

повећаће интересну стопу али неће створити ажију, претпостављајући да циркулациона златна монета свагда има у себи законом толерирану количину злата. Ажија може постојати и при владавини златног монометализма, кад у промету циркулише излизана златна метална монета с мањом количином злата у њој, наредом са златном металном монетом с нормалном тежином злата. Разлика у вредности количине злата у излизаној и неизлизаној златној монети — биће ажија; ова се разлика брзо уклања уништавањем излизане златне монете која нема у себи прописну количину злата.

XII

Папирна златна монета.

Да не би било колебања вредности у мерилу вредности због губитка злата у појединим златним комадима, и да би се избегла ажија услед абања златне металне циркулационе монете, поједине су државе предузеле мере, да се златна монета што краће задржава у промету, или да се никако и не пушта у промет, него да се уместо ње пусте њени претставници, упутнице, новчанице, и то само онолико колико је из оптицаја повучено златне металне монете. Овим начином би се избегло абање златне звечеће монете а њен претставник био би папирна златна монета, чији се поабани примерци лако могу заменити другим, читавим, али, што је врло важно напоменути, који би се могли свагда заменити звечећом златном монетом на касама емисионе установе. Није довољно обећање да ће се новчаница златна — златником плаћати, него да се одмах при подношењу на каси емисионој установи и исплати звечећом златном монетом.

Кад се год врши размена двеју роба посредовањем златне монете, сасвим је свеједно, хоће ли тај посредник бити звечећа златна монета или њен претставник, папирна златна монета, који се свагда може разменити за звечеће злато на касама емисионе установе. За промет је удобније да се овај промет, ово посредовање у размени између двеју роба врши помоћу претставника звечеће монете, јер се тиме избегава абање металне монете, а тиме отпадају и све рђаве последице од циркулисања златне металне монете. За сигурност правилности размене робе је важно, да у промету буде онолико металних златника, колико је потребно за реализацију размењене робе; да папирних златника не буде у промету више него што би било металних златника, који су замењени папирним. Ако треба једног прометног дана реализати цене еспапа за милион златника, за то ће бити потребно или милион металних или милион папирних златника. Да метални златници не би тревем у оптицају губили од своје садржине, држе их у касама државним или емисионих установка, а на место њихово пуштају папирну монету исте вредности која одговара вредности металне златне монете, затворене у касама емисионе установе.

Тиме што је метални златник замењен у оптицају папирним златником, ни у колико се не мења однос између суме вредности робе и обртног сретства; чак је удобније да у размени посредује папирни златник. Али при том никад не треба губити из вида, да је папирни златник само претставник металног златника и да је неотступно потребно да се папирна монета мора на захтев имаоца њеног заменити металном златном монетом. Поремети ли се ова основица и не изврши овај захтев, пусти ли се у промет више папирних златника него што је из њега извучено металних златника, и ако надлежне касе одбијају заменити папирни новац златним и металним новцем — онда папирни новац престаје бити претставник звечећег златног новца постаје папирни новац са принудним курсом. Док у првом случају размењене робе мере своју вредност златом као прометним средством, дотле сад сума цена размењених еспапа зависи од количине пуштеног у оптицај папирног новца новца са принудним курсом. У првом случају зависи од суме цена еспапа колико ће бити златника металних или његових пунокривних папирних претставника док у другом случају од количине папирних златника с принудним курсом у оптицају зависи колика ће бити сума цена еспапа размењивих т. ј. пошто ће се еспап продавати. Што је више пуштено у оптицај папирног новца с принудним курсом, непокривеног златном металном монетом, све ће скупља бити роба; напротив у циркулацији с металном златном монетом, металног златног новца биће у циркулацији само толико колико је потребно да се реализује њихова вредност у злату, као претставнику друштвене радне снаге. Ако се из циркулације повуче милион металних златника а на њихово место пуне две милиона папирних златника с принудним курсом — цене ће се удвојити иако се вредност размењене робе није променила; роба пређе купљена за 1 метални златник продаваће се сад за 2 златника папирног новца с принудним курсом. У новчаном саобраћају с принудним курсом цене еспапа биће у толико више, у колико је у саобраћају већа количина папирног новца; у овом случају цене еспапа зависе од количине прометног средства: што више у саобраћају папирног новца с принудним курсом, биће више и цене размењивих еспапа. Као и обратно, кад се размена робе двају еспапа врши помоћу металне златне монете, онда количина златне обртне монете зависи од суме цена робе у промету. У новчаном саобраћају у коме се не јавља златна монета или њен претставник који се свагда може заменити својом златном подлогом него улогу прометног средства врши папирни новац с принудним курсом, који нема никакве подлоге него је натурена промету државном влашћу, ту, у таквом саобраћају папирни новац не вреди ништа, њега нико неће, и сваки чува своју робу. За црногорски перпер ниси могао купити ништа, за необезбеђену и обесцењену аустријску круну или за послератну немачку марку добио си само онолико робе, колико ти је продавац хтео дати, док је сваки продавао своју робу за америкашки папирни долар или папирни швајцарски франак. У новчаном саобраћају, у коме постоји разлика у вредности између звечеће златне и папирне

монете — ту ниче и ажија. Где се једном папирном златном монетом не може купити онолико робе колико се може купити звечећом златном монетом — ажија се рађа, и она је све већа у колико се више пусти у промет папирног златника без подлоге злата. Ко хоће да купи метални златник папирним златником мораће платити за њега у толико више папирних златника у колико их је више у промет пуштено док се не дође до таквог новчаног стања, да нико неће да прода свој метални златник за ма колико папирних златника. Папирном златнику ништа није поможено тиме, што се обећава да ће се његовом имаоцу такав папирни новац разменити за метални златник на каси емисионе банке, јер се такво обећање не извршује.

Која држава не жели имати ажије између своје златне металне и папирне монете, та нека не пушта у оптицај више његовог папирног претставника него што у својим касама има златне звечеће монете. Кад емисиона установа пусти у промет папирне златне монете више него што у својим касама има ефективног звечећег злата, и при том откаже размену папирне за звечећу монету, тада се папирни новац срозава, постаје јевтинији према звечећем злату, цена се роби диже и то у толико више у колико је већа ажија на ефективно злато, а ажија је већа у колико је папирна златна монета мање покривена металном златном монетом, или се на каси не замењује златном монетом.

Кад би се сав новчани промет у размени робе вршио металном златном монетом — ажије не би могло бити. Кад би сав, промету потребан метални новац из ковнице непосредно отишао у касе емисионе установе, а из каса њених пуштена у замену папирна златна монета, тада ажије такође не би било. Исто тако ажије не би било ни онда кад би емисиона установа повукла из циркулације металну златну монету а у место ње пустила папирну златну монету али под условом да је дужна ту пуштену папирну златну монету свагда размењивати на својим касама металним златом. У овим случајевима не може се ажија појавити.

На случај, да су цене еспапима пале, да је размена робе успорила своју брзину, да саобраћају новчаном није потребно толико оптицајног средства као раније, у том случају златна монета било папирна, било метална, повукла би се из саобраћаја у скровишта, у трезоре, и никаквог поремећаја у новчаном саобраћају не би било; у циркулацији би остало само онолико новаца, колико је промету потребно, а валута би и даље остала златна, ажије не би било. За случај, да размена робе тражи више новчаног средства, скровишта, трезори би се отворили, златна монета нашла би нову примену у саобраћају, али ажије не би било, јер се саобраћају враћа златна монета која је из њега повучена била. Овде нема никакве разлике између звечеће златне монете и њеног претставника — папирне златне монете.

За случај, дакле, да у унутрашњем саобраћају има толико металних златника колико је потребно за размењивање еспапа, колика је, дакле, сума цена једног дана размењене робе, т. ј.

да се вредност свију размењених производа поклапа са вредношћу златника у циркулацији, знак је, да се у свима робама, размењеним у току дана налази онолико исто друштвеног потребног радног времена колико се налази у количини злата које је посредovalo тога дана у размени робе. Претпоставља се да су златници потпуно исправни, да нису излизани нити поабани, да имају толико злата у себи колико треба по закону да имају. Не буде ли овога него и излизани златници буду циркулисали као потпуно исправни златници — појавиће се тада ажија између здравих и поабаних златника, која ће постојати све дотле док неисправна монета не дође под справу која га смрви и претвори у просту масу златног слитка. Последњи губитак циркулационог злата абањем златне звечеће монете можемо накнадити испрањем злата из златоносног песка у земљи, или, ако овога нема, продајом земаљских производа на страном тржишту. Ако не можемо добити злата земаљском производњом или извозом земаљских производа, у том случају оскудицу звечећег злата не можемо накнадити плаћањем никакве ажије на злато него једино уносом злата у циркулацију ради давања под високи интерес или улагања у индустријска предузећа која обећавају и дају добру добит; дакле оскудицу злата у унутрашњем саобраћају може сузбити само висока интересна стопа на злато, било пуштеног из дрвора, скровишта, било увозом са стране.

Овде је реч о златнику металном потребном за нашу унутрашњу потребу, о замени злата излизаног у циркулацији трећем.

XIII

Златна и сребрна монета — биметализам — као законско мерило цена.

Али у земљи као што је наша, још на ниском ступњу развића, које тек што се ишчаурила из фазе природног облика у коме је трампа била главни облик размене, у њој се дуго није обраћала пажња на каквоћу посредника у размени робе; свеједино је да ли ће прометно сретство бити златна или сребрна монета, да ли аустријски златни дукат бисарски, или сребрни цванцик, или Терезијин талир; да ли турска златна или сребрна меџедија и њени ситнији делови; да ли сребрна руска рубља са својим ситним деловима.

У другој половини прошлога века српска државна власт приступа уређењу српске валуте усвајајући десетини систем латинске конвенције у новцу: исковала је према одредбама њеним српску сребрну монету од 5, 2, 1 и пола динара и помоћу њиховом потисла из циркулације страну сребрну монету; исковала је златник од 20 златних динара, али није одузела право грађанства и златницима искованим по одредбама латинске конвенције од 20 и 10 франака златних; па поред њих пустила је у наш новчани оптицај и златне

монете држава које нису чланови латинске конвенције (меџедија, фунта стерлинга, марка итд.).

Исковани сребрни петодинарац имао је толико сребра по вредности према злату колико је и требао да има: вредност четири комада од 5.— динара сребра равна је била једном златнику од 20 динара; сребрна монета од 2, 1 и $\frac{1}{2}$ динара важили су као монета за поткусуривање; легура од које су исковане ситне сребрне монете није имала вредност злата.

Мера вредности робе била је сад не само злато него и сребро; пар опанака плаћао се сад пуноважно не само с 20 динара златних него и са 20 дин. сребрних, не само с једним златником него и са четири петодинарца. У оно време, кад је кован сребрни динар, био је 1 килограм злата равна вредношћу — рецимо — 20 килограма сребра. Онда се вредност једне робе од 20 дин., могла платити једним златником од 20 дин. или са 20 дин. у сребру ($4 \times 5 = 20$), јер су оба метала у извесним тежинама имала једнаку вредност, били су претставници једнаке количине друштвене радне снаге утрошене за једнако друштвено радно време.

Али се с развићем технике усавршио начин добијања сребра из сребрних руда. Хемија је помогла да се сребро успешно добија и из најсиромашнијих сребрних руда; на добијање сребра из хемиских једињења трошено је сад много мање друштвеног потребног радног времена, док се међутим злато и сад као и раније обично добијало простом применом радне снаге, испирањем злата из златоносног песка или тешким простим радом у рудницима, и трошило се при том на исту количину добивеног злата и сада као и пре иста количина друштвене радне снаге за исто друштвено радно време. У овоме је било у разна времена веома неосетне разлике. Сребра се пак у току друштвеног развића при истом тражењу друштвене радне снаге добијало све више; продуктивност рада на добијању сребра била је толика, да се пређашња сразмера вредности 1 : 15 претворила сад у сразмеру 1 : 30. Сад је вредност једног килограма злата била равна 30 кгр. сребра; пређе су 1 кгр. злата и 15 кгр. сребра били остварење једнаке количине једнаке друштвене радне снаге а сад 1 кгр. злата има у себи онолико друштвене радне снаге колико и 30 кгр. сребра. Сад сребро у искованој сребрној монети пре пола века, рецимо у комаду од 5 сребрних динара, нема онолике вредности колико је било у 5 златних динара; пређе се једним килограмом злата могло купити 15 кгр. сребра, а сад се једним килограмом злата може купити 30 кгр. сребра; сребро је сада постало јевтиније него што је било кад је кована сребрна монета од 5 дин. Садања сребрна монета постала је јевтинија, па је према томе јевтинија и она сребрна монета која је искована пре 50 година. Ко је хтео купити сребрном монетом златну монету, морао је сад платити 30 грама сребра за 1 грам злата; морао је за 1 наполеон од 20 златних динара да плати не четири сребрна петодинарца него онолико више, за колико је сребро сада јевтиније. Није се куповало злато пређашњом вредношћу сребра него садањом; плаћало се за килограм злата не 15 него

30 грама сребра. Ова разлика између непромењене вредности злата у златној монети и промењене вредности сребра у сребрној монети јесте ажија. 1 дин. злата у златнику од 20 дин. вреди сад не 15 него 30 дин. у сребру; робу коју смо пре педесет година куповали за 1 дин. у злату односно 15 дин. у сребру, платићемо сад са 1 дин. у злату односно 30 дин. у сребру; сребро је пало вредношћу својом према злату тридесет пута, односно ажија на злато порасла је сад 15 т. ј. у место 15 платиће се сад 30 сребрних динара јер је сребро у пређашњој сребрној монети постало сад јевтиније, пошто се за 1 грам злата може набавити 30 гр. сребра. И ако је пређашњи петодинарац раван био по вредности 5 дин. златних, сад се овај петодинарац може купити за $2\frac{1}{2}$ дин. златних.

У нашој земљи може се и законом наредити да 20 дин. у злату вреди 20 дин. у сребру; државна власт може и прећи преко разлике у вредности између злата у 20 златних динара и сребра у 20 дин. сребрних, може их примати пуноважно као једнаке вредности од својих грађана на име дажбина, или плаћати своје обавезе у земљи и једном и другом монетом. У овом случају грађани неће плаћати своје обавезе према држави скупљим златом него јевтинијим сребром; државне благајне неће више видети у својим касама златну монету него само звечеће сребро. Али продавац који вредност своје робе мери вредношћу злата, неће је продати за 20 дин. сребрне монете, него ће тражити од купца 20.— дин. златних. Ево! Ова разлика у вредности једног и другог новчаног градива и ствара ажију. Ова разлика потенцирана је том околношћу, што се на светском тржишту ништа не може купити сребрном монетом. Наш купац стране робе на страни мора набавити потребно му злато у земљи купујући га сребрном монетом, плаћајући при том ажију на злато. Наша сребрна монета може се извести и на страну, али се њоме не може ништа купити; она се може продати као и свака друга роба, као сребро — ако га неко хтедне купити без обзира на лик и натпис на њој. На страном тржишту само је злато мера вредности, а сребро се као и свака друга роба мери златом, јер је само ово претставник друштвене радне снаге остварене у њему. Количина сребра у сребрној монети не вреди сад онолико колико је вредела кад је била кована, те је сад јевтинија према злату, чија је вредности стабилна; ова доплата сребра за златну монету и јесте ажија.

Стога што је вредност сребра јаче промењива, што се услед тога мења онај однос вредности који је постојао између злата и сребра кад је сребрна монета кована, што сребро у сребрној монети са старом вредношћу вреди сад мање него пређе, што јој се ипак силом закона даје једнака вредност са златом у златној монети — стога јевтинија, лошија сребрна монета исте номиналне вредности са златном монетом истискује из циркулације скупљу златну монету. А онај који би хтео купити златну монету сребром — морао би платити за златну монету ажију, која је у толико већа у колико је сребро у сребрној монети јевтиније. Услед тога ствара се неред у промету робе. Наступа тренутак кад нико

неће да плати робу бољом, скупљом монетом, јер је може платити лошијом; злато ишчезне из промета а његово место заузима сребро. Онај коме је златна монета потребна — набавиће је плаћајући ажију.

Ажија ће неминуовно постојати у циркулацији између златне и сребрне монете. Ако држава жели да сачува своје грађане од штете коју ствара ажија, од употребе и злата и сребра као мере вредности и мерила цена, мора усвојити само једну валуту и то златну валуту, јер се добијање злата скоро не мења, те је стога непромењива и његова вредност, у којој сви еспаши мере своју вредност, и нема опасности да би се због промене вредности злата морала мењати вредност остале робе. Мерење вредности робе и златом и сребром не може постојати у исто време, или једно или друго. Злато задржава ову улогу за себе, јер оно има све оне врлине и особине, које се траже од једне стабилне мере вредности и мерила цена: злато је једина мера вредности.

Ажија између сребрне металне и сребрне папирне монете.

Као што смо видели, ажија постоји између два новчана метална градива, између злата и сребра, а колика се тек забуна ствара кад се у оптицај пусте и папирни претставници ових металних новчаних јединица.

Оно што смо раније изнели за повлачење из циркулације металне златне монете и пуштање у оптицај уместо ње њеног заступника, папирне златне монете, то важи и за сребрну монету, која се извлачи из промета и у коју се уместо ње пушта сребрна папирна монета. Наша је поставка да се из оптицаја извлече и једна и друга метална монета а у промет пуштају уместо њих златна и сребрна папирна монета, као претставници њихових односно новчаних метала. Разлика је само у томе између једног и другог, што је јединоме, папирном новцу, подлога — злато, а другоме — сребро. А како се по нашој претпоставци сва златна и сребрна метална монета повлачи из оптицаја и уместо њих уносе њихови папирни претставници — то би у новчаном промету функционисала само папирна монета. Пошто наша сребрна метална монета може циркулисати само у нашем унутрашњем промету, то и наша сребрна папирна монета не би могла прелазити нашу политичку границу; она би као лошија монета потискивала из саобраћаја нашу бољу, златну папирну монету; наша златна папирна монета постајала би реткост, и могла би се купити на пијаци сребрном папирном монетом само плаћајући ажију; и златна новчаница купљена сребром презентирала би се емисионој установи за размену на њеним касама за злато звечеће. На тај начин златна метална монета вратила би се у оптицај одакле је и повучена била у циљу да се склони у трезоре или изведе на страну ради куповања стране робе. Као што се две различите звечеће монете, златна и сребрна, не трпе у саобраћају него лошија потискује из оптицаја бољу, тако се не трпе у оптицају ни њихови претставници, две папирне монете; сребрна потискује бољу, златну, и постаје редовна прометна монета; златна и папирна

монета набавља се сребрном папирном монетом с доплатом, а папирна златна монета може се разменити на касама емисионе установе и тако доћи до металне златне монете.

Из свега овога долазимо до овога закључка:

Вредност производа даје утрошена људска радна снага, и то не индивидуална него индивидуална претворена у друштвену и то преко потребна друштвена радна снага; ова се вредност мери друштвеним радним временом.

Све робе мере своју вредност вредношћу злата. Све су робе остварење друштвене радне снаге једнаке у одређеној количини; све се робе мере вредношћу злата изразом те друштвене радне снаге. Друштвеним привредним развићем доказано је да је злато најсавршенија роба чијом се вредношћу мери вредност сваке друге робе, свију роба; за злато сваки размењује своју робу; злато постаје друштвена потреба, социјална намирница сваког појединца, јер је уверен да ће продајом своје робе за злато моћи набавити сваку личну намирницу. Злато је опште потребна намирница, јер се њоме могу набавити све личне намирнице. Сви производи отуђивањем постају личне намирнице и набављају се да се потроше, само је злато социјална намирница и набавља се не да се потроши него да и даље остане у промету и врши дужност посредника у размени. Тамо где је само злато мера вредности, где циркулише само златна метална монета или њен претставник, папирна златна монета, свагда размењива на метално злато на касама установе која га је емитовала — тамо нема ажије. Ажија постоји само тамо где су два новчана метала — мере вредности и мерила цена. Она је јако потенцирана тамо где се у оптицај пушта много већа сума папирног новца не само на подлози злата или сребра већ и на подлози хартија од вредности или меничних обавеза. Пушта се у оптицај не само онолико папирног заменика златне монете колико је ефективног злата повучено из циркулације, него се пушта још и један вишак који није покривен златом него државним или приватних друштава хартијама од вредности или меницама трговачким. Емисионе банке овлашћују се да издају не само папирни новац уместо злата повученог из циркулације, него да могу давати кредита на подлози истог злата и нешто више него што је вредност златне подлоге узимајући као гаранцију државне бонове, хартије од вредности и сигурне трговачке менице. Солидан је посао кад емисиона установа изда папирни новац само на основу подлоге злата; чим изда више новчаница него што има злата па макар овај вишак новчаница био покривен хартијама од вредности, трговачким меницама или државним бонозима, одмах се јавља зачетак ажије, нарочито ако емисиона установа не замењује своје издате банкноте ефективним златом. Искусством се утврдило колико још папирног новца може бити у оптицају без подлоге злата, па се овај вишак и законом одређује. Неке државе траже златну подлогу само за ону количину новчаница која надмаша законом одређену количину издату без подлоге злата; искуством је утврђена количина банкнота без које унутрашњи оптицај не може бити и

која свагда остаје у оптицају, која се не подноси на размену на злато. Ове државе траже златну подлогу само за вишак издатих банкнота. Друге пак државе одобравају да се може издати само она количина банкнота која има потпуно покриће у злату, а поред те количине може издати још једну количину која не мора бити осигурана златом него хартијама од вредности, трговачким меницама и другим ефектима.

Ту се још претпоставља да ће емисиона установа без одлагања свагда разменити своју новчаницу, исплатити своју обавезу за злато чим јој се на касу поднесе. Онога тренутка, кад издавалац папирног новца није у стању своју новчаницу да замени златном звечећом монетом, кад обустави размену златне новчанице звечећим златом или га хтедне заменити металом ниже вредности, сребром, тога тренутка јавља се ажија на злато које је подлога папирној златној новчаници.

Све дотле док постоји обавеза емисионе установе, па била ова државна Народна банка или повлашћена акционарска Народна банка, да ће своје у оптицај пуштене новчанице размењивати на својим касама за звечеће злато, које им је подлога, па их заиста и размењује — све дотле нема опасности да ће се појавити ажија, као што ажије нема ни у друштву у коме циркулише само метална златна монета. Ажије не може бити ни тамо где папирна златна монета циркулише уместо злата повученог из обрта, јер се папирна златна монета свагда по жељи и потреби размењује за злато на каси емисионе установе. Где дакле постоји монометализам и то златан, па била у циркулацији само монета од чистог сувог злата или од његовог савременог претставника у папирној златној монети, или оба ова елемента заједно, али не више од суме металног злата с правом на резерву папирне златне монете за златну валуту, ту нема ажије. Ажија се може јавити у новчаној систему где важи биметализам и златна и сребрна монета, а она се може још да појача кад на подлози злата и подлози сребра буду издаване папирне монете, са вишком издатим на подлози хартија од вредности, трговачких меница и др. Лом се јавља у новчаном промету, кад емисиона установа не извршује своју обавезу: не размењује своје новчанице њиховом златном или сребрном подлогом. У овом случају новчанице, кредитни елемент, постају папирни новац с принудним курсом са свима својим злим последицама.

У земљи где постоји биметализам, где су и злато и сребро мере вредности и вршиоци других функција новца, па се пушта у оптицај равна вредност једних и других папирних монета, постојаће ажија која постоји између злата и сребра; али ако се на подлози злата пушта у циркулацију сребрне новчанице, па се сребрне новчанице не замењују златном монетом повученом из циркулације, т. ј. ако се из циркулације повуче златна метална монета а у њу уместо златне пушта папирна сребрна монета, онда ће у промету нестати потребне златне монете а појачаће се новчана циркулација непотребном, сувишном папирном сребрном монетом. Ова презасићеност новчаног оптицаја сребрном папирном монетом

изаваће још јаче ажију на злато; сребрна папирна монета нема више сребрне подлоге, она нема никакве подлоге, јер сребрне папирне монете има у оптицају знатно више него што јој је подлога у сребру; обећава се да ће се сребрна папирна монета исплатити не повученим златом него сребром кога у касама емисионе установе нема.

Сва ова убитачна емисиона операција још је штетнија, кад се банчиним новчаницама купује златна монета на новчаном тржишту или у приватном саобраћају и тиме извлачи из саобраћаја златна монета која је промету потребна била; купујући сребрним новчаницама циркулациону златну монету увећава се саобраћај сребрним новчаницама, чиме се појачава и ажија на злато. Да емисиона институција није на овај начин извлачила златну монету из циркулације и у њу уносила неопходну, сувишну количину сребрних новчаница и само обећавала исплату подлогом метала која не постоји, златну валуту куповали би на новчаном тржишту они којима је она потребна с ажијом која потиче из других а не ових разлога. Они којима је златна валута потребна не би је могли купити на тржишту — морали би је набавити есконтовањем трговачких меница на злато или зајмовима у злату на хартије од вредности.

У Србији се емисијом новчаница бави Народна банка; њена емисиона политика одређена је била законом о Народној банци; држава је уступила емисију новчаница Повлашћеној народној банци, акционарском друштву с извесним ограничењима, с изричним допустом да може купити у оптицај златне новчанице не само на основу свога акцијског капитала с обавезом да ће их заменити златом, што може давати зајмове у својим кредитним новчаницама издатим на подлози акцијског капитала с обавезом да ће их заменити златом чим јој се поднесу за размену. Она може есконтовати трговачке менице и давати зајмове на хартије од вредности до суме свога акцијског капитала и једнога вишка који је законом предвиђен. Довде је све у своје реду. И банка је до висине свога капитала и још до износа толерираног вишка давала зајмове обезбеђене начином како је законом прописано.

Ова емисиона и кредитна установа располаже својим акцијским капиталом у злату, на чијој подлози може есконтовати трговачке менице и давати зајмове на хартије од вредности не ефикасним златом него новчаницама издатим на подлози злата. Народна банка одликује се од осталих новчаних кредитних установа тиме, што може давати зајмове у својим кредитним новчаницама издатим на подлози акцијског капитала с обавезом да ће их заменити златом чим јој се поднесу за размену. Она може есконтовати трговачке менице и давати зајмове на хартије од вредности до суме свога акцијског капитала и једнога вишка који је законом предвиђен. Довде је све у своје реду. И банка је до висине свога капитала и још до износа толерираног вишка давала зајмове обезбеђене начином како је законом прописано.

Али народна привреда тражи нова новчана средства ван исцрпљеног акцијског капитала, која се не могу појачати ни убрзаним оптицајем већ постојећег папирног новца нити каквом другом кредитном операцијом. Ту оскудицу у прометном новчаном средству требала би Народна банка да накнади уплатом свога уписаног а неуплаћеног капитала или, у исцрпљености овога — стварањем новог акцијског капитала, чиме би повећала своју златну подлогу

на којој би могла емитовати нову суму новчаница у границама законом прописаним. Оваква једна операција била би здрава; кредитна установа могла би сад пустити нову количину новчаница златних на основу новог акцијског капитала у злату повећаног за онолико колико то закон допушта. Ова преко акцијског капитала издата количина новчаница не би могла изазвати ажију, јер је искуством доказано да је тај вишак потребан оптицају и не подноси се касама на размену; он је минималан и свагда остаје у циркулацији, без њега се промет не може вршити, без њега би настала трампа. Овако радећи емисиона банка не би била изложена плаћању ажије, јер је у промету остала само она количина папирног новца без које промета робе нема, без које нема привредног живота.

Док је наша Народна банка вршила своје кредитне и емисионе послове на основу златне валуте, није било ни трага од ажије која би настала услед емисије њених златних новчаница. Ажија је никла тек кад је Народна банка добила право да златни монометализам замени биметализмом: златном и сребрном монетом. До тога доба циркулисала је само златна звечећа монета са златном незвечећом новчаницом. Али како је управа банчина правдала потребу сребрне новчанице, — тиме што је златна новчаница постојала само привидно, привремено, јер сваки коме се зајам да у златним новчаницама, хита да их одмах на другој каси Народне банке размени за звечеће злато. Међутим разлог је овоме био тај, што је зајмотражиоцима било потребно звечеће злато ради куповине на страни; и да је Народна банка давала зајмове у звечећем злату, дужници банчини не би имали потребе да траже зајмове у златним новчаницама па да их одмах затим размењује за звечеће злато.

У овакве невоље долазиле су и друге емисионе банке. Кад је Енглеској потребно било куповати робу на страним тржиштима, она их није могла куповати својим новчаницама него сувим златом. Трговци су есконтовали своје менице у новчаницама Енглеске банке, па су их одмах размењивали на њеним касама за златну монету ради куповине на страни. Новчанице су подношене касама Енглеске банке не што их народ није волео, него што златним новчаницама није могао купити на страни потребне му намирнице. Резултат је исти као да је есконт вршен у звечећем злату (К.М. III, 506).

Није овоме, дакле, узрок, као да народ не воли златне а воли сребрне новчанице, него што је зајмотражиоцима потребно звечеће злато ради куповине на страни. Уместо да се стрпљиво чека да се народ навикне на папирни новац уопште, да се увери да му је сасвим све једно имао у рукама сребрну или златну папирну или златну звечећу монету; уместо да су усвојили ситнију златну монету и отклонили све тешкоће које неминуно прате замену металне монете папирном — тадања влада је похитала а управа банчина је радо прихватила замену златног монометализма — златним и сребрним биметализмом. Уместо да је пустила у оптицај

ситну папирну златну монету од 10 и 20 динара, потребну ситном саобраћају, она је препоручила банци да пусти ситну папирну сребрну монету а крушну папирну златну монету задржала је за крушни новчани саобраћај.

Добивши право да може пуштати у промет сребрне новчанице, управа банчина није презала ни од каквих мера само да што више златне звечеће монете повуче из циркулације. Управа Народне банке није се задовољила тиме — што је на основу сребрне звечеће монете пустила у промет сребрне новчанице на подлози сребра колико је закон допуштао, него је из својих трезора извукла сребрне новчанице и њима куповала на берзи звечеће злато, остављала га у своје трезоре, тиме га изалачила из циркулације и наметала промету сувишне сребрне новчанице плаћајући ажију за купљено злато. Повлачила је из циркулације златну металну монету купујући је својим сребрним новчаницама, купујући на берзи са ажијом звечеће злато својим новчаницама које је ништа нису коштале, натурала промету непотребне му сребрне новчанице и тиме стварала ажију. Овако пуштене сребрне новчанице није размењивала златом него обећала да ће их заменити сребром звечећим кад се буду презентовале на каси њеној.

Новчаној циркулацији био је потребан златан звечећи новац, стога се он у промету и задржава. Да га емисиона банка није из промета извукла једном нелојалном новчаном операцијом: пуштањем у обрт непотребне количине сребрних новчаница, он би и даље био у циркулацији али би и банчине сребрне новчанице остале у банчинима трезорима, и у новчаном саобраћају не би се створио однос између златних и сребрних новчаница који је изазвао ажију на злато.

Ова простачка и најгора операција управе наше Народне банке створила је каламитет у новчаном саобраћају и донела штетне последице у нашој привреди. Њој је у опоме помогао тадањи министар народне привреде чим ју је „натерао“ да пусти у оптицај сребрне новчанице не на подлози злата добивеног уплатом свога акцијског капитала него куповином златне металне монете сребрним новчаницама које нису имале никакву подлогу у тренутку кад су у оптицај биле пуштене. Легло је ажији у овој банчној операцији: ничим непокривеним сребрним новчаницама куповала је злато на берзи, плаћајући добру ажију, чиме је лишавала промет злата и стварала ажију. Било је штетно по оптицај што је златна метална монета из њега повлачена а пуштана уместо њега непотребна сребрна новчаница.

Истина је, да управа банчина пристаје да сребрне новчанице замени ефективним сребром, да злато из циркулације повучено замени звечећим сребром, али не пристаје да оптицају врати златну металну монету коју је повукла из циркулације у замену са ничим непокривене сребрне новчанице.

Веома су интересантни браниоци ове банчине политике. Они се ишчуђавају и не могу се довољно начудити: зашто се народни посланици боре против боље, сигурније и скупље златне подлоге.

Зар није боље, веле они, да је сребрним новчаницама подлога злато уместо сребра. Народни посланици мире се најзад с фактом да златним новчаницама буде подлога злато, али се буне да сребрним новчаницама буде подлога злато, и да Народна банка купује на берзи златан новац сребрним новчаницама.

Тим адвокатима банчинима у Народној Скупштини, браниоцима финансијске политике свога бив. напредњачког министра народне привреде, одговорили су достојно народни посланици радикалне странке, рекавши да није допуштено пуштати у оптицај непотребну и сувишну количину сребрних новчаница, купујући њима на берзи промету потребну златну монету и тиме је као бољу извлачити из саобраћаја и изазивати ажију. Забрањено је и законом о Народној банци и друштвеним моралом стварати ажију незаконитим пуштањем у промет сувишних сребрних новчаница. И то све ради повећања добити за акционаре Народне банке а на штету народне привреде. Још се мање сме одобрити ова нелојална грешка заклањајући се привилегијама датим Народној банци од стране државе, употребљавати ничим непокривеним сребрне новчанице на куповину злата, повлачећи га из циркулације и тиме изазивати ажију.

Браниоци банчине емисионе политике у Народној Скупштини тврдили су, да је узрок ажији наш међународни пасивни биланс а никако сувишна обртна количина сребрних новчаница, пуштена у обрт купујући на новчаном тржишту златну монету. Међутим, међународни биланс био активан или пасиван не изазива ажију. Претпоставимо да је у нашем унутрашњем саобраћају златна звечећа валута циркулационо средство, да у размени производа и у вршењу других новчаних функција важи само златна звечећа монета, да не постоји ни звечећа сребрна, ни искована бакарна монета, а још мање да постоји ма какав облик папирног новца; да наш обрт зна само за златну звечећу монету, а да остале монете постоје само ради поткусуривања. Да ли овде може постојати ажија? Нема се разлога давати за један златни наполеон два златна наполеона. Колико ће бити у циркулацији златне звечеће монете зависи од суме вредности робе која се у даном периоду времена има да исплати било по ранијим погодбама, по ранијој продаји, по куповини на вересију, било по продаји и плаћању извршеним истог дана разменом и посредовањем циркулационог средства. Ако сума плаћања једног дана буде износила два милиона златника — треба имати златне звечеће монете два милиона златника. Ако је потребно остварити цене размене робе само за милион златника — то ће се други милион златника повући из циркулације и чекати тренутак кад ће се тај други милион или његов део вратити циркулацији. Јер количину златника потребну циркулацији одређује сума цена размењених еспапа. Ако ова сума размењених еспапа износи један милион толико ће златника и циркулисати у промету за размену робе; други милион ће се повући из циркулације и отићи са тржишта у скровишта, трезоре, где ће постати неупотребљен све дотле док га не затражи размена робе

и док га размена робе не извуче из скровишта, док га не намамљ и не увуче у обртање већа интересна стопа, продуктивнија примена новца, изглед на већу добит. Ако унутрашња производња не буде имала потребу за већу количину златне валуте, страна тржишта, која плаћају већу интересну стопу или стављају у изглед већу привредну добит, извући ће звечећу неупотребљену монету из наших скровишта и упутити је на страну, где ће се рентабилније применити. Сувишак златне валуте, непотребан нашој привреди, унеће се у наше трезоре или извести у иностранство где се може рентабилније употребити.

Кад се пак осети оскудица златне монете у нашем унутрашњем саобраћају, кад буде потребно да се реализише већа сума цена размењених еспапа, јавиће се и потреба за већом количином златне монете, за коју ће се платити већа интересна стопа, те ће и златна монета потећи из трезора за већом интересном стопом и већом добити. Ако саобраћај, размену робе, не може задовољити ни убрзати новчани саобраћај ни отворена врата скровишта, доћи ће златна монета из иностранства, тражећи свој већи интерес и рентабилнију прилику.

Сувишак златне звечеће монете долази услед падања суме цена размењене робе и плаћања ранијих погодаба и недостатак услед пењања суме цена размењених еспапа и рока плаћања ранијих погодаба. Овај недостатак или сувишак звечеће монете изазива повећање или падање интересне стопе али не ствара ажију. Пасивни међународни биланс повисиће интересну стопу и тиме навући златну звечећу монету из скровишта или из иностранства где је мања интересна стопа, као што ће златна звечећа монета отићи у скровишта или у иностранство, створити активни међународни биланс, ако се у унутрашњем саобраћају осећа ниска интересна стопа. Ималац златне металне монете, банке или скупљачи блага, пустиће у саобраћај своју нагомилану резервну металну, монету, готовину, ако је унутрашњи привредни саобраћај пласира боље, као што ће је повући у своје касе ако производњи није потребна. Може дакле расти и опадати интересна стопа према томе да ли саобраћај тражи или не тражи златну монету. Али ажије нема. Кад је новац израђен од једног новчиног градива, и само се он један обрће и врши размену робе — онда нема ажије него се плаћа или не плаћа већа интересна стопа, што зависи од потребе оптицаја. Државе, у којима је златна звечећа монета циркулационо средство — не знају за ажију.

За случај да су наша домаћа скровишта пресушила, да су своје благо пустила у помоћ нашој привреди, да су се наши промети и привреда доста толико развили, да су прогутали сву нашу домаћу резерву, у том случају ће се већа потреба посредника размене робе повећати убрзаном разменом; један исти златни комад убрзаће своју функцију циркулационог средства. Или ће страни капитал бити примљен са скупљим интересом; празнина би се тиме попунила, порасла би интересна стопа, али ажије не би било. Где се „пункрвно“ злато плаћа пунокрвним златом у облику

интересне стопе — ту ажије нема. Само ако у циркулацији постоји здрава, неокрњена, неизлизана златна монета, — ажије неће бити. Ако златне звечеће монете нема у циркулацији онолико колико јој је потребно, — набавиће се са стране плаћањем интереса; ако се у унутрашњем саобраћају смањи интересна стопа — златна звечећа монета отићи ће из циркулације, одмориће се у банчиним трезорима или ће потражити промене тамо где се плаћа интерес, а вратиће се нашој циркулацији кад за златну звечећу монету наступи већа интересна стопа.

Ажије не би било ни онда, кад би се уместо златне звечеће монете завео у циркулацији њен претставник у количини извучене из циркулације златне металне монете. Ажија овде може повићи само онда, кад се уместо одређене количине златне металне монете потребне циркулацији пусти већа сума златних новчаница. Емисија златних новчаница као позајмица држави ради покрића државног дефицита, који се не могу покрити државним приходима — јесте најплодније поље на коме ниче и расте ажија.

Дакле тврђење банчиних изасланика у комисији да наш међународни биланс изазива ажију није основано, јер се при активним и пасивним билансима може односити и доносити злато за куповину страних и продају земаљских производа, може повисити или понизити интересна стопа, али се ажија не може створити.

Ажија је никла и развијала се у нашој привреди стога, што су и злато и сребро у исто време мере вредности; што се вредност сребра у искованој сребрној монети мења према вредности својој упоређеној са вредношћу злата; јер се истом радном снагом за одређено радно време производи све више сребра па дакле и јевтиније од вредности осталих еспапа и самога злата. Разуме се, да се стога јавља ажија између злата и сребра, јер ажија у самој ствари није ништа друго него доплата изгубљене вредности сребра у одређеној искованој сребрној монети.

А кад је при том ушла у циркулацију и сребрна банкнота па је њоме, ничим непокривеном, Народна банка куповала златну валуту плаћајући још и доплату, ажију на злато и тиме подлавила унутрашњи новчани саобраћај сребрном новчаницом а осиромашила га потребном златном звечећом монетом, онда је тешко било борити се са ажијом, онда је банчина новчаница изгубила свој кредитни карактер и претворила се у папирни новац с принудним курсом.

питање о ажији, које је занимало Народну Скупштину 1891 и 1893 год. — као да се угасило; изгледа као да наша земља не може ни да постоји без плаћања овога данка, што се зове ажија, неразвијеној финансијској политици која се зацарила од свога тренутка кад је уместо првобитног златног монометализма, који је био темељ оснивању наше Народне банке, натурен биметализам. Дезорганизација у народној привреди толико је плодно земљиште за развијање ажије, да се садашњи наш привредни живот не може ни замислити без ажије. Нисмо лечили ово зло кад се оно поја-

вило и кад се могло лечити, а сад га је тешко искоренити без паметне организације наше народне привреде. У организацији нашег рада лежи и лек против ажије.

XIV

Проект закона о Хипотекарној Банци.

Један од најважнијих законских подлога био је и закон о Хипотекарној банци, који је требало узаконити у овом скупштинском саазиву. Као год што су измене и допуне у закону о Народној банци потребне биле ради уређења краткорочног кредита, тако је и пројект закона о Хипотекарној банци потребан био ради уређења дугорочног кредита. Финансијски одбор радио је напореда ба закона, па су оба били свршени у одбору. Финансијски одбор је поднео у овом предлогу свој извештај Народној Скупштини. Закон о хипотекарној банци није се могао свршити до Божића те године него је остављен да се сврши у седницама скупштинским после Божића.

Повратак Краља Милана у Србију на Богојављење 6 јануара 1894 и пад кабинета Саве Грујића омео је доношење овог закона, али је уређење дугорочног кредита потребно било, и закон о Хипотекарној банци морао је бити донесен, јер је такав закон неопходно потребан био земљи.

Шести јануар 1894 год. пресекао је и мој рад на извођењу тога плана. Долазећи у Србију Краљ Милан је повео собом и Боку Симића, краљевског посланика у Бечу. Видевши рђаво рађење у самом кабинету, Симић је већ априла дао оставку и на сцену је изашао кабинет Свет. Николајевића, кога је заменио Ник. Христић а овога Цинцар-Марковић. Устави су обарани и нови доношени преконоћ, тако да се није знало по коме се Уставу управља овом земљом. Народ је Краља Александра Обреновића величао првог априла а 29 маја није за њим канула ни једна суза!

Зло не рађа добро.

САДРЖАЈ

Страна

ПРВИ ОДЕЉАК

Узроци преврата првог априла

Устав од 1888	5
Никола Пашић кандидат за Краљевског намесника	11
Уважава се оставка Ник. П. Пашића. Либерални кабинет образује Авакумовић 7 августа 1892 год.	14
Припреме либералног кабинета за избор народних посланика 1893 год.	17

ДРУГИ ОДЕЉАК

Свргнуће крњег Намесништва првог априла 1893 године

Изборни терор Авакумовићева кабинета	22
Како је збачено крње Намесништво?	23
Јован Ристић предаје дужност Др. Л. Докићу	30
Састанак Краља Александра Обреновића са својом мајком Краљицом Наталијом	37
Народ одобрава првоаприлски преврат	38
Прва Народна Скупштина после априлског преврата 1893 год.	39
Адреса Краљу	46
Програм владе Др. Лазе Докића	50

ТРЕЋИ ОДЕЉАК

Оптужба против либералског кабинета Јована Авакумовића

Садржина оптужбе	57
Одговор Авакумовићев на оптужбу народних посланика	60
Говори и мишљења појединих посланика о оптужби против Авакумовићевог кабинета	64
Извештај истражног одбора	88
Повреда члана 71 Устава	89
Повреда члана 101 Устава	90
Повреда члана 52 Устава	91
Повреда члана 145 тачка 4 Устава	93

	Страна
Повреде изборног закона члана 36, 106, 35, 58 и 59	94
Повреда члана 85 Устава	104
Повреда члана 5 и 12 закона о телеграфу	105
Повреда члана 67 изборног закона	106
Повреда члана 147 Устава	108
Повреда члана 92 Устава	109
Повреда члана 110 Устава	111
Завршетак извештаја Истражног одбора	115
Шта је влада Пашићева требала да ради по смрти Косте Протића трећег намесника?	118
Путовање Краљево у западне и источне крајеве. Краљ у Арзиђеловцу. Повратак Краљев преко Градишта у Београд. Састанак Краља Александра са Краљем Миланом у Абацији. Сазив Народне Скупштине за 1 новембар	131
Краљ на гробу Карађорђевог у Тополи	133
Докићева оставка	141

ЧЕТВРТИ ОДЕЉАК

Измене и допуне у закону о Народној Банци

Питање о ажији	143
О банцином капиталу	167
Ограничење интересне висине, (стопа) по разним врстама Займова код банке	169
О учешћу државе као акционара	170
С максимуму дивиденде	170
Претрес извештаја финансијског одбора у Народној Скупштини	186
Решење Народне Скупштине о предлогу измена и допуна у закону о Народној банци	202
Постање ажије	206
Разни производи у разна времена вршили су улогу новца. Иадвајање злата од осталих производа	213
Појава ажије	214
Ажија између злата и сребра	219
Папирна златна монета	223
Златна и сребрна монета — биметализам — као законско мерило цева	226
Пројекат закона о Хипотекарној банци	238